

esély

2016/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

Tanulmányok

3 **Ferge Zsuzsa:** Jaj az országnak, melyben a közösségi szellem bűn!

Merre tart az európai szociális modell?

– Konferencia **Ferge Zsuzsa 85. születésnapjára**

31 **Adrian Sinfield:** Strukturális szociálpolitika – a központi pillér.
Ferge Zsuzsa 85. születésnapjára

42 **Guy Standing:** Az elvi alapon lázadó: a prekariátus lelkiismerete?

48 **Georg Vobruba:** Centrum, periféria, árnyék. Új geopolitikai mintázat az euró és a schengeni rendszer válsága után

Magyar valóság

52 **Darvas Ágnes – Farkas Zsombor – Kende Ágnes – Vígh Katalin:**
Roma gyerekek a szakellátásban. Gyermekjólét és gyermekvédelem
Nógrád megyében

Szociális munka

83 **Sik Domonkos:** Szerfüggőség kritikai hálózatelemleti perspektívából

Recenzió

120 **László Johanna:** Az etikus és hatékony szervezésről
Sebály Bernadett – Vojtonovszki Bálint (szerk.): *A hatalom társadalma
vagy a társadalom hatalma? – A közösségszervezés alapjai.*
Budapest: Napvilág Kiadó – Humán Platform Egyesület – Civil
Kollégium Alapítvány, 2016. 223 o.

125 **Abstracts**

127 **Contents**

FERGE ZSUZSA

JAJ AZ ORSZÁGNAK, MELYBEN A KÖZÖSSÉGI SZELLEME BŰN!*

Széchenyi István végtelen sok közüggyel foglalkozott. A tanulmány (a 2016. évi Széchenyi Emlékbeszéd) ezekből kiemeli az adózás és a civil társadalom kérdését. Széchenyi alapkövetelése a nemesi adómentesség megszüntetése, a progresszív jövedelemadó és a szükséges minimum alatt élők adótól mentesítése. Az első követelés 1848 után megvalósult. A progresszív adót Magyarország, néhány más kelet-európai országhoz hasonlóan, 2010 után megszüntette, egy viszonylag alacsony egykulcsos adóval helyettesítette. A kisjövedelműek adómentessége megszűnt, csak a gyerekesek számára van némi adókedvezmény. A civil társadalom fejlesztése Széchenyi számára azért volt fontos, hogy minél többen tudjanak részt venni a közügyekben, kifejezhessék a kormányzattal szembeni kritikájukat és követeléseiket, részt vegyenek az ország fejlesztésében. Ehhez független szerveződések kellenek, ezért volt a Magyar Tudományos Akadémia alapítója is. A civilség kifejezésének minden formáját helyeselte, ideértve a polgári engedetlenséget is. A szabad és független civil társadalom Magyarországon csak 1990 után kezdett éledezni, de indokolt helyzetekben eljutott a polgári engedetlenségig is. 2010 óta a politika a korábbinál ellenségesebb a jogvédő, „advocacy”-t képviselő szervezetekkel szemben, nem tekinti őket partnernek, és nem számol a polgári engedetlenség lehetséges következményeivel.

A Széchenyi emlékbeszédre készülvén sok hónapig olvasás után másokhoz hasonlóan én is arra jutottam, hogy Széchenyinek a nagyságát sem tudom felmérni. Mintha több élete lett volna. *Naplója* és megrendítően sokrétű levelei gazdag és zaklatott magán- és belső életéről adnak valamennyire képet, bár ezekbe is minduntalan beszivárog a közélet. (Előadásom címe is a *Naplóból* van.¹) Nyilvánosságának szánt írásai meg a mi mindennapi életünket körülvevő számtalan tárgy

* A tanulmány alapja a VII. Széchenyi Emlékbeszéd, amely 2016. április 7-én hangzott el a Széchenyi István Irodalmi és Művészeti Akadémia ünnepi estjén. A cikk az emlékbeszéd szerkesztett, sok részben átfirt, hivatkozásokkal és több adalékkal kiegészített változata. Az eredeti előadás meghallgatható: <https://www.youtube.com/watch?v=-3BrATvNQe4&feature=youtu.be> (utolsó letöltés: 2016. 06. 28.)

Köszönöm Deák Andrea, Kecskeméti Károly és Takács Imre tartalmi segítségét, Komoróczy Géza kritikai és megerősítő megjegyzéseit. Külön köszönetem Karbach Erikának (FSZEK) számos munka elérhetőségéért és Gottstein Adriennek (Széchenyi Akadémia) az előadás technikai előkészítéséért.

¹ *Napló*, 1826. május 20.

alkotó géniuszaról, hihetetlenül széles körű tehetségéről és tudásáról, gyakorlati tevékenységéről, a közügyek tömegének felvállalásáról tanúskodnak.

Gróf Széchenyi István egész életét valóban átszövi a törődés a közzel, a nemzettel. Javasol, alapít, tervez, szervez, robbant sziklát és társadalmi közönyt, részt vesz, vezet, kijár, tárgyal, mozgósít, tanul és tanít – felsorolni is sok, hogy az élet hány területén. És mindezt szinte gúzsba kötve. Szakadék van 1848 előtt is a nyilvánosságnak szánt írások, illetve a *Napló* és egyes levelek között, de különösen az 1848 előtti írások meg a késői döblingiek között. E szakadékok fölött kellett állandóan egyensúlyoznia a cenzúra miatt. Halász Imre írja a *Nyugatban* 1913-ban:

„Széchenyi egészen bizonyosan tudta, hogy sem a 'Hitel', sem a 'Világ', sem az e két munkában proklamált eszmék gyakorlati és programszerű kifejtését és megokolását nyújtó 'Stádium' soha napvilágot látni nem fog, ha bennök mégoly szelíd modorban is a fönnálló kormányrendszer bírálataiba bocsátkozni merészelné. Az előtt az alternatíva előtt állt: vagy eleve lemondani minden reformakcióról, vagy mélyen hallgatva a kormány hibáiról, minden bűnt, hibát, mulasztást a nemzet vállaira rakni.” (Halász 1913)

A mély hallgatás a kormányzatról kényszerűség volt, az elfojtások tömege majd a késői döblingi munkák nyomán válik világossá. Ám a kikényszerített egyoldalúság egy jottányit sem érvénytelenít a „nemzet vállaira” rakott kemény bírálatokból. Széchenyi kegyetlen bírázatainak minden szavát ugyanolyan komolyan gondolta, mint a jobbitásra irányuló javaslatait. Hisz minden javaslata, még azok sorrendje is logikusan következik a helyzet pontos és könyörtelen felméréséből.

Az ország elmaradottsága tény, amin változtatni kell.

„...mi magyarok ma nemcsak elsőik nem vagyunk semmiben is, hanem még középsők sem, de mindenben egyenesen azon népek leghátulsó sorában állunk, mellyek a 'civilisáltak közt igénylenek foglalni helyt'” (*Magyarország kiváltságos lakosihoz*, 1844). Ám „sem magas állású, sem boldog mindaddig nem leend Magyarország, míg a népet nem emeljük a nemzet sorába, azaz Hunnia által eddig örökké elbonczolt privilegiált /kiváltságolt/ tartománybul nem lesz interessék /érdekek/ által örökre egyesülendő szabad országgá” (*Világ*, 1831: 309). Mert most nem az: „szabad ország-e Magyarország? Az élő Istenre, nem! A nemesember szabad, a paraszt szolga vagy rabszolga” (*Napló*, 1823. május 9.). A feladat tehát „Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása” (*Stádium*, 1831: 17).

A nemzet felemeléséhez szükséges teendők tömegét sokszor leírta. Éveket töltött annak végiggondolásával, hogy milyen sorrend lenne helyes és az érdekeltek számára elfogadható. Munkássága úgy is olvasható, mint egy végiggondolt, a részeket egymásra építő tervezet ahhoz, hogy mindenki a nemzet sorába emelkedjen. Elgondolásaiból, követeléseiből az elmúlt másfélszáz év alatt sok minden – alkalmasint már nem is rá hivatkozva – megvalósult. Számos esetben azonban a megvalósulás tökéletlen, vagy éppen ellentmond Széchenyi eredeti szándékának.

Két, egymással szorosan összefüggő elemet emelek itt ki, amelyek ma különösen időszerűek, és amelyek esetében jó lenne, vagy jó lett volna Széchenyire figyelniük. Széchenyi munkásságának talapzata *az egyesülés, vagyis az autonóm társadalmi szerveződések létrehozatala*. Ezek megalakulása és működése a köz iránti érdeklődés felébresztését, kérdések közös tisztázását, informálódást szolgálnak, olvasással, vitákkal, az „elmék súrlódásával”. De ez sem öncél. Az egyik cél a politikai hatalom, Széchenyi szavával az önkény valamilyen kontrollja. A másik az ország felemelése. Ehhez a szavakon túl tettek kellenek, azokhoz meg pénz. Ő maga a közpénzekhez hozzájárulás legáldozatosabb mintaadója volt, de tudta, hogy az egyéni adakozás kevés. *A közpénzek fő forrása a mindenki által fizetett közteher, röviden az adó kell, hogy legyen.*

Írásom erre a két témára, a közterhek igazságos viselésére és az autonóm civil társadalom szerveződésére összpontosít. Mindkét ügyben elég jó irányba indulunk 25 évvel ezelőtt. Az utolsó 5 évben pedig mindkét esetben megtorpanást, Széchenyi elveivel való szakítást és szembefordulást tapasztalunk. A tényekkel való kíméletlen szembenézés Széchenyi alapszabálya. Ehhez szeretném itt tartani magam.

Az adózásról

Széchenyi és az adózás

Hadd bocsássak előre egy kis megjegyzést. Nem véletlenül használom így a kifejezést: az „adózásról”. Széchenyi számára stílusa annyira fontos volt, hogy a Minerva Kiadónak is levelet írt: „Méltóztassanak egyéberánt kegyesen a bul-aimat és bülcimet, úgy, mint egyéb különösségeimet, szűzen hagyni, mert én így jobbnak s szebbnek látom.” Ezt sajnos nem tudom ma következetesen megtenni, de magam is szépenek találok ezt a ragozást is, meg a magyar nyelvhez való személyes viszonyt is.

De rátérve az adózásra: Magyarországon az Aranybullától kezdve a 19. század első évtizedeiig érinthetetlen, alkotmányosnak tekintett alapelv volt, hogy a nemes nem adózik. A terheket kizárólagosan a misera plebs contribuens, a „nyomorult adófizető nép” viselte. Ezt Werbőczy *Hármaskönyve* éppúgy megerősítette, mint az utóbb gyakran hivatkozott 1741: 8. törvénycikk, mely kimondja, hogy „a nemeseknek bár mi czim alatti adóztatása még csak országos tanácskozás tárgya sem lehet”. A teljes vagy részleges adómentesség Európa legtöbb országában nemesi privilégium volt. A 17. századtól ez a privilégium is gyorsan enyészett. A nemesi adómentesség teljes és tartós (1848-ig tartó) fennmaradása magyar sajátosságnak tűnik. Akik ezt a falat megpróbálták áttörni, mint Rákóczi, Mária Terézia vagy II. József, sikertelenek maradtak és híveket veszítettek.

A közteherviselés a magyar liberalizmus programjának szerves eleme. „A nemesi adófizetés az összes reformista és radikális programban szerepel 1794-ig,

de a jakobinus per után a többi tervezet sorsára jut: a közéletben nincs többé szó róla” (Kecskeméti 2008: 109). Széchenyi élesztette fel a kihunytt tüzet. Az 1820-as évektől vezető szerepe volt az évtizedekig tartó küzdelemben, melynek során nála is fokozatosan bontakoztak ki a helyesnek tartott adórendszer részletei. Három alpművében az adóügy szorosan kapcsolódik a privilégiumok csökkentésének programjához, éppúgy, mint az ország és a gazdaság egészének fejlesztéséhez.

„...Hunnia minden lakosainak polgári életet adni! Im ez, amit 1832-ben teljes meggyőződéseim szerint, honunkra nézve nem csak időelőttinek, sőt szinte már időutáninak tartok. (...) Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; kilencmilliónak ezentúl is abbúli kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre.” (Stádium, 1831: 17)

A reformok lehetőségét a konzervatívok azon szilárd álláspontja gátolta, amely a törvények megváltoztathatatlanságához ragaszkodott.

„Az országgyűléseken 1832-től kezdve állandósult a vita a törvények visszavonhatatlanságának hívei és ellenfelei között. Pontosabban a kormány feltétlen hívei, a klerikálisok és a többé vagy kevésbé hazafias konzervatívok, egyetlen alkalommal sem mulasztották el, hogy a javasolt változtatások ellen meglobogtassanak egy a XI. század és 1830 közt keletkezett szöveget. A liberálisok a maguk részéről nem elégedtek meg azzal, hogy az elvek nevében vagy a haza érdekében követeljék a reformokat, hanem, mivel éppoly műveltek voltak, mint az ellenpárt, ők is ugyanolyan könnyedséggel bányásztak elő az ő téziseiket alátámasztó ősi törvényeket.” (Kecskeméti 2008: 36)

Széchenyi egy korai, 1823-as naplóbejegyzésben erről a kulcskérdésről, az Alkotmány megváltoztathatóságáról gondolkodik. Ezt a sokrétű, nagyon mélyreható vitát a *Napló*ban lakonikusan összegzi:

„Mit céloz és mit akar voltaképpen az egyik és a másik párt? A támadó és a védekező?

1. Támadó: azt akarja, hogy a magyar nemesember adózzék, fizessen, minden további terhet a parasztokkal egyenlően viseljen. Nyíltan kimondani sem bátorsága nem volt, sem az időkörmények nem voltak erre alkalmasak. Most az időpont megfelelőbbnek látszik, ezért a kezdet, a bátorság.

2. Védekező: semmit sem akar fizetni, semmit sem adni, semmit sem teljesíteni. De szégyelli, hogy sokat birtokol, sok hasznot húz az országból, (...) Tehát álorcát ölt, hogy pirulását leplezze. Kiabál, arctalanná válik,

merthogy gyengének érzi magát, és saját érdekét a hazai alkotmánnyal és a szabadságszeretettel akarja leplezni. (*Napló*, 1823. május 9.)

Széchenyi tudta, hogy az adó önmagán túlmutató politikai ügy. Számára az igazságos és integrálódó társadalom eszköze. „**Politikámnak**, mi az *adót* és **jo-got**, *vagy* más szavakkal: az ország terheit és kedvezéseit illeti, egybevonatja nem kevesb, mint mindenkire nézve, ki a haza levegőjét szíjja, egyenlő teher és egyenlő jog.” (*Adó*, III. Jelenkor, 1843. jun. 22. – kiemelés az eredetiben). Számolt azzal, hogy az adóztatás politikailag gondos előkészítést igényel. Ebben is, mint oly sok mindenben, ütközött Kossuth Lajossal, akinek szemére veti, hogy provokatív stílusával „még inkább megcsontosítá (a nemességben) a nemfizetési előítéletet” (*Politikai programm töredékek*, 1847: 132). A leendő adófizetőket meg kell győzni az adó szükségességéről és biztosítani kell részvételüket az adók felhasználásának ellenőrzésében is. „Ha már fizetünk, ne kezeltsék járulékunk nélkülünk” (*Magyarország kiváltságos lakosihoz*, 1844: 14). Az adóval kapcsolatos előkészületek „nem altatták el constitutionalis éberségemet, s nem nyomták el azon féltékenységet /féltést/, mellyel a 'nihil de nobis sine nobis', a 'semmit rólunk nélkülünk' elve iránt viseltetem mindenkoron, s fogok viseltetni végiglen” (*Két garas*, XIV. Jelenkor, 1843. october 15. – kiemelés az eredetiben).

Meggyőződése, hogy először mindenképp el kell fogadtatni a nemességgel az adófizetés gondolatát. Keserves küzdelem volt, melynek során Széchenyi gondolatai is fokozatosan alakultak, tisztázódtak. A *Hitel* (1828) még csak érinti a kérdést. „Bévezetésének” eleje így szól:

„Nevetséges vagy szomorú-e, ha egy nagybirtokos, kinek kiterjedt termékeny szántóföldei, rétei, erdei, szőlei sat. vannak, ki nem adózik, s az országnak szinte semmi terhét nem viszi, (...) annyira elszegényül, hogy végre adóssági miatt semminél kevesebbje maradjon?”

A három évvel későbbi *Világ*ban már gyakran visszatér a téma. A nemességről így szól: „Sok közülük, habár nem hiszi is a féktelenséget szabadságnak, belsőjében még nem fejlesztette ki tökéletesen a társasági szabadság filozófiáját, s azt gondolja ténylegesen szabadnak, aki nem adózik!” (*Világ*, 1831: 48). Az ugyan-csak 1831-ben megjelent *Stádium*ban már két teljes fejezetet szentel a közterheknek, melyek címe „A házi pénztár- és országgyűlési költségeknek mindenkitől idom szerinti viselése”, illetve „A vizek, utak s belvámok terheinek mindenkitől egyenlő viselése s azoknak országgyűlési elrendelése”.

Hogy milyen és mennyi legyen a közteher, arról az első nagy művekben még alig esik szó. A *Stádium* a vizek, utak stb. díjaknál a „mindenkitől egyenlő” viselést várja el, az országgyűlési költségeket meg „idom” szerint kellene fizetni. A „mindenkitől egyenlő” egyösszegű díjat jelent, a számtalan belső vám, miként a hídpénz mindenkinek ugyanannyi lenne. Az ezzel szembeni ellenállás is óriási. A *Világ*ban ezt így illusztrálja Széchenyi:

„Nekem, egy másokhoz képest igen felvilágosodott Úriember, csak újabb időkben azt mondta: »Inkább várok három napig Pesten, vagy jeget törve csónakozom Budára, hogysesm én vámot fizessek a hídon, habár fényes acélból lenne is az!«” (*Világ*, 1831: 81)

Széchenyi Lánchíd-álma 1821-ben született. A liberális hídpénzelnék 1836-ra már elég híve lett: az Országgyűlés törvényben rögzítette, hogy a Lánchíd felépítését követően – azaz akkor még csak elvben – mindenki számára kötelező lesz a hídpénz fizetése (1836. évi XXVI. törvénycikk). Emellett Széchenyinek is, másoknak is fontos lett volna az Országgyűlés fenntartását és működését biztosító házipénztárba fizetett adó, melynek szép ellátmányt húzó haszonélvezői kizárólag az Országgyűlés tagjai, nemesek és mágnások voltak. Mindkét tábla azonban nagy többséggel elutasított minden adójavaslatot, inkább „önkéntes ajánlat” formájában vállalták a költségeket. A nemesség „kevésbé irtózott attól, hogy fizessen, mint attól, hogy adóztathatóvá nyilvánítsák” (Kecskeméti 2008: 110). A háziadó közös fizetésének ügye elbukott. A „nemes nem fizet” elvet mégis áttörte a hídpénz.

Széchenyi világosan látta, hogy ezúttal is többről van szó, mint a hídpénzről. Egy 1837-ben írott levele (George Rennie-nek) tanúsítja, hogy a hídpénzt is esz-köznek tekinti:

„...egy gyerek is látja, mennyire szükségünk van jó utakra, és hogy inkább utak építésével kellene kezdenünk, mint azzal, hogy egy ilyen bonyolult és drága hidat emelünk. Országunkban azonban mindazok mentesek a használati díjaktól, akik azt képesek lennének megfizetni, és a közlekedés egész fenntartása a szegényeket nyomja. Nem a jobb utak építése tehát az, amivel kezdenünk kell, hanem a legelső, amit el kell érniünk, az az általános használati díj elvének megvalósítása... És ezt foglaltuk törvénybe... A hidat eszköznek tekintjük, hogy lépésről-lépésre eljussunk az utakhoz is.” (Levél George Rennie-nek, 1837. november 11.)

A Széchenyi hathatós kezdeményezésével induló nemesi adómentesség elleni küzdelem 1848-ban, a forradalmi országgyűlés alatt lényegében sikerrel zárult. A VIII. áprilisi törvény elrendeli a közteherviselést: „Magyarország s a kapcsolt részek minden lakosai, minden közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan viselik.” A részletekről utóbb kívántak rendelkezni.

A viharos forradalmi történések ellenére a Kossuth vezette pénzügyminisztérium 1849-ben benyújtott egy részletes és korszerű adóreform-javaslatot, amelyben a jövedelmi adó kulcsa 0,5 és 5 százalék között lett volna. Kétnapos vita után a reform sok fontos részletét elfogadták, de a progresszív adót nem. Széchenyi ekkor már nem vehetett részt a vitákban, de voltak lelkes hívei a progresszív adónak, elsősorban Bezerédj István. Ugyanakkor még Deák és Szemere is korainak ítélte bevezetését. Az Országgyűlés ezt a reformjavaslatot elutasította.

A mai történések jobb megértése érdekében kicsit részletesebben visszatérek a küzdelmes előtörténetre, arra, hogy hogyan alakultak Széchenyi nézetei a progresszív adóról, az idom vagy idomzat szerinti adófizetésről. Az idomzat kifejezést Széchenyi gyakran használja. Utólagos magyarázata hol arány, hol alak. Az adó esetében biztos, hogy a (teherviselő fizetőképességével) arányos adót jelent. *Am az arányos adó értelmezése is vitatható, és máig vitatott.* Az „arányos” jelentése ugyanis kettős. Jelenthet azonos arányt, amikor a befizetett összeg lineárisan nő, ugyanolyan arányban, mint a jövedelem, és jelenthet növekvő arányt, azaz progresszív adót. A mai magyar értelmezések között van, amelyik Széchenyi javaslatát lineáris, egykulcsosként értelmezi (Juhász 2015), és van, amelyik progresszívként.

A lineáris értelmezés szerintem téves, ha a későbbi, már kiérleltebb, 1843 és 1847 között írott adótanulmányokat (*Adó és Két garas, Magyarország kiváltságos lakosihoz*) is figyelembe vesszük. Az *Adó* elején ismét hangsúlyozza, hogy mennyire fontos, hogy a társadalom elfogadja az adó terheit. Úgy gondolja, hogy a „köz adó terhét” akkor fogja a köz elviselni:

„Ha nem raknak hátára többet, mint a mennyit tehetségének csorbitása nélkül elbírhát;
Ha e tekintetben valamint a jelenre, úgy a jövőre biztosítatik; és
Ha okvetlen fog adózásának gyümölcse aránylag rá is háramlani.”
(*Adó*, V. Jelenkor, 1843. jul. 6.)

Ezen elveket pontosítva tesz fel olyan kérdéseket, hogy

„mellyik volna azon summa, mellyet Magyarország most és legközelebb időkre rendesen és csontvelejének csorbitása nélkül elbirni volna képes”; továbbá hogy „milly kulcs és milly felosztás szerint volna a kitűzött egyetememes adónak summája kivetendő és behajtandó.” (uo.)

A „summára” az általános választ az *Adó* VII. részében mintegy megelőlegezi:

„Ha tehát minden holdtul az országnak investitiojára (az országba való beruházásra) fizettetnék áltálján véve 2 garas telekdij, évenkénti 6,239,850 frt állna az ország szabad rendelkezésére.” (*Adó*, VII. Jelenkor, 1843. auguszt. 17.)

Ezt a javaslatot (is) óriási felháborodás fogadta. A felzúdulás nyomán már három nappal később, a *Két garas* I. részletében azon rágódik, hogy „captatio benevolentiae” nélkül csak úgy rázúdította a 2 garasos javaslatot az olvasókra. Itt kezd hozzá a részletesebb kifejtéshez.

„Fizessünk minden holdtul évenkénti két pengő garast. De értsük egymást. Ez csak legnagyobb általjában van mondva; mert felette nagy igazságtal-

lanság volna, hogy például: valami mocsár, homoklapály, medverengeteg, szárcsató, és efféle tulajdon, egy egy holdtul annyit fizessen, mint egy hold bántási buzaföld, tolnai dohánytelep, felsővidéki luczernás, Pozsony körüli erdő, s illyes birtok méltánylag fizethetne. Némi tér ennél fogva – ha t. i. törvénynyé válnék az általános elv – tán csak egy krajczárt, sőt még kevesebbet lenne köteles egy egy holdtul fizetni, midőn más tér viszont holdonként négy garassal, sőt még tán többel is meg fogna tiszteltetni.” (*Két garas*, I. Jelenkor, 1843. auguszt. 20.)

Utóbb még egyértelműbbé teszi a gondolatot, hogy a két garas nem csak lefelé lehet kevesebb, hanem felfelé is több:

„...holdonkénti két garas csak legnagyobb általánosságban van értve; miszerint például közel jó vásárhoz fekvő legjobb búzaföldre négy, sőt tán hat garas is volna rovandó (...) a jobbágyi telkektől holdonként egy garas, sőt még ennél is kevesebb volna fizetendő.” (uo.)

Az nem vitatható, hogy Széchenyi progresszív adót javasol. Ám roppant nagy lett az „ingerültség”, az „aggasztó felbőszültség”. A következő évben Széchenyi ezekre egy új röpiratban reagál, amelyben kissé visszavonul,

„...mert némi körülményeket mélyebb szemügyre vévén, némi ellenem gördített ellenvetéseket méltányolván, némi jó tanácsnak pedig hódolván, több módosítást leszek bátor, nem ugyan a’ dolog lényegére, de csupán annak könnyebb elviselhetesére ’s ekkép elfogadhatóbbá tételére nézve, a’ most elősorolandó felhívásban hozni javaslatba.”

Az új javaslat lényege az, hogy

„...el lehetne országgyűlésileg határozni azt, hogy azon maximum, mellynél sulyosb telekdíjjal egyegy hold földet, bármilly gyümölcsöző lenne is az, terhelni nem volna szabad sehol és semmi esetre, ne lehessen magasb mint két garas, midőn minden haszon nélküli térek, vagy egészen ki lennének hagyandók, vagy legföljebb elv-tekintetből egyedül némi kevéssel terhelendők”. (*Magyarország kiváltságos lakosihoz*, 1844: 10)

Ennek az idézetnek a különös érdekessége az „elv-tekintetből”, a következőkben „inkább elvért mint valódi teherhordás végett” javasolt jelképes adó a nem jövedelmező területek után. A jelképes adó gondolata néhány országban olykor létezett, és éppen azért, amivel Széchenyi is érvel:

„Igen az adónak közös viselése azon nagy »Egyesítő,« melly minden erőket, a nélkül, hogy ezek mivoltát, fényt s tán elkülönzött hatáskörét megtörné,

egybevon, s mellynek minden nép, egyet sem véve ki, köszöni nemzetté átalakultát; midőn de egyetlen egy sincs, melly ezen Egyesítő nélkül fel birta volna küzdeni magát a civilisalt szabad nemzetek diszsorába. (*Adó*, I. Jelenkor, 1843. jun 8.)

A személyi jövedelemadó ma

A progresszív adó a 19–20. század folyamán Európa-szerte megjelent, ám a két adótechnika közötti választás súlyos világnézeti, ideológiai ügy lett. A kérdés körül máig élénk a vita. A progresszív adó hívei és ellenzői egyaránt használnak hatékonysági és igazságossági érveket, miközben persze kimondva, de inkább kimondatlanul másként értelmezik mind a hatékonyságot, mind az igazságosságot. Ami igazán megosztó, az az egyenlőtlenség témája. A konzervatív felfogás elfogadja a kialakuló egyenlőtlenségeket, úgy, ahogy vannak. A szociálliberalizmus az egyenlőtlenségek társadalmi következményeit mérlegeli, s ezeket gyakran károsnak találja a társadalom egészségére, illetve általában a társadalmi viszonyok minőségére (Wilkinson 2005). Ez a felfogás az adórendszerben, ezen belül a progresszív (jövedelem-, örökösödési stb. adóban) látja az állam egyik fontos eszközét arra, hogy az egyenlőtlenségeket alulról is, felülről is csökkentse.

A vitát színesíti, hogy számos adótanulmány szövegei nem egészen egyértelműek, mindkét értelmezésre lehetőséget adnak. Az én értelmezésemben Széchenyi az eredeti javaslatból való visszavonulás után is még a progresszív adó mellett van, az egykulcsos adó hívei azonban saját magukat láthatják igazoltnak. Erre utal például egy kisebb, Széchenyire közvetlenül nem hivatkozó Századvég-tanulmány², amely az egykulcsos adó mellett érvel annak versenylőnyei, hatékonysága és igazságossága okán.

Adam Smith esetében is éles az értelmezési vita. A mai adózás atyja, a konzervatív olvasatban egykulcsos, a baloldali vagy liberális olvasatban progresszív adórendszert javasolt. Smith első adóelve az, hogy az adó legyen arányos a jövedelemmel. Ezt a közismerten konzervatív Adam Smith Institute egykulcsos aránynak értelmezi, ezt is javasolja (a mai napig) Anglia számára.³ Csak a szerzők „elfelejtették” továbbolvasni Smith írását, aki könyve II. kötetében azt írja a gazdagok luxuskörülményeinek leírása után, hogy „nem éppen méltánytalan, hogy a gazdag ember a közület kiadásaihoz a közös költségekhez ne csak jövedelmének arányában, hanem ennél némileg többel járuljon hozzá” (Smith 1940 [2011]: II. 400). A liberálisok minden árnyalata a progresszív adó híve, és a mai állami szükségletek mellett a konzervatívok többsége is ezt tartja elfogadhatónak.

² <http://szadveg.hu/foundation/kutatas/a-szadveg-politikai-elemzesek-kozpontja/mikor-nem-jo-a-progressziv-ado> (utolsó letöltés: 2016. 06.28.)

³ Az egykulcsos adó javaslat alapanyaga: <http://www.adamsmith.org/research/reports/flat-tax-for-the-uk/> (2016. márciusában már nem volt letölthető, de maga a javaslat az Intézet honlapján több helyen szerepel.)

A mai európai valóság sokszínű. A 20. században véglegesre formálódott adórendszerek mindegyike progresszív volt. Magyarországon a 20. század elején megfogalmazott Wekerle-féle adóterv enyhe progressziót javasol alacsony kulcsokkal, az 1988-ban bevezetett adórendszer, az akkori európai gyakorlathoz igazodva, erősen progresszív. A szinte mindenütt domináns progresszivitást az állami bevételek növelésének szükségessége is indokolta, meg az a gazdasági megfontolás is, hogy a progresszív adó egyike a legjobb automatikus stabilizátoroknak. Az egyenlőségcsökkentés mint érv hol szerepelt az indokok között, hol nem.

Ezzel a teljesen általános hagyománnyal szakított 1990 után a kelet-európai országok egy része. Az első újítók Észtország és Litvánia voltak 1994-ben, őket követte Litvánia. A visegrádi országok közül az első Szlovákia volt, amelyik 2004-ben vezette be a 19 százalékos egykulcsos adót (Tóth–Virovác 2013). Az adórendszerváltó csoporthoz Magyarország 2010-től csatlakozott.

Az 1. táblázat bemutatja, hogy 2004 után mely országok követték a balti országokat, és melyek maradtak közelebb az európai megoldáshoz. Megjegyzendő, hogy Oroszország és legtöbb volt tagállama ugyancsak az egykulcsos adóra tértek át, többnyire igen alacsony kulcsokkal. És az is fontos kiegészítés, hogy Szlovákia több gazdasági és társadalmi megfontolás hatására 2013-ban *visszatért* egy – igaz, csak kétkulcsos – rendszerhez. A régi tagországokban csak progresszív adó létezik, és kétkulcsos adó is csak Írországból van. A táblázatban egy ország nem szerepel, Monaco, ahol semmilyen adó nincs (helyette ott a Casino).

1. táblázat: Egykulcsos (1 sáv) és progresszív adórendszerek Európában, 2015

	Összes ország	Ebből: Kelet-Európa
1 sáv	9	8
2 sáv	2	1
3 és több sáv*	19	2
<i>Összesen</i>	<i>30</i>	<i>11</i>

* 3 és több sáv Kelet-Európában: Horvátország, Szlovénia.

Saját szerkesztés az Eurostat Statistical Books (2015 edition) adatai alapján, egyes országoknál a Wikipédia kiegészítéseivel.

A 2. táblázat az adóterhelés mértékét a legfelső adókulcsok arányával mutatja be. Valamennyi nem progresszív kelet-európai szja-arány 25 százalék alatt, többségében jóval ez alatt van. Magyarországon 2015-ben 16, 2016-ban 15 százalék. A magas, 50 százalék feletti maximális kulcs csak Nyugat-Európában jellemző, de nem csak a skandináv országokban. Az adókulcsok színvonalá az utolsó 20 évben radikálisan csak Kelet-Európában csökkent. A többi ország mintegy felében enyhén hullámzó, kicsit csökkenő a trend. Néhány országban az adóemelés volt a jellemző, néhány országban pedig, főleg, ahol korábban 60 százalék felé járt a maximum, nagyobb (10% körüli) volt a csökkentés.

2. táblázat: Legfelső adókulcsok Európában, 2015

	Összes ország	Ebből: Kelet-Európa*
25% alatt	8	8
26–45%	5	1
46–50%	8	2
50% felett	9	–
Összesen	30	11

* Kelet-európai kivételek: 26–45%: Lengyelország, 46–50%: Horvátország, Szlovénia. Saját szerkesztés (mint 1. táblázat).

Ha végignézzük Széchenyi adóval kapcsolatos, máig érvényes elveit, alig van olyan, melyet ne sértettünk volna meg. Többször figyelmeztetett, az adóval kapcsolatban is, hogy „legyen előbb a kérdés minden oldalról meghányva, s csak azután fogjunk életbe léptetéséhez”. Az egykulcsos adó bevezetésének széles körű megvitatására nem volt mód. Alig fél évvel a kormánybeiktatás után, 2010 októberében a kormány benyújtotta a törvényjavaslatot. Egy hónapi (alapvetően ideológiai jellegű) vita után, amelyhez semmilyen elő- vagy hatástanulmány nem kapcsolódott, a 2010. évi CXXIII. törvényt november 16-án elfogadták. Aznap 93 törvényről szavazott a Ház. Az Alaptörvény, amit ennél később, 2011 áprilisában fogadtak el, a lineáris adó mellett főként az igazságossággal érvel. Pontosabban, az érvelési retorika akár a progresszív adó mellett is szólhatna, az értelmezés ízlés dolga. A XXVIII. cikk szerint: „Minden ember, valamint törvény alapján létrehozott jogalany teherbíró képességének megfelelően hozzájárul a közös szükségletek fedezéséhez.” A cikk indokolásában olvasható:

„A Javaslat a társadalmi igazságosság elvének megfelelően általános jelleggel, valamennyi személyre és szervezetre kiterjedően állapítja meg a közhatalmú kötelezettséget, amelynek célja, hogy a zavartalan társadalmi működéshez, a közösség által ellátandó feladatokhoz szükséges anyagi fedezetet biztosítsa. E kötelezettség a teherbíró képességen alapul, azaz mindenki olyan részben köteles részt vállalni a közös szükségletek fedezéséből, amennyire ezt körülményei lehetővé teszik.”

Az adóterhek (az szja átlagos aránya) az átállással egészében valamelyest csökkentek, ám jelentős jövedelemátcsoportosítás mellett. A magas jövedelműek, valamint a jó helyzetű három- és többgyermekesek nagyon jól jártak, a többiek rosszul. A következmények, az „adózás polgárokra háramló gyümölcsei” viszont sokak számára inkább savanyúak. A várt, többször hangoztatott gazdasági előnyök (versenyképesség javulása, új munkahelyek tízezrei stb.) nem valósultak meg, miközben a legfontosabb közszolgáltatások színvonala folyamatosan romlik, a szegények helyzete pedig tartósan reménytelen.

A magyar adórendszernek a többi országhoz képest még vannak – Széchenyinek ugyancsak ellentmondó – sajátosságai. Az európai és angolszász adórendszerek mindegyike figyelembe veszi, hogy a szegényeknek a szükségesre sincs elég pénzük. Smith ezt hosszan indokolja az „életszükségleti javak” részletes felsorolásával együtt (Smith 1940 [2011]: II. 433). Úgy véli, hogy az alapszükségletek, amelyek hiánya nemcsak nélkülözést, hanem szegényt is jelent, az idővel változnak. Az ő korában Franciaországban még „szegényen nélkül” járhattak a szegények, nők és férfiak egyaránt, mezítláb. Skóciában ez csak a férfiakra állt. Angliában már mind a férfiak, mind a nők esetében elengedhetetlen szükséglet volt a bőrcipő. Az a pénz, ami a szükséges dolgokat fedezi, e nézet alapján nem adóztatható.

Nem szoktunk Széchenyiről a szegénységgel kapcsolatban beszélni. Kossuth a szemére is veti a *Feleletben*, hogy nem eléggé ismeri a pesti nyomorban élők helyzetét. Ebben nyilván van igazság, de abban is, hogy sok mindent nagyon érzékenyen figyelt meg. 1821-ben írta *Naplójába*, amikor Erdélyben járt:

„Az éhínségről, amely nem régen a népet sújtotta, különbözőképpen beszél a fáma. Az biztos, hogy több száz embernek teli magtárak küszöbén kellett éhhalált szenvednie. Úgy látszik a legnagyobb hibák a kormányt terhelik. – Kolozsvárt megalakult egy társaság, kirekesztőleg ifjú emberekből, akik naponta 4-500 embert tápláltak Rumford levessel. Mikor a császár az országba jött, a kormányzat ezt a társaságot feloszlatta – az éhezőket pedig bezárta, avégett, hogy a császár az országban a nyomorúságot ne lássa!” (*Napló*, 1821. július 29–30.: 231)

Sok hasonló helyet idézhetnék. Itt azonban csak az adóról van szó. Azzal kapcsolatban még egyértelműbben állította, mint Smith, hogy bizonyos határ alatt nem lehet adót szedni.

„...én távulról sem követelem, hogy a haza tág terén, bárki is vérünk fentartása és felemelése végett, (az adó miatt) fázzék, éhezzen, vagy testének természete efféle csorbát szenvedjen” (*Két garas*, IV. Jelenkor, 1843. auguszt. 31.)

Majd ehhez még hozzátesszi:

„Mindenek előtt szemügyre venni a szegényebb sorsuakat s már valami adó alatt állókat, úgy hogy ezek vállait az új teher csak könnyen s inkább az általjánosság elve miatt érintse.” (*Két garas*, XXIV. Jelenkor, 1843. decemb. 31.)

Ahogy a 3. táblázatból látszik, két ország kivételével minden európai országban, Keleten és Nyugaton egyaránt van egy határ, ami alatt a jövedelem nem adózik. A technikai megoldások eltérőek lehetnek (0 kulcsos adó, adókedvezmény

stb.), de az elvet érvényesítik. *Magyarország és Görögország a kivétel, ahol maga az elv hiányzik.* Tényszerűen Magyarországon valami megvalósul az elvből, de nem az alapvető elvi okból. A gyermekes családok adójukból és társadalombiztosítási járulékaikból levonhatják a családi adókedvezményt. Ez azonban az 1 gyermekeseknél csak 10, a 2 gyermekeseknél 20 ezer Ft, ami kis töredéke a létminimumnak, bárhogy számolják is azt. A 3 és több gyermekeseknél gyerekenként havi 33 ezer, vagyis 3 vagy több gyereknel 99 ezer Ft a kedvezmény. Ez is jóval alacsonyabb a létminimumnál, de ennél nagyobb a baj. A teljes kedvezmény igénybevételéhez 2016-ban minimum 660 ezer Ft havi jövedelem szükséges, ami legföljebb kivétel lehet. Az alacsony keresetűek, kivált a közfoglalkoztatottak, még az első gyerek utáni 33 ezer forintot sem tudják honnan levonni. (A 2016. évi közfoglalkoztatotti bér 79 ezer Ft. Az ebből levonható adók és járulékok együttes összege alig 25 ezer Ft.) Ráadásul, és ez megint eltér az európai szokásoktól, a gyerekek után nyújtott családi adókedvezmény logikája a regresszív adónak felel meg: minél magasabb a jövedelem, annál több (a maximumig) a kedvezmény, ahonnan már nem nő tovább. Szokásosan a családi adókedvezmények magasán (esetleg negatív jövedelemadóval) indulnak, és egy szint fölött megszűnnek.

3. táblázat: Van-e adómentes (0 kulcsos) első sáv? Európai országok, 2015

	Összes ország	Ebből: Kelet-Európa
Van	28	10
Nincs*	2	1
<i>Összesen</i>	<i>30</i>	<i>11</i>

* Nincs adómentes sáv: Görögország, Magyarország.
Saját szerkesztés (mint 1. táblázat).

És végül megemlítendő még egy sajátosság. Széchenyi egyértelműen a fogyasztási adók ellen volt. Érveinek egy része – a különös technikai nehézségek, vagy a csekély fogyasztás – ma már érvénytelen. A forgalmi adó Európa-szerte mindenütt igen jelentőssé vált. Ennek ellenére színvonalát – épp a tömegek fogyasztásának védelme érdekében – igyekeznek korlátok között tartani. A skandináv országokban és néhány más „klasszikus” jóléti államban a GDP-n belül az indirekt, fogyasztási adók aránya kisebb, mint a direkt adóké. A magyar helyzet fordított. Az indirekt adók GDP-hez viszonyított aránya a direkt adók kétszerese. Az Európai Unióban Magyarországon a legmagasabb, 27 százalék az általános forgalmi adó.

Az alábbiak foglalják össze magyar adórendszer sajátosságait az EU többi országához képest:

- Magyarország azon két európai ország egyike, amelyben a létminimum is adózik.

- Az egyetlen ország, amelyben a gyermekes családok adókedvezménye a szegényeknél kevesebb, mint a gazdagoknál. (Másutt, ha van, a gyermekesek adókedvezménye a jövedelemmel csökken.)
- Itt a legmagasabb az átlagos forgalmi adó (VAT), 27 százalék.

Széchenyi István egyesülései és a mai civil társadalom

Mély történelmi-strukturális okai vannak annak, hogy Magyarországon miért maradt le oly sokkal a nyugati mintától a „civil társadalom” fejlődése. Bibó István fél életműve erről szól, Szűcs Jenő ezt foglalja össze és gondolja tovább Európa három régiójáról szóló alapvető munkájában. Gondolkodóink jobbjai gyakran küzdöttek azzal, hogy lehet-e és hogyan lehet „az örökletes kórokat” meghaladni. Idetartoznak, Bibó és Szűcs Jenő felfogásában: „az arra való hajlam, hogy a ’félelmek mechanizmusa’ az ’értelem mechanizmusának’ fölibe kerekedve a ’mozdulatlanság rendje’ rögzödjék meg”, vagy a Babits által is kiemelt passzivitás, „a rezignált belenyugvás a dolgokba, hiszen amúgy is minden fontos ügyben valahol ’fent’ születnek a döntések” (Szűcs 1983). Széchenyi a küzdők közé tartozott egy olyan periódusban, amikor a változás reménye felcsillant. A fejlődés nyilvánvaló feltételei az ő szemében is a nemesi kiváltságok eltörlése, a szabadság és jogegyenlőség voltak, de ezek eléréséig is szerinte el kellett indulni. Ezt az indulást szolgálták „egyesülései”.

Széchenyi István egyesülései

Széchenyi István maga nem használta a civil társadalom fogalmát, ami azonban gondolkodásában első nyilvános fellépésétől, 1825-től kezdve megjelenik. A fogalom értelmezése nála sok tekintetben hasonló ahhoz, amit Tocqueville „A demokrácia Amerikában” című munkájának második részében leírt. Ez a kötet pedig csak 1840-ben jelent meg, és a *Napló* szerint Széchenyi 1842-ben olvasta. A 19. században a civil társadalmat az állam, vagy inkább a politika melletti társadalmi térként értelmezték, alkalmasint, szerzőtől függően, ideértve a családokat is, a gazdasági vállalkozásokat is. Akkori főbb jellemzői az önkéntes, szabad szerveződés, az államtól való függetlenség, a közügyek megvitatása és az azokban való aktív részvétel, az állam, illetve kormány befolyásolása és kontrollja, a társadalmi, politikai, kulturális, esetleg vallási intézmények fejlesztése. Széchenyinéél ezek közül a funkciók közül – kényszerű öncenzúrája miatt – hiányzik a kormány kontrollja és kritikája. Ám annál gazdagabb a többi értelmezés, melyeket az akkori magyar viszonyokra „talált ki”.

Széchenyi alapmeggyőződése, hogy az ország elmaradottsága polgárainak tudatlanságával szorosan összefügg. Az ország szerinte nem juthat előbbre, ha polgárai nem okosabbak, ha nincs önismeretük, ha semmit nem tudnak az őket körülvevő körülményekről, ha nem gondolkodnak sem magukról, sem a közös-

ség ügyeiről. A tudatlanságot a szegénységgel is összekapcsolta. *A' Kelet népében* írja, hogy „a legnagyobb rész olvasni, írni, számolni, de még betűzni sem tud és nagyobb része de még egy talpalatnyi földet sem bír” (*A' Kelet népe*, 1841: 69). De nemcsak a „népet”, hanem a magyar nemesség és mágnásság többségét is tudatlannak, sőt butának tartotta, a közértelmesség fejlesztését meg elsődlegesnek. A hasonló tartalmú, de azért eltérő megvilágításokat is hordozó idézetek halmozásával azt szeretném érzékeltetni, hogy mennyire foglalkoztatta Széchenyit ez a probléma.

„A haza beteg (...) vajon miért beteg a haza, s ugyan miképp lehetne rajta segíteni? A betegség gyökér-okát kizárólag nemzetiségünk fejletlenségében és közértelmességünk csekély létében találtuk.” (*Világ*, 1831: 66)

„S ha meg kell vallanom, hogy mai körülményeink közt, ítéletem szerint mit tartok én a magyar honban minden lehetséges haladás és szükséges új-játeremtés leg- és legmélyebb talpkövének – aminél kezdeni kell, s ami előtt minden egyéb hasztalan, amellyel mindent kivihetünk de nélküle semmit, amely mindennek Á-ja, fenékköve, kútfeje, egyenesen kimondom: a nemzeti értelem lehető legnagyobb kifejtését tartom annak a nemző oknak, amelyből nemzetiség, honszeretet, köz-lélek, polgári erény, köz-boldogság, s nemzeti dicsőség fakad.” (uo.: 218)

Noha óvakodik attól, hogy a politikáról, kormányról közvetlen kritikai szót ejtsen, az önkény „általában vett” elítélése gyakori, különösen a *Stádiumban*. De azért azt a meggyőződését is többször hangsúlyozza, hogy a fejlettebb közös gondolkodás nélkül a szabadság is veszélyben van:

„A közintelligencia súlya – az egyetlen valóságos fékje az önkénynek – más nemzetekéhez hasonlítva nálunk szerfelett csekély.” (*Világ*, 1831: 52)

„A közértelmesség pedig – mint már többször említettem, s még ezerszer mondani szeretném – az önkénynek az egyedüli zablája.” (uo.: 125)

A közös gondolkodáshoz a közös magyar nyelvet nélkülözhetetlennek látta. A nyelvet azonban az új feladatokra alkalmassá kellett tenni. A nyelv fejlesztését az Akadémiától várta, bár már ebbe a folyamatba is be akarta kapcsolni a „nagy-közönséget”, vagyis a társadalmat.

„(V)ajon ki fogja azon arányt kijelölni, amelyben hazai nyelvünknek haladnia kellene, s ki a non plus ultrát?! Mire azt bátorodom felelni: »Sem az Országgyűlés, mert annak fontosabb tárgyakkal is lesz elég dolga, s a magyar nyelv körül semmi egyebet nem tehet, mint azt hathatósan gyakoroltatás alá veszi, sem a tudós Társaság, mert annak önkényeskedését (...)

a Nemzet, remélem, nem fogja szenvedni (...) Sem a külföld, mert nem hihető és fel sem tehető ennek, hogy eddig alig élt honi nyelvünkről rövid idő alatt annyi ismeretre jutott volna, hogy annak haladási gyorsaságáról a legtávolabbról is alapos ítéletet hozhatna. S legfőképp nem az egyesek, mert azok A-tól Z-ig – egyet sem véve ki – mind részek, akiket a bíróság szerepe semmi esetben nem illethet. S így, senki az egész Világ hátán nem döntheti el ezt a nagy kérdést igazsággal, mint a nagyközönség. Úgy tudniillik hogy mindaz, amit az idő, a szokás által sajátjává tesz, az magyar lesz, az ellenben idegen marad, amit nem fogad el.” (*Világ*, 1831: 157)

A közgondolkodás fejlesztésének sok eszköze közül néhány helyen utal az iskolára, de a jelenben a legfontosabbnak a közös tájékozódást és eszmecserét tartja: „a közértelmesség tágítását az egységesülés és az elmetehetségek súrlódása által gondoltuk a legsikeresebben eszközölhetőnek” (*Világ*, 1831: 66). A találkozások és közös beszélgetések első színtereinek a Lóversenyt és a Kaszinót szánta, amely

„...olylan megkülönböztetett díszes összegyülekező hely, mellyben főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes, értelmes férjfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai újságokat, mint amilyeneket rendszerint a kávéházakban találni lehet, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi, hónapos írásokat olvashassanak.” (Széchenyi István beszéde az alakuló ülésen, Széchenyi naplóinak III. kötetéből idézi Gárdonyi é. n.: 4)

Dessewffy a *Taglatatban*, majd öt követően többen támadták Széchenyit, hogy ilyen fölösleges, csak a szórakozást és kényelmet szolgáló intézményekre pazarolta pénzét. Sokszor magyarázta el, hogy „a Kaszinó, Lóverseny, itt Pest-Budán hazánk közepén, korántsem mint **Célok**, hanem mint célhoz vezető **Eszközök** lettek felállítva” (*Világ*, 1831: 190 – kiemelés az eredetiben). A találkozások és viták eszközeik egymás megértéséhez és a teendőikben való kiegyezéshez.

„Soknak, igen soknak célja csak egy: nemes és dicső, s nem egyéb, mint a közjó előmozdítása; de annál különbözőbbek s többfélék azon módok, melyeket mindenki a közcél elérése végett legfoganatosbaknak tart s melyekhez ragaszkodik. Mindegyik építeni akar s mind ugyanazon egy épületen, de a talpkövet szinte mindegyik másképp s máshová akarja rakni, s mindegyik külön módokkal fog az építéshez. Sok az első emeleten kezd, némely annak kifestésével, s némely szinte a ház tetejével gondolja legjőzababbnak a munka kezdetét. Igazi talpkövet ritka rak.” (*Hitel*, 1828: 3)

[Így] „Több honi bajaink okát 'soha egy soron nem álló szellemünknek' gondoltam mindenekelőtt tulajdoníthatni, s ez bírt jószándékú törekvése-

imre, melyeknek (...) végcélok mindig csak 'Egyesítés' vala. (Levél a Nyitrai Casino Társaságnak, 1837. január 12. *Válogatott levelek*, 2015: 253)

A politikai célokban való megegyezéshez szabad viták vezetnek. A fontos kérdéseket „csak olyan egyesületek által lehet a lehető legnagyobb igazsággal eldönteni, ahol a legszabadabban, minden korláttól vagy alkalmatlanságtól mentesen (...) fordul a szó olyan tárgyakra, (...) amelyek mindenkinek, és így a társadalomnak és a hazának a legközvetlenebb kellemét vagy hasznát érintik.” A Kaszinó épp „ilyen bilincs nélküli fejtegetésekre és együtt gondolkodásra” jó, mert nem korlátozzák pedáns tanácskozási szabályok (*Világ*, 1931: 216). A szabad vitákból születik meg az egyesületek „két különösen nagy, előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező haszna”. Az egyik az *önismeret növelése* mindenkinek, aki a viták részese. A másik haszon pedig az, hogy a „legféltelenebbeknek is alkalmat nyújt át látni, *milyen sarkpontokon alapul az igazi szabadság.*” (uo.: 224 – kiemelés F. Zs.)

A viták előnye, hogy az érvelés során az ellentétes vélemények is hangot kapnak. „Sokan az ellenzéstől úgy félnek, mint a setéségtől” (*Hitel*, 1828: 12). Hottott „oppozícióra a legnagyobb szükség van, mert a **Való**, azon egyetlen célra vezető kalauza az emberiségnek, csak elmesurlódások által szokott a halandók közé lépni” (*Világ*, 1931: 171 – kiemelés az eredetiben).

Mindehhez természetesen az egyesülési szabadság és az egyesületek önállósága és önkormányzata szükségeltetik. Ez Széchenyi számára magától értődő volt. Olyan intézeteket kell lábra állítanunk, írta, „amelyekben *a kormány lehetőleg semmi részt nem vesz*” (*Világ*, 1931: 202 – kiemelés F. Zs.). Már 10 éve volt Döblingben, amikor híret vette, hogy Ferenc József kormányzata az Akadémia státusát átsorolta, új alapszabályt kényszerített az Akadémiára és egyértelműen kimondta az Akadémia fölötti gyámkodást. Az alapszabály további változtatása is fenyegetett, mely eltörölte volna a magyar nyelv kizárólagosságát. Széchenyi „legkevésbé sem tud megbarátkozni” a kikényszerített szabályokkal sem. Ám kimondja, hogy ha tényleg az alapítói szándéktól eltér a további irány, vagyis az Akadémia áttér a német nyelv használatára, akkor ő (az alapítólevéllel összhangban) eredeti adományát visszaveszi a „megmérgezett Akadémiátul” (Széchenyi István levele az MTA Igazgató Tanácsának.⁴ Felső-Döbling, 1858. nov. 6.).

Az egyesületek, a közintelligencia fejlesztésének végső célja azonban a cselekvés, dolgok létrehozása volt. A kormánytól való függetlenség Széchenyi számára egyben az önkény és paternalizmus elleni garancia. A példát Angliában látja:

„Britanniában utazva, ahol az újabb emberiségnek minden bizonnyal legtöbb remekei vannak (...), sok olyan tárgy tűnt föl előttem, amelyen nem tudtam eléggé bámulni. S csodálkozásom közben a tudásvágy is kínzott. – S meg nem szüntem – mindenki unalmára – mindegyre csak kérdezősködni: 'Ugyan ki építette ezt a hidat, amelyik olyan könnyen lebeg

⁴ <http://www.magtudin.org/Szechenyi%20letter.htm> (utolsó letöltés: 2016. 06. 28.)

s még is olyan erős; ki azt a roppant gátat, mely a tenger dűheinek olyan hatalmasan parancsol; ki azt a számtalan jótevő intézetet, amelyekben a nyomorult embertársat gyámolítják?’ (...) lassanként végre rájöttem: hogy szinte mindaz, amin a legjobban bámultam, nemcsak hogy nem a kormány által lett felállítva, hanem a kormány még a legkisebb segítséggel sem vett benne részt. És az egyes személyek sem létesítettek szinte soha egy nagy egészet; hanem azok a tárgyak vagy inkább remekek (...) általában egyesületek munkái és alkotásai. Ezekre az egyes személyeknek, a dolog megpendítésén, a bölcs irányításon, a szorgalmas és állhatatos hozzájáruláson kívül, semmi egyéb jelentős befolyásuk nem volt.” (*Világ*, 1831: 194 – kiemelés az eredetiben)

A hazai egyesülésektől is ezt az aktív szerepet várná, bár ennek még nem látja nyomát. Egy külföldinek javasolja:

„Ne vesztegessék a jövőben hasztalanul idejüket egy olyan honban, amely a felvilágosodásban még annyira hátra van, hogy nemzeti tárgyak létesítésére nem csak egyesülni nem tud, és magán segíteni sem mer; hanem – midőn, vagy nem is akar előre haladni, vagy minden előmenetelét az isteni gondviseléstől vagy a kormánytól várja –, még azt sem sejti, mi a közlélek – public spirit –! (*Világ*, 1831: 193)

Pedig erre múlhatatlan szükség lenne. A közösségek által létrehozandó „nemzeti tárgyak” sora végtelen volt, a kisdédóvóktól és színházaktól a gazdasági társaságokon át az út- és hídépítésig, a Duna szabályozásáig.

„Ugy hiszem, kötelességünk, hogy azon munka (a Duna szabályozása, a Vaskapu hajózhatóvá tétele) iránt minél előbb egyesüljünk, mely mind mechanikai, mind morális tekintetben s mind kifejtés alatt, mind kifejtés után nemcsak legnagyobb hasznunkra, hanem mindenekfelett legvalódibb nemzeti dicsőségünkre is válnék.” (*Stádium*, 1831: 120)

A mai magyar civil társadalom

A közértelmesség

Hogyan is állunk Széchenyi alapproblémájával? Széchenyi szemében a szegénység és tudatlanság a „közértelmesség” javulásának útjában állt. A szegénység és nyomor formái újak, de a jelenség mind tömegesebb, mind reménytelenebbül újratermelődő, és a kormányzati politika a szegényeket mind jobban kirekeszti az önsors-javítás lehetőségeiből, sőt reményéből is. A „közértelmességgel”, körülményeink ismeretével és az önismerettel nem állunk sokkal jobban, mint Széchenyi

korában. Nádas Péternek (2006) igaza van, nem vált szokássá a dolgok sokrétű végiggondolása.

„A magyar nyelvnek nincs önálló és szisztematikus fogalmi reflektivitása, amelyet minden magyar a saját individuális szintjén birtokolna. [Ennek] az a következménye, hogy magyarul mindenkinek, minden egyes beszélgetésben minden téma megvitatását úgy kell előről elkezdenie, mintha magyar nyelven még soha senki nem beszélt volna meg semmit senkivel.”

A reflektivitás gyengeségének tudja be Nádas az önismeret hiányát is.

„A reflektivitás adottsága kulturális szinten megteremti azt a fajta kollektív önismeretet, amelyet még akkor is elsajátít minden személy, ha ő maga nem ismeri az elsajátított reflektív tudás forrásait.”

Nálunk nem teremtette meg. Sem a múlttól, sem a jelenről. Gyenge önismeret, gyenge közintelligencia, szolidaritás- és bizalomhiány mellett manipulálhatók és megfélemlíthetők maradtunk.

Civil társadalom és civil szektor

A 19. században lassan, de terjedtek a közbeszéd kis terei, Széchenyi kaszinói (Merza 1940, Novák é. n.). A 20. századtól több hullámban változott a civil szféra helye, szerepe. Ezernyi meghatározása van, amelyekben többnyire szerepel az önkéntesség, az államtól való függetlenség, a közvetítés az állam, a piac és a „társadalom” között, és még sok más. Hozzám közel áll az a szemlélet, amely valamenynyire szétválasztja a civil szektor és a civil társadalom fogalmát (Nizák 2010).

A rendszerváltáskor – és mind a mai napig – nagy szükség lett volna/lenne olyan független civil társadalomra, amely mind a piaccal, mind az állammal szemben védi az állampolgárok és közösségeik érdekeit, szolgálja a demokrácia közügyeit. Az új fejlemények miatt a „klasszikus” feladatok mellé lépnének a fenntartható fejlődés és a globalizáció új kihívásai, amelyekhez a civilségnek valahogy alkalmazkodnia kellene – de ez már egy hosszabb történet.

A valóságban ez a „civil társadalom” a nyilvánosság számára elsősorban mint *nonprofit szektor* jelenik meg. A nemzetközi és magyar nyilvántartásokban a domináns csoportosítások alapja az International Classification of Non-profit Organizations, magyarul a *Nonprofit Szervezetek Osztályozási Rendszere*. Elgondolkodtató, hogy a szektor önmagát nem az állammal, hanem a piaccal szemben határozza meg. Ebben részben a profitelv elutasítása játszhat szerepet, de részben az is, hogy a világ nagy részében nő a súlya a voltaképpeni névadóknak, az ún. „nonprofit” szolgáltatóknak. Ezek vagy kiegészítik, vagy helyettesítik az állam tevékenységét, közösségi szolgáltatásokat vesznek át az államtól az állami forrásokkal együtt.

A nemzetközi szokásnak megfelelően minden magyar statisztikai jelentés a nonprofit szektorról szól. Ennek fejlődése látványos. Az Alkotmány és az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény alapján mindenki hozhatott létre közösséget, és részt vehetett azok tevékenységében. A korábban elfojtott igények robbanni látszottak. A „nonprofit” szervezetek száma 1862-ben 319, 1932-ben 14 ezer, 1990-ben ugyanennyi, 2000-ben 47 ezer, 2013-ban pedig 65 ezer volt (KSH 2015). 2016-ban már 80 ezer szervezetről írnak. Az önkéntesek száma félmillió körül van, akik átlagosan havi 8–10 órát szánnak e munkákra.

A látványos számok mögötti valóság kevésbé biztató. Először: a sok nem is olyan sok. Egészében a kétezres évek elején az egész magyar civil szektor súlya és hatása a nemzetközi mezőny utolsó, leggyengébb negyedében, 42 ország között a 31. helyen volt (AUGUR 2012). Ennél sokkal fontosabbak azonban a tartalmi kérdések. A nonprofit szektor tartalma országonként változó. Gyakorlatilag mindenütt a „jóllétet” erősítő, vagyis a hobbi- és szolgáltató tevékenységek vannak túlsúlyban, ideértve oktatást, kultúrát, kutatást, egészségügyi és szociális szolgáltatást. (Ez a szektoron belüli források vagy munkaerő 75–85 százalékos arányát jelenti.) A jótékonyági vagy környezetvédő tevékenységek súlya csekély, és országonként alig változik. A civil társadalom elsődleges feladatának tekintett érdek- és jogvédelem és érvényesítés, az „advocacy” tevékenységek súlya (az ott foglalkoztatott munkaerővel mérve) globálisan 5 százalék körüli. Ez az arány országcsoportok szerint nagyon ingadozik. A kelet-európai „új demokráciákban” 3 százalék, a szociáldemokrata, skandináv országokban 13 százalék körül van. Magyarországon 2013-ban a „jogvédő” szervezetek száma is, forrásai is a teljes nonprofit szektor 1 százalékát adták (KSH 2015). Mellesleg és szomorúan jegyzem meg, hogy nem először találkozom azzal, hogy egy jelenség olyannyira hiányzott az életünkől, hogy magyar szavunk sincs rá. Ilyen kifejezés az „advocacy” is, ami nem csak jogvédelmet jelent. Magába foglal (a munka világában is, a mindennapi életben is) érdekképviselést és -érvényesítést, az emberek hangjának felerősítését, „hatalommal való felruházást”, a politikával való civil együttműködést vagy konfrontációt. A komor statisztikai adatok persze mit sem mondanak a társadalmi hatásokról, de azért a magyar „advocacy” gyengeségéről tájékoztatnak.

A különböző nonprofit csoportok, szolgáltatók és jogvédők közötti határok képlekenyek és bizonytalanok. Elvileg minden egyesülés lehet közösségerősítő, elvezethet közügyekhez, lehet a demokrácia előiskolája, szolgálhatja a közintelligencia fejlesztését, erősítheti az autonóm állampolgár tudatát. Vagyis a „civil szektor” egésze lehetne a „civil társadalom” melegágya. Úgy tűnik azonban, hogy ez nem egészen így van. A civil, vagyis nonprofit szektor „civil társadalmi” jellegét gyengíti a bürokrácia, a forráshiány, a politikai fenyegetettség. E tényezők, amelyekről a továbbiakban részletesebben lesz szó, távolítanak Széchenyi ma is érvényes normáitól.

A civil társadalom megkettőződése

Széchenyi egyik reménye az volt, hogy az egyesületi vitákban kiérlelődhetnek a közös nemzeti célok és prioritások, egységesülés jöhet létre a széthúzás helyett. A civil társadalom gyengeségének okait legutóbb Bíró András (2016) firtatta. A rendszerváltó politikusok a demokratikus intézményeket kiépítették, de nem vették tudomásul, hogy a demokrácia nem működhet demokrata polgárok nélkül. Ehhez pedig minden intézmény, de mindenekelőtt az iskola demokratikus működésére és számtalan közösségi fórumra, Széchenyi egyesületeire lett volna szükség. Mindez elmaradt. Pontosabban, ahogy Bíró András rámutat, a Fidesz és a Jobbik még ellenzékben sikeresen megteremtették saját egyesületeiket, a polgári köröket és rokon szervezeteket. Ezek azonban nem a nemzetet egyesítő közös értékek és érdekek megvitatására jöttek létre, hanem egy a nemzetet megosztó, nacionalista és antidemokratikus ideológia sulykolására, indoktrinálására. Hatalomra kerülve immár jelentős források segítségével újabb „ellencivil” szerveződések hoztak létre, mint amilyen az időszakosan felbukkanó CÖF-tömeg vagy a Magyar Művészeti Akadémia. Az MMA korlátlan pénz és politikai támogatás segítségével törekszik egyfelől a művészeti élet „jobbboldaliságának” hangsúlyozására, másfelől arra, hogy a politikailag hangsúlyozottan semleges Magyar Tudományos Akadémiát és az ezzel társult Széchenyi Akadémiát eljelentéktelenítse, homályba borítsa. Az ún. „rossz” civil szervezetek (mint a Ku-Klux-Klán) a világon mindenütt felbukkannak, és többnyire mind a kormányzat, mind a klasszikus civilség elutasításával találkoznak. Ezek nálunk is léteznek (pl. a Gój Motorosok), és több-kevesebb elutasításba ütköznek. Ennél azonban sokkal szélesebb az álcivil szerveződések köre. Ők a politika teljes támogatását élvezik, és velük szemben ugyanolyan gyenge a demokráciavédő civil társadalom ellenállása és kritikája, mint a kormánnyal szemben.

E fejleményekkel a magyar civil társadalom – történelmileg kevésbé szokványos módon – *megkettőződött*. A kormányzati, azaz adófizetői pénzekből építkező kormányhű álcivilék nem a nemzet egységén, hanem mind végzetesebb megosztásán dolgoznak. Eközben elszívják a forrásokat és erőt a valódi civilektől.

Állam és társadalom közötti közvetítés

A civil szervezetek állam és társadalom közti közvetítő szerepe minden korai és mai felfogás szerint fontos. A rendszerváltás utáni első években még volt nyoma az ilyen óhajoknak. Akkor még az állam is fontosnak tartotta a társadalommal való párbeszédet, és elindult a szabad útkeresés. A kormányzat sok energiát fordított az EU követelményeinek megfelelő társadalmi párbeszéd intézményrendszerének kiépítésére (lásd a Miniszterelnöki Hivatal 2010 elején készült 250 oldalas dokumentumát, Márkus–Tóth 2010). A rendszer valamennyire működött is – igaz, mindig kihívva a civilség bírálatát a rövid határidők vagy a civil megjegyzések negligálása miatt. 2010 óta a konzultációs lehetőségek szertefoszlásának vagyunk

tanúi. A törvényjavaslatok jelentős részét, még az alaptörvény-módosítási javaslatokat is egyéni képviselői indítványként nyújtják be. Ezeket nem kell érdekegyeztetésre bocsátani. A társadalmi párbeszéd és érdekegyeztetés szerteágazó fórumainak egy része megszűnt, egy része átalakult, tagjai között egyre több a kormányzati kinevezett, jogosítványaik gyengültek. Egyetlen példát említve: az 1988-tól kezdve némi súllyal és a nemzetközi normáknak megfelelően működő tripartit szervezet, az Országos Érdekegyeztető Tanács hasonló jellegű jogutód nélkül megszűnt. Azóta a munkáltatói jogok radikális gyengülése figyelhető meg. A sorvadó fórumok helyét a kormányzat által feltalált „nemzeti konzultációk” foglalták el. A miniszterelnök minden állampolgárnak kérdőívet küld ki, előre rögzített, zárt válaszokkal. A módszer szakmailag minden elemében vitatott. A visszaküldési arány alacsony és ellenőrizhetetlen; a költségek magasak; a kérdések szakszerűtlenek, sugallóak, manipulatívak. A zárt válaszok lehetetlenné teszik a partneri vitát. A módszer az egész folyamatból kizárja a szakmai és civil nyilvánosságot és kontrollt.

A társadalmi párbeszéd bevett formái sorozatosan kudarcot vallanak. A civilség törvényes érdekkifejezési lehetőségei korlátozottak. A nyilvánosságban megjelenő írárok és szavak mellett törvényes eszközük a tüntetés és a sztrájk. Ezekkel a civil társadalom az utóbbi években a korábbinál sűrűbben élt. Úgy tűnik azonban, hogy ezek az eszközök sem hatásosak. A kormányzat, minthogy a média jelentős részét dominálja, e megmozdulásokról alig ad hírt. Az elhallgatással vagy cinikus megjegyzésekkel eljelentékteleníti őket. 2016. március 15-én például a pedagógusok iskolareformért hirdetett tüntetéséről, amelyen az eső és hideg ellenére legalább 30 ezer ember vett részt, nem volt külön tudósítás. A mégis elhangzó hivatalos kommentek lebecsülőek voltak. A miniszterelnök maga a tüntetést is, az elhangzottakat is, tréfának tekintette. Újságírói kérdésre annyit mondott: „Én úgy vettem, hogy ez egy tréfa.” Hozzátette: „Olyan viccesen hangzott az egész.”⁵ A törvényes eszközök kudarca az ellenállás új formáit erősíti, ahogyan erre visszatértek.

A civil szektor autonómiája

A civil szerveződések autonómiájának egyik korlátja a szakértelmet nélkülöző növekvő bürokrácia (Ökotárs 2013). A mindent uniformizálni és követni akaró bürokratikus kötelezettségek és szabályok fokozatosan megnehezítették, a rossz helyzetű, tudás- és információszegény csoportoknál szinte lehetetlenné is tették a szabad szerveződést. 2011-ben új civil törvényt hoztak, amelyet azóta további jogszabályok, illetve az új Polgári Törvénykönyv⁶ civil szervezetekre vonatkozó passzusai egészítik ki. A civil szervezetek már az új Ptk. szabályainak is kötele-

⁵ <http://www.atv.hu/belfold/20160316-viccesen-hangzott-igy-reagalt-orban-pukli-ultimatumara> (utolsó letöltés: 2016. 06. 28.)

⁶ 2013. évi V. törvény

sek megfelelni, minden dokumentumukat visszamenőleg át kell alakítani. Az átállás olyan bonyolult, hogy a kormányzat maga 42 oldalas „Segédletben” (2014) igyekezett a teendőket elmagyarázni. A bíróságok sem voltak képesek a bejelentéseket befogadni. 81 ezer civil szervezetből 53 ezer nem hajtotta végre egy év alatt az előírt módosításokat, az átállás még folyik. Az adminisztratív kötelezettségek az átállás után az ún. közhasznú szervezeteknél maradnak különösen jelentősek.

Az autonómia további korlátja az államtól való pénzügyi függés. Igaz, világszerte, de Európában különösen jelentős az állami források szerepe a nonprofit szektor működtetésében. Magyarországon 2000 körül az állami források aránya 52 százalék volt, amivel 39 ország közül a nyolcadik helyre kerültünk (AUGUR 2012). Az kormányfüggő, hogy milyen módon és milyen feltételekkel biztosítanak állami forrást. Magyarország 2015-ben a legkorruptabb országok között volt. A civil szektorba kerülő közpénzek elosztását is visszaélések, korrupciógyanúk kísérik. Ennél nyíltabb a kettéosztott civil társadalom két oldalának egyenlőtlen elbírálása. 2010 óta a pénzosztó szervezetekben mindenütt megerősödött a kormányzati akarat érvényesülése (Nagy 2014). Az erre használt legegyszerűbb eszköz az, hogy az elosztás fölött döntők körében a (többnyire választott) független civileket lecserélik állami kinevezettekkel.

Magyarországon a pénzügyi függőség egyik alapja, hogy az állam szívesen kiszervezte a közszolgáltatásokat a nonprofit szektorba, amin belül az utóbbi években mind jelentősebbé vált az egyházak „nonprofit” tevékenysége. (Az erősödő államosítási és egyházasítási tendenciák mellett kérdéses, hogy a közszolgáltatások civileknek való átadása tartós marad-e?) Az átvállalási szerződéshez „közhasznú” minősítést kell szerezni. Ehhez sok feltétel szükséges. Az egyik megszorítás az, hogy a szervezetnek állami vagy önkormányzati „közfeladatot” kell teljesítenie, ám csak az lehet közfeladat, amit így nevesít egy jogszabály. A kormányzat működésének elemzése vagy bírálata például nem számít közfeladatnak, mert törvény nem határozza meg ilyenként. E tartalmi korlát mellett közfeladatot csak akkor vállalhat a szervezet, ha megfelel a törvényben rögzített anyagi feltételeknek, azaz magas az évi jövedelme és bizonyítani tudja, hogy van „megfelelő társadalmi támogatottsága”. Ezzel a nagy szervezetek behozhatatlan előnybe kerülnek. A kisebb, rugalmasabb, személyre szabottabb szolgáltatást nyújtó szervezetek kiszorulnak a kedvezményezett körből.

2010 óta különösen nagy probléma, hogy a kormányzat a kettéosztott civil társadalmon belül kiemelten dotálja a kormány-közelinek ítélt civil szerveződéseket és különböző módokon diszkriminálja a liberálisnak tekintett egyesületeket. A politikai részrehajlás nyíltan kifejeződik. A fő pénzosztó, a Nemzeti Együttműködési Alap Tanácsának alakuló ülésén például a Tanács elnöke azt nyilatkozta, hogy a civilek feladata „a kormány politikájának támogatása” és a „szellemi honvédelem”.⁷

⁷ Nemzeti Együttműködési Alap Tanácsának alakuló ülése. I. rész. *pafi.hu*, 2012. 03. 29. <http://www.youtube.com/watch?v=W2ht9NfWG9Q>; <http://www.youtube.com/watch?> (utolsó letöltés: 2016. 06. 28.)

Ez a sajátos kormányzati beállítottság az utóbbi években több ízben vezetett oda, hogy a rendőrség vagy kormányzati hatóság zaklatott visszasságokat feltáró civil személyeket (pl. a NAV-ot feljelentő adóellenőrt) vagy autonómiára törekvő civil szervezeteket. Ez utóbbira példa a Norvég Civil Támogatási Alap története. Az Alapot kezelő civil szervezetek pályázati döntései gyakran nem feleltek meg a kormányzat politikai szempontjainak, illetve személyi-szervezeti preferenciáinak. A független magatartás retorziójaként kormányzati tisztviselők bűncselekmények elkövetésével vádolták a civil szervezeteket, vezetőik ügyében rendőri és adóhivatali nyomozás indult, az adóhatóság az adószámukat felfüggesztette.⁸ Utóbb minden vád alaptalannak bizonyult, körültekintő nyomozás után megállapították, hogy nem történt bűncselekmény.

A civil társadalom újraéledése? Elmozdulás a polgári engedetlenség felé?

A szigorúbb korlátozások és a méltánytalan sérelmek erősítik a tiltakozási kultúrát. A változás egyik jele, hogy az állampolgári engedetlenség minden korábbinál elfogadottabbá vált és sokkal szélesebb kört mozgósít. Ezt sokan – többek között Szabó Máté (2014) is, Bíró András (2016) is – a civil társadalom lassú ébredésének, reményt keltő elmozdulásának látják. A jelzések kétségkívül szaporodnak. A Város Mindenkié, a Tanítanék mozgalom, Sándor Mária, a Humán Platform és sokan mások tiltakoznak erőszakmentes, de törvénytörő formában a kormányzat egészségügyi, oktatási, refeudalizáló agrárpolitikája ellen, családok kilakoltatása miatt, fák kivágása, a Vár meghódítása, hivatalok antidemokratikus működése ellen. A kormány reakciója kiszámíthatatlan. Számos pénzbüntetés kiszabásáról, előállításokról tudunk, bár az ítéletek nyilvánossága igen korlátozott. Gulyás Márton civil aktivistát a bíróság első fokon garázdaság miatt pénzbüntetésre ítélte, és egy év próbára bocsátotta a Nemzeti Választási Iroda „megsértéséért”. Nem sokkal később a Pukli István pedagógus elleni nagy nyilvánosságot kapott feljelentést a rendőrség alaptalannak találta, az elindított eljárást gyorsan megszüntette. (Érdekes megjegyezni, hogy a feljelentés és besúgás valamikor a polgári normák szerint szégyenteljes volt. Ma a notórius feljelentő Tényi István sokak szemében nemzeti hős.) Az ellentmondásos ítéletek azt jelzik, hogy még nem dőlt el, milyen irányt fog venni a polgári engedetlenségek megítélésére is hivatott büntető igazságszolgáltatás.

Mit gondolna vajon Széchenyi a mai állampolgári ellenállásról? Élete egyik nagy ellentmondása, hogy ő maga mindig a békés megoldások, a kiegyezések híve volt, de élete folyamán számtalan szabályt és törvényt megsértett, ha ezt erkölcsi érveke így kívánta. Csak egy korai példa a sok közül: amikor a cenzúra a *Stádiumot* – szerinte igazságtalanul – betiltotta, „engedetlenül” vagy épp tör-

⁸ A Norvég Nagykövetség tiltakozott. http://www.norvegia.hu/News_and_events/EGT_%C3%A9s_Norv%C3%A9g_Finanz%C3%ADroz%C3%A1si_Mechanizmus/A-magyarorszag-i-civil-tarsadalom-helyzete-aggodalomra-ad-okot/#.V3E-zKIY08A (utolsó letöltés: 2016. 06. 28.)

vénysértően, Lipcsében adatta ki. Azután „engedetlenség” csempészték be az országba. Meggyőződése, hogy a polgári engedetlenség, mint a rossz kormányzás elleni békés erkölcsi ellenállás tettleges kifejeződése, nagyon is kedvére lenne. De a rossz kormányzás ellen erősebb gyógyírt is helyeselt volna. Ezt először jól ismert soraival akartam illusztrálni, melyek Budapesten kőtáblába vannak vésvé.

„Minden nemzetnek olyan kormánya van, aminőt érdemel. Ha valami oknál fogva ostoba vagy komisz emberek ülnek egy bölcs és becsületes nép nyakára, akkor a nép azokat a silány fickókat minél hamarabb a pokol fenekére küldi. De ha egy hitvány kormány huzamosan megmarad a helyén, akkor bizonyos, hogy a nemzetben van a hiba...”

Néhány éve azonban kiderült,⁹ hogy e szavakat nem Széchenyi mondta. Surányi Miklós *Egyedül vagyunk* című regényében jelentek meg 1936-ban, egy általa költött levélben. Ezért befejezésül az igazi Széchenyihez, egyik utolsó művéhez, a *Diszharmónia és Vakság*hoz térek vissza. A nép és kormány közti ellentét szerinte a diszharmónia veszélyét hordozza.

„Népek kormányaikkal való diszharmóniáját harmóniába hozni mindig nehéz, még akkor is, ha a vezetők és a vezetettek – amennyire lehet – világosan látnak. Ha azonban a népek rövidlátással vannak megverve, a hatalmon lévők pedig egyenesen vakok, akkor a harmónia megteremtése némiképp bizony meghaladja az emberi erőt, s ilyenkor dönt a véletlen, a világszellem, a magasabb fény, a fátum, az Isten.”

Irodalom¹⁰

Széchenyi István művei

Széchenyi István idézett önálló művei a megírás időrendi sorrendjében, a gyűjteményes munkák a megjelenés éve szerint szerepelnek, az idézett műben szereplő helyesírással (az eredeti művekben a kiemelések ritkított szedésűek).

Hitel, 1828–1829. Budapest: Neumann Kht., 2002. 1828 <http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0001.html>

Világ, 1831. Jegyzetek és szöveggondozás: Velkey Ferenc – Fülöp Tamás. Budapest: Neumann Kht., 2002–2003. <http://mek.oszk.hu/11800/11842/index.phtml>

Stádium, 1831. Budapest: Neumann Kht., 2002. <http://mek.oszk.hu/06100/06135/html/stadium014.html>

⁹ A nyomozás folyamatát és eredményét az urbanlegends.hu blog írója, Marinov Iván végezte és tette közzé 2007-ben.

¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 06. 28.

- Levél George Rennie-nek, 1837. november 11. In *Széchenyi pesti tervei*, 67. levél. <http://mek.niif.hu/05400/05441/05441.pdf>
- A Kelet népe*, 1841. Második kiadás. Pozsony: Wigand Károly Fridrik nyomdája. <http://mek.oszk.hu/05500/05533/05533.pdf>
- Adó és Két garas*, 1844. Adó I–VII., Két garas I–XXIV. Megjelent a Jelenkorban 1843–44-ben, Budán, a Magyar Egyetemi Nyomda betűivel. <http://mek.oszk.hu/08100/08188/08188.htm>
- Magyarország kiváltságos lakosihoz*, 1844. [Röpirat.] [Pest, Beimel József.] 36 L. Első Kiadás. A közadózás és a telekdíj mellett érvelő politikai röpirat az Adó és Két garas című cikksorozat folytatásaként jelent meg a Társalkodó című folyóirat mellékleteként.
- Politikai program töredékek, 1847. In *Gróf Széchenyi István munkáiból*. 17. köt. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel, szemelvényekkel és irodalomjegyzékkel látta el Berzeviczy Albert. Budapest: Franklin-Társulat, magyar irod. intézet és könyvnyomda, 1907. II. köt., 95–134. <http://mek.oszk.hu/07900/07911/pdf/szechenyi2.pdf>
- Diszharmónia és vakság*, 1857 után. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Fenyő Ervin. Fordította: Bárczi Ildikó, Fenyő Ervin, Györffy Miklós, Kajtár Mária, Kovács Ilona, Rakovszky Zsuzsa. Budapest: Helikon Kiadó, 1988. https://books.google.hu/books?id=HaUxAAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=sz%C3%A9chenyi+istv%C3%A1n+diszharm%C3%B3nia+%C3%A9s+vaks%C3%A1g&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=sz%C3%A9chenyi%20istv%C3%A1n%20diszharm%C3%B3nia%20%C3%A9s%20vaks%C3%A1g&f=false
- Napló*. Válogatta, szerkesztette stb. Oltványi Ambrus. Fordította Jékely Zoltán és Györffy Miklós. Budapest: Gondolat, 1978.
- Válogatott levelek*. „Ezt köztünk! Isten áldja!” *Széchenyi István válogatott levelei*. Szerkesztette: Kovács Henriett, Körmeny Kinga, Mázi Béla, Oplatka András. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.

Más hivatkozott művek

- AUGUR (2012): *Challenges for Europe in the world in 2030*. Project no. SSH, 2009. Draft report: Fabrice DESSE (2012). The Role and Structure of Civil Society Organizations in National and Global Governance Evolution and outlook between now and 2030. http://www.augurproject.eu/IMG/pdf/cso_note_provisional_draft5_june_2012.pdf
- Bíró András (2016): Politika – Politikum. *Élet és Irodalom*, (60), 19, május 13. http://www.es.hu/biro_andras;politika_8211;_politikum;2016-05-12.html, http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2009_4_web.pdf
- Eurostat Statistical Books (2015 edition): *Taxation trends in the European Union*. Data for the EU Member States, Iceland and Norway. Luxembourg: Publications Office of the European Union. http://ec.europa.eu/taxation_

customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_structures/2015/report.pdf.

Gárdonyi Albert (é. n.): *Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében*. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00009/pdf/BPTM_TBM_09_001-031.pdf

Halász Imre (1913): A Széchenyi-irodalomhoz. *Nyugat*, 7, 511–519. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00125/04037.htm>

Juhász István (2015): Széchenyi István, a reformkor gondolkodója. 2. rész. *adó/online*, 09. 04. <http://ado.hu/rovatok/ado/szechenyi-istvan-a-reformkor-gondolkodoja-2-resz>

Kecskeméti Károly (2008): *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2008. /Eszmetörténeti Könyvtár 10./

KSH (2015): A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2014. *Statisztikai Tükör*, 2015/98. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit14.pdf>

Márkus Eszter – Tóth László (szerk.) (2010): *A társadalmi párbeszéd intézményei és fórumai*. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal, Társadalmi Párbeszéd Koordinációs Iroda. <http://mek.oszk.hu/08200/08203/08203.pdf>

Merza Gyula (1940): *A kolozsvári »Nemzeti (Magyar) Kaszinó» és elődintézményeinek százéves története*. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T. <http://mek.oszk.hu/09300/09317/09317.pdf>

Nádas Péter (2006): *A reflektivitás nagyszerűségéről*. <http://nadas.irolap.hu/hu/a-reflektivitas-nagyszerusegerol>

Nagy Ádám (2014): A Nemzeti Civil Alapprogram és a Nemzeti Együttműködési Alap összehasonlító elemzése. *Civil Szemle*, (11), 3, 47–68. http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2014_3_web.pdf

Nizák Péter (2010): A nagykorú magyar civil társadalom. *Politikatudományi Szemle*, (19), 2, 129–136. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_2szam/2010_2.pdf

Novák Béla (é. n.) Fővárosi kaszinók a 19. században. *Budapest Negyed*, (46), 4, 90–114. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/novak.html>

Ökotárs (2013): *Kutatási jelentés*. Civil szervezetek és jogalkalmazók részvételével készült kérdőív eredményei a civil szervezetek működésének egyes kérdéseiről. Budapest. http://www.civiljogok.hu/sites/default/files/a_civil_servezetek_mukodoeserol_kutatasi_jelentes_okotars.pdf

SEGÉDLET a civil szervezetekre vonatkozó szabályok áttekintéséhez. Zárás: 2014. április 08. napján. <http://civil.info.hu/documents/10179/6e2b94c3-b629-493e-935e-93bca8d0ff7a>

Smith, Adam (1940 [2011]): *Vizsgálódások a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. II. Reprint, bővített kiadás. Budapest: Napvilág Kiadó.

Szabó Máté (2014): *Az ellenzéki mozgalmak reneszánsza? – Új tendenciák a politikai mozgalmak és tiltakozások fejlődésében (2010–2014)*. *Civil Szemle*, (11), 2, 49–65. http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2014_2_web.pdf

- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető.
(Eredeti megjelenés: *Történelmi Szemle*, 1981. 3, 313–359. http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_3/szucs.pdf)
- Tóth G. Csaba – Virovác Péter (2013): Nyertesek és vesztesek. A magyar egykulcsos adóreform vizsgálata mikroszimulációs módszerrel. *Pénzügyi Szemle*, (58), 4, 385–400. https://www.asz.hu/storage/files/files/penzugyiszemle/2013/toth_virvacz_2013_4.pdf?download=true
- Wilkinson, Richard G. (2005): *The Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier*. New York, NY: The New Press.

ADRIAN SINFIELD

STRUKTURÁLIS SZOCIÁLPOLITIKA – A KÖZPONTI PILLÉR*

Ferge Zsuzsa 85. születésnapjára

Milyen csodálatos alkalom és nagyszerű lehetőség, hogy gratulálhatok Zsuzsának, 85 éves és még mindig milyen jó erőben van! Köszönöm a lehetőséget, hogy hozzájárulhatok egy olyan tudós tiszteletére szervezett eseményhez, aki maga is egy pillér, nemcsak a magyar, az európai, a nemzetközi szociálpolitikában, hanem ennél sokkal szélesebb körben, az egész világ társadalomtudományának jelentős alkotója – és emellett csodálatos ember.

„A társadalomtudományban nincs semleges cselekedet.”

Az idézet Zsuzsa nagyszerű könyvéből (*A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–75* [1979: 15]) való. Évek óta használom ezt az idézetet az előadásaim bevezetéseként, és a hallgatók elismerik és hivatkoznak rá. A kérdés abszolút középponti jelentőségű a társadalomtudomány művelői számára. Az értékek vannak annak a mélyén, amit a szociálpolitikában csinálunk. Aki hallgatta már Ferge Zsuzsát, megtanulhatta, hogy a szociálpolitika nem valami olyan dolog, amit más embereknek csinálunk – „nekik ott valahol”, mi, az adófizetők, akik adnak, nekik, akik kapnak. A szociálpolitika arról a társadalomról szól, amiben élünk, és arról, hogy milyenné akarjuk tenni. A mindenkori választásaink formálják a társadalmat, befolyásolják az életünket és nagyon sok más ember életét.

A munkánk során valahogy olyan sokszor megfélekedünk erről, és elveszünk az adott szolgáltatások technikai részleteiben, speciális rászorultságvizsgálatokban, vagy költségmegtakarítási módozatokban, vagy a hatékonyabb munkaerő-felhasználás keresésében.

Zsuzsa, te mindenekelőtt megtanítottad nekünk, hogy a szociálpolitika nem arról szól, hogy mit tegyünk „velük”, a többi emberrel – ez sok kormány, sok nagy hatalmú és befolyású ember domináns elképzelése. A szociálpolitika elmélete és

* Adrian Sinfield: *Structural Social Policy the Central Pillar*. For Zsuzsa Ferge at 85. A 2016 április 29-én „Merre tart az európai szociális modell?” című konferencián elhangzott előadás szerző által jóváhagyott szövege.

gyakorlata mindannyiunk ügye, és a lényege egy olyan társadalom megteremtése, amilyenben élni szeretnénk.

A „Szociális jogok európai pillére” több szempontból is erőteljes javaslat. Remélem, hogy ebben az évben önök közül sokan reagálnak majd a Bizottság ezzel kapcsolatos konzultációs felhívására. Az „intelligens, fenntartható és inkluzív” növekedést célul kitűző Európa 2020 stratégia keretein belül található pillér „számos olyan alapvető fogalmaz majd meg, amelyek támogatják munkaerőpiacok és jóléti rendszerek jó és méltányos működését az euróövezeten belül”. A domináns gazdasági szemlélet már kiderült és Juncker elnök szerint a programnak „jövőállónak” kell lennie: ez is aggodalomra okot adó következtetésekre vezethet a rendelkezésre bocsátandó finanszírozási források nagyságát illetően. A javaslat sok eleme üdvözlendő, például az alkalmazotti és munkavállalói jogok fontosságának hangsúlyozása, de összességében inkább egy amerikai típusú, a gazdaságnak alárendelt, piacközpontú szociálpolitikai szemléletet tükröz, nem pedig olyan, az embereket szem előtt tartó, szociális növekedési és társadalompolitikai stratégiát, amilyet Zsuzsa már hosszú ideje hirdet.

Az egyenlőtlenség számít

A javasolt pillér nem foglalkozik egy olyan fontos kérdéssel, amiben te, Zsuzsa, nagymértékben segítetted a megértésünket: az egyenlőtlenség számít. Nagy szerencsémre mikor 1970-ben fiatal egyetemi előadóként az új Essexi Egyetem Szociológia Tanszékén dolgoztam, egy évre odajöttél tanítani. Az egyenlőtlenség szociológiájáról tartottál előadásokat – nem olyan téma, ami különösebb figyelmet keltett volna. Nagyon élénken emlékszem, mikor egyszer az egyetemi szobádban ültem egy áprilisi délután, és ezt mondtad nekem: „De minden az egyenlőtlenségről szól.” Évekig tartott, míg teljes mértékben megértettem, milyen alapvető dologról van szó. Ha felismerjük az egyenlőtlenséget és a szegénységet, ez azt jelenti, hogy meg kell változtatni a társadalmainkat, amelyek megengedik, esetleg még ösztönzik is a két probléma súlyosbodását.

Fel kell ismernünk, hogy nemcsak a szegénység probléma, hanem az egyenlőtlenség is. Sőt, nem szüntethetjük meg a szegénységet, ha nem kezeljük az egyenlőtlenséget – ez olyan lenne, mintha egyik kezünket hátrakötve küzdenénk. Ahhoz, hogy ténylegesen hatni tudjunk az egyenlőtlenségre, strukturális változások szükségesek, mindannyiunk erőfeszítése, nem csak a „rájuk” irányuló cselekvés. Ez ráirányítja a figyelmet a hagyományos szociálpolitika határaitra. És te, Zsuzsa, mindig ennek a tágabb stratégiának a szükségességéről beszéltél.

G. D. H. Cole, a brit közgazdász, társadalomtörténész és szocialista, nagyon jól megfogalmazta ezt: „A jóléti állam csak egy eszköz *valamennyi* jövedelem újraelosztásához, anélkül hogy megbolygatná a rossz elosztás okait (Cole 1955). A társadalompolitikának éppen ezekkel az okokkal kell foglalkoznia. Tehát mindenkit magában foglaló tágabb, strukturális politikára van szükségünk – nem

pedig a szegénység enyhítését célzó korlátozott politikára, vagy ami még ennél is rosszabb, egyszerűen csak „ők, a szegények” ellenőrzésére.

A közgazdász Tony Atkinson az 1970-es években Zsuzsához hasonlóan az egyenlőtlenséget elemezte, és fellépett a csökkentéséért. Tony megkért, mondjam el, mennyire sajnálja, hogy nem lehet itt és nem csatlakozhat hozzánk, Zsuzsa, a köszöntésben és a nagyszerű tudományos teljesítményed ünneplésében. Nemrég adta ki az *Inequality: what can be done?* (2015) című könyvét, miközben a rákkal küzdött. Csodálatos írás, mindenkinek ajánlom. A könyvben nemcsak elemzi a történéseket, mint ahogy teszi ezt már évek óta, hanem a sokéves tapasztalata alapján javaslatokat is tesz, hogy mit kellene tenni a kezelésére, a mára magas szintet elért egyenlőtlenségek csökkentésére.

Tony és Zsuzsa intellektuális impulzust adott. Sokan panaszkodnak a politikai hajtóerő hiánya miatt, de a történések is a megmondható, hogy a Zsuzsát és Tonyt tartalmazó nagyon kevés kivétellel a társadalomtudományok is nagyon kevés intellektuális lendületet adtak (Atkinson 1983: 22–23). Egy nemrég megjelent munka szintén ráirányította a figyelmet az egyenlőtlenség fontosságára. A *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better* (2009) című könyvükben Richard Wilkinson és Kate Pickett nagyon erős érveket hoznak fel az egyenlőtlenség csökkentése mellett. A strukturális tényezők központi jelentőségét és az „árral szembeni” célokat kitűző univerzális programok fontosságát hangsúlyozzák, hogy termékeny talaj teremtsé a speciális intézkedések és a hatékonyabb prevenció számára. Az „árral szembeni” metaforán azt értem, hogy meg kell akadályoznunk az emberek mély vízbe esését, és nem csak arra kell törekednünk, hogy kihúzzuk őket a vízből. Annyi szociálpolitikai intézkedés csúszik vissza ebből a tágabb stratégiából és koncentrálnak csak a szegénység enyhítésére, ahelyett hogy elsősorban a kialakulásának megakadályozására törekedne. Michael Marmot többek között a *The Health Gap: the challenge of an unequal world* (2015) című művében kimutatta, hogy ez nem csak a gazdagok és szegények kérdése: az egyenlőtlenség nemcsak a legszegényebbeket érinti, hanem a társadalom egészére veszélyt jelent.

Nem a gyorsabb növekedés vagy nagyobb egyenlőség a kérdés

Mára még Christine Lagarde, a Nemzetközi Valutaalap vezérigazgatója, régóta a szabadpiac szószólója, is felismerte, hogy a nagyobb egyenlőség nem gátolja a gazdasági növekedést. „A szélsőséges egyenlőtlenség árt a növekedésnek, árt a társadalomnak: a közgazdász szakma és a politikusok túl hosszú ideig bagatellizálták a jelentőségét. Ma már mi mindannyian, az IMF-et is beleértve, jobban értjük, hogy a jövedelem egyenlőbb elosztása nagyobb gazdasági stabilitást, fenntarthatóbb gazdasági növekedést, a kohézió és bizalom erősebb kötelékein

alapuló egészségesebb társadalmakat eredményezhet. A kutatások ismétlődően megerősítik ezt a következtetést” (Lagarde, idézi Weldon 2013). Az IMF-nek ötven évébe került, hogy utolérje Zsuzsát és Tonyt. Egy dolog persze hiányzik: a bocsánatkérés azokért a károkért, amiket a saját tanácsaikkal okoztak, miközben figyelmen kívül hagyták Zsuzsa, Tony és mára már sok más kutató munkáját.

De ha ma már sokan mondják, hogy a redisztribúciónak pozitív hatásai lehetnek, miért nem alkalmazzuk erőteljesebben? Mit kell tennünk, ha Európában bármi hatást akarunk gyakorolni a szegénységre és az egyenlőtlenségre? Sok előnye van annak, ha együtt kezeljük a kettőt. Például a szegénység megelőzése segíti az egyenlőtlenség csökkentését. Nem várhatunk a cselekvéssel addig, míg az emberek szegények lesznek, mert ez káros nekik, a családjaiknak és az egész társadalomnak. A szegénység már rombolja a társadalmainkat. Zsuzsa javaslatának megfelelően: a strukturális politikáknak sokkal nagyobb prioritást biztosítva erősíteniük kell a preventív célokat. Ez igazságosabb béreket nyújtó tisztességes munkahelyeket jelent – olyan dolgokról van szó, amiket a múltban természetesnek vettünk, de amikért ma ismét küzdenünk kell. Meg kell törnünk az „alacsony fizetés – nincs fizetés” ismétlődő körforgását. Erősíteniük kell a jóléti állam preventív politikáját. Egy nagyobb összehasonlító tanulmány végén Bea Cantillon szárazon megállapította: „eddig még nem akadt példa arra, hogy komolyabb kiadások nélkül lehetséges alacsonyan tartani a szegénység kockázatát” (Cantillon 2009: 240).

Nem ismertük fel a „szegénypolitika” korlátainak a szociálpolitikai vízióinkra gyakorolt hatását és az egyenlőtlenség nyelvezetének megerősítésében játszott szerepét. Egy generációval ezelőtt, Zsuzsa, te figyelmeztettél bennünket, hogy „a neoliberais szociálpolitika feléleszti a 'szegénytörvény tradíció' sok elemét, az arra a korra emlékeztető következményekkel” (Ferge 1989). Milyen igazad volt – erősödő kontroll, szigorodó feltételek és szankciók. Korábban kurzusokat tartottam a szegénytörvényektől Beveridge-ig tartó időszakról, most úgy tűnik, hogy a fordított utat járjuk be – nem Beveridge-en túl, hanem az 1942-es jelentése előtti időszakba.

A szociálpolitikának ez a reziduális irányú átalakulása, ami a társadalom alján levők nélkülözésének és deprivációjának enyhítésére koncentrál, felerősíti az egyenlőtlenségeket. Lehetővé teszi, esetleg ösztönzi is a szegények erősödő megszegényítését. Elhanyagoltuk ennek a fontosságát. A kormányok azt mondják, hogy „működőképes politikákat” akarnak. Működőképest – de milyen hatásokkal? Ezt a kérdést sokkal gyakrabban fel kellene tennünk. A juttatást kapók, az alacsony jövedelemből önmaguk és családjaik megélhetését biztosítani próbálók támadása és stigmatizálása – mintha mindezért csak önmaguk lennének hibáztathatók – „működik”, mivel támogatják azok, akik úgy gondolják, hogy túl magas adókat fizetnek, és ez indokolná az „ők, a többiek” ellátásának csökkentését. Ez a politika azonban nem csökkenti a szegénységet és az egyenlőtlenséget, és a társadalmi kirekesztés új formáit hozza létre.

Az egyenlőtlenség nyelve politikai és kutatási téren is korlátozza a lehetőségeinket, mint John Veit-Wilson állította (2000). És, Zsuzsa, John is veled együtt akarja ünnepelni a tudományos teljesítményedet. A feltett kérdések kizárnak más kérdéseket: ha azt kérdezzük, hogy miért nem kapnak munkát, akkor nem azt fogjuk kérdezni, hogy megkapják-e mindazt a juttatást, amire jogosultak, és hogy ez az ellátás elég-e.

„A társadalom individualizálása”

Zsuzsa, a „The individualisation of the social” (A társadalom individualizálása) című esszéed nagyon világosan megmutatja, hogy az individualista váltás miként zárt ki sok kérdést. Egyébként ezt az 1997-es cikket idézik a leggyakrabban az Egyesült Királyságon belüli szociálpolitikában. Kimutatod, hogy ez az individualizálás gyengíti a szegényeket és erősíti a jómódúakat, ami a szegénység és az egyenlőtlenség kezelését is megnehezíti. Ennek a hatalmi váltásnak két fontos eleme van, és a második nem kap elég figyelmet. Először, lerombolja a kollektív szociális ellátásokat, és arra készíti az embereket, hogy a piacon vásároljanak szolgáltatásokat, ha tudnak – és persze a közszolgáltatásokat elveszítők közül sokan tartoznak a társadalom legszegényebb és legsérülékenyebb csoportjaiba. Hogyan lehet valaki felelősségteljes fogyasztó, ha üresek a zsebei?

Másodszor, a szegénység és munkanélküliség okait individualizálva és „az áldozatot hibáztatva” elutasítja a szükséglet társadalmi magyarázatait. Mi a baj velük, miért nem kapnak munkát? Ez figyelmen kívül hagyja az arra vonatkozó, sok év alatt halmozódó egyértelmű bizonyítékokat, hogy a munkanélküliség fő oka az alacsony szintű munkaerőpiaci kereslet, és nem az egyén magatartása. Az egyén hibáira való összpontosítás nyomán a politikusok elfeledkezhetnek arról, hogy „a munkanélküliség és a szegénység gyengítik az állampolgáriságot”, miként azt Ruth Lister (1990) olyan ékesszólóan megjegyezte.

És hadd szakítsam meg most utoljára a mondandómat azzal, hogy Ruth Lister is gratulál neked és ünnepli a munkádat. Szociálpolitika professzorként történt nyugdíjba vonulása után kinevezték a Lordok Házába, a felsőházba, és most ebben a kitüntetett pozícióban folytatja a jobb és igazságosabb társadalom elérését célzó tevékenységét. Folytathatnám és sorolhatnám tovább azoknak a nevéket, akik általam szeretnének neked gratulálni, Zsuzsa. Olyan testületek is közéjük tartoznak, mint a Szociálpolitikai Társaság és a Gyermekszegénység Akciócsoport, amelyek nagyra értékelik a tevékenységedet, és az évek folyamán hasznát is vették a munkásságodnak. De befejezem, és csak azt szeretném mondani, hogy ezzel a három megnevezett emberrel együtt van az én szociálpolitikai álomcsapatom. Gyakran hallhatjuk, hogy megöregedvén az emberek egyre konzervatívabbak lesznek – de nem ez a négy, Zsuzsa, Tony, John és Ruth. Csak azt kívánom, hogy megadassék nekik a lehetőség a sok év munkájával kialakított stratégiájuk alkalmazására.

A „Tűzd ki a címkéidet” és a „Méltányos Bért” kampány

Nem sorolom tovább az előttünk álló sok mai problémát, az Egyesült Királyságban oly szégyenteljesen általános Élelmiszerbankokról való vitát, azokat a problémákat, amiket te, Zsuzsa, és a kollégáid feszegetnek Magyarországon. Ehelyett inkább egy azzal kapcsolatos pozitív skót példáról beszélnek, hogy miként küzdhetünk a „másítás” (othering) (Lister 2004) ellen, s ezzel miként járulhatunk hozzá a szegénység és egyenlőtlenség csökkentéséhez. A Szegénység Szövetség „Tűzd ki a címkéidet” („Stick Your Labels”) címmel elindított egy kampányt. Ennek az a mondandója, hogy „ne ragaszd rám a címkéidet”, elutasítva a médiában, valamint a politikusok és más befolyásos személyek által olyan gyakorta hangoztatott kifejezéseket, amelyek elválasztják tőlünk az „érdemteleneket”, például az olyanokat, mint a „nem munkások, hanem munkakerülő” („not workers but shirkers”), „nem igyekvők, hanem naplopók” („not strivers but skivers”).

A kampány 2011-ben kezdődött a legutóbbi skót parlamenti választások előtt, és a „mi nem fogunk stigmatizálni” jelszóval az összes nagyobb párt a támogatásáról biztosította a kezdeményezést. Lehet, hogy csak kis különbséget jelent, de úgy gondolom, hogy Skóciában a hivatalos jelentésekben és a politikai közbeszédben nem festenek olyan negatív képet az alacsony jövedelműekről és a segélyben részesülőkről, mint az Egyesült Királyság többi részén. A kampányt az ez évi skót választások előtt újraindították, három egyértelmű cél megfogalmazásával:

- a) a szervezetek mondják meg, hogy miként kezelik a szegénységet;
- b) a pártok ne használjanak olyan nyelvezetet, amely stigmatizálja a szegényeket; és
- c) a szervezetek a saját tevékenységi körükben tegyenek érdemi lépéseket a stigmatizáló attitűdök visszaszorítására. Nagyon könnyű problémákat találni más testületek működésében és ugyanakkor megfelelkezni a sajátjainkról.

Az összes pártvezető ismét aláírta a felhívást a pártja nevében, és egész Skóciában sok állami, magán- és önkéntes szervezet is csatlakozott hozzá. De a kezdeményezés sikerességét nagymértékben segítette a Szegénység Szövetség „Méltányos Bért” („Living Wage”) kampánya. Ez arra szólítja fel a munkáltatókat, hogy a minimálbérnél több, határozottan több fizetést adjanak, annak érdekében, hogy a munkabérek fedezzék az alapvető megélhetési költségek alapján számított kiadásokat (erről lásd a Living Wage Foundation honlapját). Mára már a skót kormány és sok más munkáltató is elkötelezte magát a Méltányos Bért kampány mellett. A munkáltatók csatlakozását ösztönözte az a felismerés, hogy az alacsonyabb fizetések emelése védi és javítja a dolgozók egészségét, csökkennek a munkahelyi hiányzások és nő a munkavállalók termelékenysége.

Az egyenlőtlenséget mindkét irányból csökkenteni kell

De nem elég csak az egyik irányba tett változtatásokkal kezelni az egyenlőtlenségeket. Az Egyesült Királyságban abban a neveltséges helyzetben vagyunk, hogy a száz legnagyobb vállalat vezérigazgatójának fizetése 2014-ben az átlagbér 183-szorosa volt – 2010-ben még „csak” a 160-szorosa. Tíz évvel korábban még százszoros alatti volt az arány. De korábban és most is sokat beszélünk anélkül az egyenlőtlenségről, hogy felismernénk az ehhez hasonló hatalmas változásokat. A vezérigazgatók jelenleg átlagosan ötmillió fontot keresnek évente. A legnagyobb vállalatoknak csak a negyede sorakozott fel a Méltányos Bért kampány mellett, ami azt jelenti, hogy az összes dolgozójuknak a minimálbér fölötti fizetést adtak.

Az angolban a fizetés (pay) és a kereset (earnings) szavakat legtöbbször azonos értelemben használják, pedig nem ugyanaz a jelentésük: az egyenlőtlenség nyelvezete elfed egy nagy különbséget. Sok munkásnak kisebb a fizetése, mint amennyit megkeres, sok másnak pedig sokkal többet fizetnek annál, amit megkeresnek – és mindkét csoport bővül. Miért kap az egymillió fontos alapfizetése mellé még kétmilliót az a bankár, aki egyszerűen a munkáját végzi? Mikor a „hitelválság”, a 2008-as pénzügyi összeomlás után nyilvánosságra kerültek a bankárok és mások hatalmas fizetési és béren kívüli juttatásai, a politikai pártok széles körben egyetértettek abban, hogy „ez még egyszer nem történhet meg”. De tavaly a brit óriás olajvállalat, a BP, annak ellenére, hogy rekordveszteségeket jelentett és csökkent a részvényárfolyama, 20 százalékkal megnövelve, évi 14 millió fontra emelte a vezérigazgató fizetését – szemben az átlagdolgozóinak nyújtott 1–2 százalékos fizetés-emeléssel. Amikor mindez kiderült, a BP részvényeseinek 60 százaléka ellene szavazott, de ez csak egy törvényi kötelezettség nélküli tanácsadó jellegű szavazás volt. A milliókat valójában már ki is fizették – még egy példa a „kudarc jutalmazására” és a rossz kezekben felhalmozódó túl nagy hatalomra.

A jobb Szociális Európára vonatkozó bármely tervnek tartalmaznia kell a társadalom egészében alkalmazott egységes szolgáltatási sztenderdet, mint ahogy ezt Zsuzsa és Peter Townsend sok éve javasolta (Townsend 2009 [1958]). Nagyszerűen fogalmazta ezt meg egy évszázaddal ezelőtt a brit gazdaságtörténész és társadalomelemző Richard Tawney: „Minden eszközzel javítsd az emberek jellemét, ha kompetensnek érzed magad erre – különösen azokat, akik túlzott jövedelme különleges kísértéseknek teszi ki őket” (Tawney 1913). Milyen csodálatos lenne, ha követnénk ezt a tanácsot! Vannak a probléma kezelésére vonatkozó kezdeményezések, például az EU javaslata a béren kívüli juttatások plafonjának meghatározására, vagy az arra vonatkozó javaslatok, hogy kötelezően hozzák nyilvánosságra a legmagasabb kereseteket, illetve a legmagasabb és a medián jövedelem, a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmek arányát – de ennél is sokkal többet kellene tenni, és sokkal nyíltabban.

Kik járulnak hozzá a közvagyonhoz és mennyivel?

Legalább azt kellene tudnunk, hogy ki mennyivel járul hozzá a közvagyonhoz. És itt elérkeztünk az egyetlen táblázatomhoz. Az a szomorú valóság – és a társadalomtudományoknak ebben van némi felelőssége –, hogy az emberek csak a bal oldali oszlopról, a jövedelemadóról beszélnek. Nézzük meg, hogy mennyit fizet a legfelső 1 százalék: az összes jövedelemadó negyedét. De nekik hatalmas mennyiségű pénzük van és a nekik nyújtott adótanácsok segítségével – nem is beszélve a leggazdagabbakat kiszolgáló adóparadicsomokról – sok adókedvezményt vesznek igénybe, és ténylegesen a részüknél kevesebbet fizetnek.

Táblázat: Az összes adó az Egyesült Királyságban, a bruttó jövedelem százalékában (hivatalos adatok)

	Jövedelemadó + tb-járulék, %	Vagyonadó, %	Közvetett adó, %	Összes adó, %
Összes	16,1	2,8	15,3	34,2
Felső ötöd	21,7	1,8	11,3	34,8
Alsó ötöd	3,9	5,8	28,1	37,8

De ha megnézzük a jobb oldali oszlop alján levő adatot, azt látjuk, hogy az alsó ötöd a jövedelme nagyobb részét fizeti adóra, mint az átlag, vagy akár a felső ötöd. Ennek az a magyarázata, hogy az indirekt adók és a vagyonadók jobban sújtják őket, mint a társadalom többi jövedelemtulajdonosát. Minél jobb módú valaki, a jövedelmének annál kisebb részét költi el, és így annál nagyobb részét takaríthatja meg, és igénybe veheti az összes adókedvezményt és adólevonási lehetőséget.

Tehát a szegények a sokkal alacsonyabb jövedelmük nagyobb részével járulnak hozzá a közvagyonhoz, mint a gazdagok, függetlenül attól, hogy magasabb szociális juttatásokra, több útra vagy kórházra, nagyobb fegyverekre fordítódnak-e a kiadások. Milyen fordított társadalomban élünk? Hogy segíthetjük a szegénység és az egyenlőtlenségek csökkentését, miközben ilyen dolgok történnek?

Mennyire általános ez a kép Európában? Csak a jövedelemadókra vannak európai adataink, az összes adóra nem – egy példa az egyenlőtlenség statisztikájának hiányosságaira. És mi a helyzet e téren Magyarországon? Nem tudom, de önöknél 15 százalékos lineáris jövedelemadó van, a társadalombiztosítási járulékok magasabbak, mint nálunk, és magasabbak a kiadásokat terhelő indirekt adók – csak ezek alapján úgy gondolom, hogy Magyarországon még nagyobbak az egyenlőtlenségek. Tudom, hogy van egy drága családi adókedvezmény, ami a kieső adóbevételek formájában kétszer annyiba kerül, mint a költségvetés által finanszírozott összes rászorultsági elvű juttatás. Ez segítheti a családokat, elsősorban a tehetősebbeket, de a szegényeket nem.

Ha nemcsak a jövedelemadót, hanem az összes adót figyelembe vesszük, akkor egy egészen más közpolitikai párbeszéd indulhat el. Ezt tudva egész Európában hasznos lépés lenne az egyenlőtlenséget kezelő programok jobb finanszírozása. Talán nagyobb figyelmet kellene fordítanunk a norvég és esetleg a svéd példára, ahol ténylegesen látható, hogy az emberek mekkora jövedelem után mennyi adót fizetnek – de azt hiszem, még itt is csak a jövedelemadóról van szó.

„A szociálpolitikát mindig a társadalmi küzdelmek alakították”

„Az adóztatás művészete abban áll, hogy a lehető legkevesebb gágogás árán minél jobban megkoppasszunk egy ludat.” Három évszázaddal ezelőtt ezt a tanácsot adta XIV. Lajosnak, Franciaország Napkirályának a pénzügyminisztere, Jean Baptiste Colbert. Ez összefoglalja annak az adóztatásnak a lényegét, amit túlságosan is gyakran alkalmaznak. Figyelembe kell venni az adórendszerek tervezésekor érvényesülő hatalmi egyenlőtlenségeket. Maga Colbert is felfedezte, hogy az igazságosabb rendszer bevezetésekor jelentős erőfeszítéseket kell tenni az anyagi érdekeiket és a privilégiumaikat védelmezők ellen. De ma demokráciában élünk, aminek, mint gyakran mondják nekünk, „mi mindnyájan együtt a részesei vagyunk”, úgyhogy valami változásra van szükség, ha jó minőségű szociálpolitikát akarunk nyújtani mindenkinek.

„A szociálpolitikát mindig a társadalmi küzdelmek alakították” (Ferge 2008: 619). Itt nem csak arról van szó, hogy nyilvánossá kell tenni az információkat, bár ez is nagyon fontos dolog. Valamit tennünk is kell ezzel az információval, biztosítanunk kell, hogy megismerjék ezeket, emlékezzenek rájuk, ne csak a könyvtárak polcain porosodjanak, hanem vegyék figyelembe őket a nyilvános vitákban és a politikai döntéshozatalban. Zsuzsa az ilyen jellegű szociálpolitika-művelés kimagasló alakja. És, mint ahogy mondta, „mindezen küzdelmek úgy tekinthetők, hogy a társadalom minőségének javítása érdekében a szociálpolitika társadalompolitikává szélesítését célozzák” (uo.). Ezt a célt kell kitűznünk, ha irányt akarunk mutatni Európának.

Egy alapvető változás elérését célzó társadalmpolitikai csomag

Ferge Zsuzsa munkája is arra ösztönöz, hogy egy központi európai pillérré van szükségünk – egy társadalmi, szociális növekedési stratégiára, amely érdekében egyszerre folyik a munka a politikában, a gazdaságban, az iparban és más politikaterületeken, hogy olyan Európát teremtsünk, amelyet szeretnénk a gyerekeink, az unokáink és az összes többi gyerek számára.

Zsuzsa, köszönöm az összes ösztönzést, tanácsot és támogatást.

Fordította: Nyilas Mihály

Irodalom

- Atkinson, Anthony B. (1983): The commitment to equality. In John Griffiths (ed.): *Socialism in a Cold Climate*, London: Unwin, 22–36.
- Atkinson, Anthony B. (2015): *Inequality: What can be done?* Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Cantillon, Bea (2009): The poverty effects of social protection in Europe: EU enlargement and its lessons for developing countries. In Peter Townsend (ed.): *Building Decent Societies: Rethinking the role of social security in development*. Basingstoke: ILO – Palgrave Macmillan, 220–241.
- Cole, G. D. H. (1955): Socialism and the Welfare State. *New Statesman and Nation*, 23 July, 88–89.
- Ferge, Zsuzsa (1979): *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–75*. London: Penguin, New York: Sharpe.
- Ferge, Zsuzsa (1989): Social policy and the economy. In Martin Bulmer et al. (eds.): *The Goals of Social Policy*, London: Unwin Hyman.
- Ferge, Zsuzsa (1997): The changed welfare paradigm: the individualisation of the social. *Social Policy and Administration*, (31), 1, 20–44.
- Ferge, Zsuzsa (2008): *Social Policy*. Blackwell Dictionary of Modern Social Thought. Oxford: Blackwell, 616–619.
- Lister, Ruth (1990): *The Exclusive Society: Citizenship and the Poor*. London: CPAG.
- Lister, Ruth (2004): *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Marmot, Michael (2015): *The Health Gap: the challenge of an unequal world*. London: Bloomsbury.
- Tawney, Richard H. (1913): *Poverty as an Industrial Problem*. Memoranda on problems of poverty, no 2, London: Ratan Tata Foundation, LSE.

- Titmuss, Richard M. (1965): Poverty vs. Inequality: Diagnosis. *Nation*, February, 130–133.
- Townsend, Peter (2009[1958]): A Society for People. *Social Policy and Society*, (8), April 147–158.
- Veit-Wilson, John (2000): Horses for discourses: poverty, purpose and closure in minimum income standards policy. In David Gordon – Peter Townsend (eds.): *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*. Bristol: The Policy Press, 141–164.
- Weldon, Duncan (2013): Miliband, Obama and Lagarde on Reforming Capitalism. *ToUChstone Economics*, 19 February.
- Wilkinson, Richard – Pickett, Kate (2009): *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. London: Allen Lane.

GUY STANDING

AZ ELVI ALAPON LÁZADÓ: A PREKARIÁTUS LELKIISMERETE?*

Mikor azon gondolkoztam, hogyan kezdjem ezt az előadást, felidéződött bennem egy emlék: sok évvel ezelőtt egy szép barátnőmmel táncoltam. Úgy éreztem, hogy jól megy a tánc, de egyszer csak odalépett hozzám a főpincér és ezt mondta: „Elnézést, uram, leülne, hogy mi mindannyian jobban lássunk?”

Most egy kicsit ugyanúgy érzem magam, mint akkor: itt állok és beszélek közvetlenül a régi barátom, Ferge Zsuzsa előtt, és mindenki őt szeretné hallani. Remélem, hogy nem fogom sokáig feltartani önöket. Két nagyszerű magyar asszonynak szeretném ajánlani az előadásomat, és egyúttal az anyósomnak is. Rögtön hozzá kell tennem, hogy ő is nagyszerű asszony – arra az esetre számítva, hogy az előadásról felvétel készül, ami eljuthat hozzá. Nehogy hibásan idézzenek!

Zsuzsával akkor találkoztam először, mikor a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) Közép- és Kelet-európai Alregionális Irodájának igazgatójaként 1991-ben Budapestre jöttem. Nehéz időszak volt, néhányan biztosan emlékeznek rá, a munka szempontjából és személyes okok miatt is, mivel nemcsak az új politikai vezetés, meg a Világbank és a Valutaalap ellenezte azokat az elképzeléseket, amikben hittünk, hanem az én ILO-bürokratáim is Genfben, akik nem akarták, hogy sikerüljenek a terveink.

De ebben a sötét korszakban az egyik jó dolog, ami velem történt, a Zsuzsával való barátságom. A Múzeum Kávéházban, egy művészkávézóban találkoztunk, és csodálatos beszélgetéseket folytattunk. Az egyik beszélgetésünk – nem tudom, Zsuzsa emlékszik-e rá – eszembe juttat egy Friedrich Nietzsche idézetet: „Ezt megtettem! – mondja a memóriám. Ezt nem tehettem! – mondja a büszkeségem, és hajthatatlan marad. Végül a memóriám megadja magát.”

Más szóval, nem vagyok biztos benne, hogy az előadásomban kifejtendő gondolat tőlem származik-e, vagy Zsuzsától – vagy esetleg a kettő valamilyen keveréke. Azt hiszem, az utóbbiról van szó. Ez az intellektuális fejlődés lényege. A gondolkodásunk csak interakciók révén haladhat előre.

* Guy Standing: *The Principled Rebel: Conscience of the Precariat?* A 2016. április 29-én „Merre tart az európai szociális modell?” című konferencián elhangzott előadás szerző által kiegészített és jóváhagyott szövege.

Mielőtt rátérnék az említett gondolatra, szeretnék néhány szót mondani a másik magyar asszonyról, aki tizenkét évvel idősebb Zsuzsánál. Tizenkét évvel ezelőtt Kanadába mentem a 85. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségre. Véletlen egybeesés folytán éppen az elutazásom előtt találkoztam az anyósommal – pontosan annyi idős, mint a Kanadában élő magyar asszony –, aki ezt mondta: „*Ha találkozol veled, mondd meg neki, hogy adja vissza a harisnyámat!*” „*Tessék? Ismered őt?*” – kérdeztem, mire ezt válaszolta: „*Nemcsak hogy ismerem, de a 2. világháború után Londonban együtt laktam vele egy lakásban. Az egyik nap randevúja volt, és csak nekem volt egy pár harisnyám. Kölcsönkérte tőlem a randevúra, és azóta sem adta vissza!*”

Mikor később együtt ebédeltem Kari Polányival, elmondtam neki, hogy az anyósom szeretné visszakapni a harisnyáját. Felháborodva ezt mondta: „*Hát ez nagyon jellemző rá! Sosem felejt!*”

Ez elámul valamit erről a két magyar asszonyról. Nem is a briliáns intellektusuk jut eszembe róluk, hanem az a tény, hogy hajthatatlanok és harciasak. Felismerték, hogy nekünk mindannyiunknak, emberként és társadalomtudósként is, szociálisan és intellektuálisan elkötelezetteknek kell lennünk. Soha sem adhatjuk fel a reményt. Ha feladjuk, elbukunk. Ez az, amit Ferge Zsuzsa és a generációja, akik a társadalmi igazságosságért való küzdelemnek szentelték az életüket, képvisel.

Zsuzsa 1931-ben született, és átélte az 1930-as évek borzalmait. Zsidóként a családja súlyos szenvedéseken ment keresztül. Átélt az üldöztetéseket, és végigélte az emberi történelemnek ezt a borzalmas korszakát. A generációja megtanulta és megtanította nekünk, hogy sohasem lehetünk előítéletek más emberekkel szemben, sohasem üldözhetünk másfajta embereket, legyenek akár zsidók, romák, vagy bármely más csoportba tartozók. Ma a menekülteknek kell üldöztetéstől tartaniuk.

Állandóan küzdenünk kell az üldöztetés és a depriváció ellen. Ma Magyarországon olyan kormány van hatalmon, amelynek a tettei csak újabb borzalmakhoz vezetnek. Mindannyiunk szégyene lenne, ha nem állnánk ellen.

Az 1930-s évek Polányi Károly „nagy átalakulásának”¹ a korszaka is volt. Mindnyájan emlékeznek a könyv gondolatmenetére. Polányi a kapitalizmus 19. századi és 20. század eleji nem beágyazott szakaszának fejlődését vizsgálta. Ezt a szakaszt a pénztőke vezette, amely a nemzeti piacgazdaság megteremtését tűzte ki célul. Ez a kísérlet embermilliókat taszított nagyobb bizonytalanságba, mindenütt növelte az egyenlőtlenségeket és olyan humanitárius válságba torkollott, amely Polányi kifejezését használva az emberi civilizáció megsemmisítésével veszélyeztetett.

A gondolatmenete szerint a 2. világháború után volt egy újabb beágyazott szakasz, amit a munkáspárti jóléti államok jellemeztek. Önök itt Magyarországon

¹ Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004. (a ford.)

nem élhették át ezt. Az önök 1945-ös felszabadulása egy új borzalom kezdetét jelentette, a szabadság feláldozását annak a nevében, amiről Zsuzsával beszélgetünk abban a kávézóban.

Kelet-Európában és másféle módon Nyugat-Európában, a 2. világháború utáni évtizedek a *létbiztonság* megteremtésének időszakát jelentették. És ez az ontológiai biztonság feláldozásával történt. Igen, kaptok ételmezt, lakást és munkát – de ez unalmas volt.

Az ontológiai biztonság vagy ontológiai szabadság a fejlődésre való képességet jelenti – a lehetőségeink és a szabadságérzetünk fejlődését, a felvilágosodás hagyományának szellemében. Ezt kell segítenie a szociálpolitikának, megteremteni azokat az intézményeket és mechanizmusokat, amelyek révén képesek leszünk annak a gyakorlására, amit Hannah Arendt briliáns módon társulási vagy köz-társasági szabadságként írt le. Ez az együttes a másokkal együtt való cselekvés szabadsága. Így valósíthatjuk meg a szabadságot. Ha nem tudunk együtt cselekedni másokkal, akkor a létező szabadság a ragadozó szabadsága, az opportunisták szabadsága.

Polányi „nagy átalakulása” összeomlott az 1970-es években, elsősorban a globalizáció és a keynesi gazdasági modell összeomlása miatt.

Ami ezután történt, az egy új antiutópia kezdete volt, amit most a Friedrich Hayek és Milton Friedman által fémjelzett neoliberalizmusnak nevezünk. Az azóta a világot uraló modell nemcsak a piacok felszabadítását akarja, hanem mindennek a kommodifikálását, mindennek a privatizálását és a társadalmi szolidaritás összes intézményének és mechanizmusának a szisztematikus lerombolását, mert ezek szemben állnak a piaccal. Így meg kell őket semmisíteni. Nem értjük meg a neoliberalizmust, ha nem értjük meg ezt az alapvető jellemzőjét.

Szóval, a globális átalakulás nem beágyazott szakaszában vagyunk, ami új retteneteknek nyitott utat – a növekvő egyenlőtlenségeknek, sokmillió ember súlyosbodó létbizonytalanságának.

Egyszerre tapasztalhatjuk a létbiztonság és az ontológiai biztonság gyengülését. Ebben az antiutópiában nincs jövő. Nem tud mást kínálni, mint még több fogyasztást, ha beérik ennyivel. A funkcionális jövedelemelosztás egyre egyenlőtlenebb lesz.

Egy második „aranyozott korban”² élünk. De ez egy vonatkozásban különbözik az előzőtől. Az első aranyozott korban, ahogy Mark Twain ábrázolta az 1. világháború előtti időszakot, nőtt az egyenlőtlenség, de ezzel együtt nőtt a felemelkedő munkásosztály tagjainak reálbére is. A mai második aranyozott korban megsokszorozódnak az egyenlőtlenségek, de ezzel párhuzamosan csökken a prekariátusba³ tartozók reálbére.

² „Gilded age”: Mark Twain 1873-ban megjelent *The Gilded Age: A Tale of Today* című elbeszélése nyomán az Egyesült Államok 1870 és 1900 közötti időszakának jellemzésére elterjedt kifejezés. A szatirikus elbeszélés szerint a komoly szociális problémákat vékony aranybevonattal fedik el. (a ford.)

³ A prekariátus a *precarious* [bizonytalan] és a *proletariátus* szó összevonásával a legalul lévő társadalmi osztály megnevezése. (a ford.)

Ez elvezet ahhoz a kérdéshez, amit alapvetőnek tartok a szociálpolitikában: a szociálpolitika osztályjellegéhez. Szégyenletes dolog, hogy sok társadalomtudós figyelmen kívül hagyja ezt a dimenziót. És a prekariátus gyorsan növekszik. Egy új osztályszerkezet, egy globalizálódott osztálystruktúra van kialakulóban. Több könyvben írtam erről, amiket sok nyelvre lefordítottak, de magyarra még nem.

Az új osztályszerkezet tetején az oligarchák, a plutokrácia van. Ezek a felháborítóan gazdag emberek globális állampolgárok, manipulálják és kommodifikálják a politikánkat, degradálva az állampolgáriságot. Alattuk vannak az elit és az alkalmazottak (salariat), ez alatt a proletariátus, a régi munkásosztály, akiknek a jóléti államot létrehozták. De a proletariátus eltűnőben van.

Alattuk formálódik a prekariátus. És ez az a pont, ahol arra kérem önöket, hogy csatlakozzanak hozzám és Zsuzsához az optimizmusunk megőrzésében. Elegem van a pesszimizmusból. Nem egyszerűen csak áldozatok vagyunk. Nem kétséges, hogy sötét időket élünk. De sohasem engedhetjük meg, hogy a sötétség kiszorítsa az intellektuális gondolkodásunkat. A prekariátus egy jobb jövő és jobb társadalom halvány képét vetíti elénk, amelyben megújulnak a munka értékei.

A prekariátus három marxista kifejezéssel definiálható, bár nem kell marxistának lenni ennek a megértéséhez. Először, a prekariátus rá jellemző, megkülönböztető termelési viszonyokkal rendelkezik. Hozzászokik, természetessé válik számára és elfogad egy olyan életet, amit a bizonytalan munka és bizonytalan élet jellemez, anélkül hogy ontologikus képessége lenne önmaga szakmai fejlesztésére. Ha a prekariátusba tartozol, nem mondhatod, hogy „*Belőlem lesz valami. Én vagyok valaki!*”

A második megkülönböztető jegy, hogy a prekariátus majdnem kizárólag csak a munkabérré számíthat, vállalati szinten nem jut hozzá a nem bér jellegű juttatásokhoz, állami szinten pedig a jogokon alapuló ellátásokhoz. Ezt 21. századi fejleménynek tarthatjuk.

A béreik illékonyasága azt jelenti, hogy állandóan a fenntarthatatlan adósság hálójában próbálnak egyensúlyozni. Ez nem véletlen. Ez a mai jövedelemelosztási rendszer strukturális jellemzője. A megszorítások lényege nem az adósságtól való megszabadulás, hanem a közadósság magánadóssággá való átalakítása. Ezzel együtt jár a bizonytalanság erősödése.

Megszorítások idején a kormányok csökkentik az adókat és emelik a plutokratáknak és az elitnek adott támogatásokat. Ügyes játék, de megengedtük, hogy ezt tegyék: a mi hibánk.

A prekariátus harmadik jellemzője az államhoz, nem a kormányhoz, hanem az államhoz való sajátos viszony. A prekariátus egy folyamat eredményeként olyanná válik, amit mi angolul úgy hívunk, hogy *denizen*. Az elnevezés a középkori Angliából való, azokat az embereket hívták így, akik mikor megjelentek a városokban, a városi polgároknál sokkal korlátozottabb jogokat kaptak. Ma azt láthatjuk, hogy emberek millióit – nemcsak a menekülteket és a migránsokat – változtatják át állampolgárokból *denizenekké*, akik gyakran anélkül, hogy egyáltalán tudnának róla, elveszítik a jogaik nagy részét.

Végezetül, a prekariátus legjellemzőbb sajátossága, hogy az emberek *kérvényezővé* válnak. Nincsenek jogaik, könyörögniük kell valamilyen hatósághoz, hogy adjanak nekik valamit, hogy megszánják őket. Méltánytalan dolog így működtetni egy társadalmat, de ez történik.

De a prekariátus jelenleg csak egy alakulóban levő osztály, mert megosztott a maradiak és a haladók között. A maradiak közé azok tartoznak, akik kívül vannak a munkásosztály közösségein. Alacsony képzettségűek, hallgatnak a neofasiszta populizmus szíréhangjaira, a félelmekért és bizonytalanságukért másokat hibáztatnak. Láthatják őket a saját országukban is, nem akarok neveket említeni. De felfedezhetik ezt a típust az USA-ban is, a milliárdos futóbolond Donald Trump személyében, akinek fogalma sincs a szociálpolitikáról. Ne higgyék, hogy csak amerikaiak támogatják őt! Sokan mások is azt gondolják, hogy egy Donald Trumpra van szükségünk. Hátborzongató gondolat.

De a prekariátusnak van egy másik része is, ez az a csoport, amelyet Olaszországban, Spanyolországban, Japánban, Svédországban és a többi országban szeretnék megszólítani. Őket nevezem haladóknak. Akik egyetemre és főiskolára mentek és kariert ígértek nekik. Jövőt ígértek nekik, ontológiai biztonságot ígértek nekik. Ők tudják, hogy lottószelvényt adtak el nekik. De ez a lottószelvény egyre többre kerül és egyre kevesebbet ér. Megtagadják tőlük a jövőt. Ez a csoport nem olyan buta, hogy a szélsőjobboldalon kössön ki, egy új progresszív politikát keresnek, amit paradicsomi politikának nevezek a könyvemben. Részben a mi felelősségünk, ha gondolkodóknak tartjuk magunkat, hogy egy kicsivel hozzájáruljunk a progresszív politika győzelméhez.

A prekariátusról szóló könyvem⁴ publikálása után egyszer a konyhában ültem – nem az anyósommal együtt –, és éppen vacsorát főztem, mikor kaptam egy e-mailt valakitől, aki Noam Chomskynak nevezte magát. Azt hittem, valamelyik barátom akar viccelődni velem, szép dolgokat mondott a könyvről. Elhatároztam, hogy hétfőn felveszem vele a kapcsolatot, amit meg is tettem, és tényleg ő volt az. Ez eszembe juttatta, hogy a következő évben, 2015-ben, lesz az összes demokrácia alkotmányának alapját lefektető dokumentum megjelenésének 800. évfordulója. A Magna Charta volt az első, az állammal szemben osztályalapon megfogalmazott követelésegyüttes, és ez adja a jelentőségét. És a jogok és a mindenkori előrehaladás csak olyan követelésekkel érhető el, amelyekből aztán majd jogok lesznek. És azon gondolkoztam, hogyan nézne ki 2015-ben egy Prekariátus Charta. És hogyan különbözne attól, ahogy egy 1915-ös Proletariátus Charta kinézett volna? Sok mindenkit meghallgattam a prekariátussal kapcsolatban, és megfogalmaztam a Prekariátus Chartába való követeléseket. Rajtunk múlik, hogy ismét értelmet adjunk a jövőnek.

⁴ Guy Standing: *The Precariat. The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic, 2011. [https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-_Bloomsbury_USA\(2011\).pdf](https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-_Bloomsbury_USA(2011).pdf) (utolsó letöltés: 2016. 07. 11.) (*a ford.*)

Azért csodálom Zsuzsát és Karit, mert ők a jövőt kutatva mindig mellettünk álltak. Folytatnunk kell a jobb jövő keresését, és te, Zsuzsa, még nem fejezted be a munkádat. Folytatnod kell!

Az egyik olyan dolog, ami mellett az elmúlt harminc évben mindig kiálltam – Zsuzsa tudja ezt – az alapjövedelem. Az alapjövedelem jogként jár, az alapjövedelem lehetne az a biztos pont, ami mindenkinek megadná az alapvető biztonságot és az ontológiai szabadság megteremtésének lehetőségét. Mikor otthagytam az ILO-t és az Önfoglalkoztató Nők Szövetségében (SEWA) dolgoztam Indiában, egyszer, mikor az alapjövedelemről beszéltem, a szövetség egyik vezetője megkérdezte: *Miért nem indítunk egy kísérleti programot Indiában?*

Utána 6000 ember részvételével elindítottuk a kísérletet, annak ellenére, hogy néhány prominens indiai személyiség, például Sonia Gandhi, azt mondta, hogy ez csak pénzpocsékolás, mert a résztvevők úgyis alkoholra fogják költeni a pénzt és így tovább. Azt kérdeztem tőlük: *Honnan tudják ezt?*

Két évvel később Sonia Gandhi meghívta a házába a SEWA-t, hogy beszámoljon az eredményekről. Végül azt mondta: *Bárcsak korábban tudtam volna ezt!*

Az alapjövedelmet kapó emberek jobb emberek lettek, többet és nem kevesebbet dolgoznak, toleránsabbak és segítőkészebbek másokkal szemben. Az alapjövedelem emancipáló hatása a kapott pénznél is értékeesebb. Képesé teszi az embereket arra, hogy kézbe vegyék, irányítani tudják az életüket, nyitottabbak lesznek a közösségek felé, aminek szociális és gazdasági téren is multiplikátor hatása van.

Hiszek abban, hogy az alapjövedelem a progresszív jövő része, és örülök annak, hogy Zsuzsa ugyanezt mondja. Ez egy egyszerű ügy. Utat kínál az ontológiai szabadság és biztonság megteremtéséhez.

Azzal zárom az előadásomat, hogy megidézem azt a költőt, aki angol nyelven az egyik legnagyobb verset írta. Shelleyről van szó, aki írt egy verset az után, hogy 19. századi eleji Angliában lemészárolták az egyenlőtlenségek és a létbizonytalanság ellen tiltakozókat:

*„Ébredj már, mint oroszlánok
roppant hada, rázd le láncod,
mint a harmatot, amely
az alvókat lepi el -
túlerődnek győzni kell!”⁵*

Köszönöm, Zsuzsa, hogy mindig a sokak, és nem a privilegizált kevesek mellett álltál.

Fordította: Nyilas Mihály

⁵ Percy Bysshe Shelley: *A zürzavar farsangja*. Készült a manchesteri vérfürdő alkalmából. Eörsi István fordítása, részlet. (a ford.)

GEORG VOBRUBA

CENTRUM, PERIFÉRIA, ÁRNYÉK

Új geopolitikai mintázat az euró és a schengeni rendszer válsága után*

- I. Az Európai Szociális Modell az Európai Unió sajátos geopolitikai struktúráján alapul. Ez a struktúra az összes uniós tagállam közötti kölcsönös kapcsolatokról áll, így az Európai Unió egészének sajátos geopolitikai struktúrájaként jelenik meg. Az EU a kezdetektől programszerűen a lépésenkénti integráció útját követte, és így egyformán integrált tagokból áll. Gyakorlatilag mindenkor a különböző integrációs szinteket, különböző életszínvonalakat és hatalmi eltéréseket felölelő fokozatos integráció volt a minta. Az alábbiakban néhány gondolatot vázolok azzal kapcsolatban, hogy az euró és a schengeni rendszer válsága valószínűleg milyen hatással van az EU geopolitikai struktúrájára.
- II. Már az euró kitalálása előtt világos volt, hogy a közös uniós valuta bevezetése „nagyon összetett kísérlet” (Padoa-Schioppa 1994: 163), így az euróválság logikus következmény. Nem a pusztá megtörténte, hanem a komolysága volt meglepetés. Az euróválság igazán komoly kihívás lett az EU számára. Az euróválság nem oldódott meg, csak véget ért. Ez a következőt jelenti: számos új intézményt hoztak létre, de nem világos, hogy ezek képesek-e úrrá lenni a közös valutával kapcsolatos problémákon, vagy egyszerűen csak elhalasztják a nagy összeomlást. Más szóval, az euróválság releváns kiegészítő intézmények létrehozásához vezetett (bankunió, európai stabilitási mechanizmus); nem biztos, hogy ennyi elég lesz.
- III. 2015 nyarától az országokban uralkodó életveszélyes állapotok és a gazdasági kilátástalanság elől menekülő emberek válságba sodorták a schengeni rendszert. Schengen válsága alapvető kihívás az európai határrendszer számára, amelynek lényege a schengeni rendszeren belüli szabad mozgás és a külső határok szigorú védelme. Ez a belső szabadság és a külső kontroll közötti egyensúly az EU gazdag központját elkeseredetten elérni akaró nagyszámú menekült miatt összeomlott, ami több próbálkozáshoz vezetett a schengeni övezeten belüli határellenőrzés újbóli bevezetésére, és komoly konfliktust okozott az EU centruma és perifériája között.

* Georg Vobruba: *Center, periphery, shadow. A new geopolitical pattern after the Euro- and the Schengen crisis.* A 2016 április 29-én „Merre tart az európai szociális modell?” című konferencián elhangzott előadás szerző által jóváhagyott szövege.

- IV. A svájci történész, Jacob Burckhardt (2005 [1905]) több mint száz évvel ezelőtt egy ehhez hasonló helyzetben alkotta meg a „Krisenkreuzung” – válságkereszteződés kifejezést. Azt jelenti-e ez, hogy a dolgok rosszabbra fordulnak; hogy két válság dupla bajt jelent? Nem szükségszerűen, mert számításba kell vennünk, hogy a válságok egyes hatásai semlegesíthetik egymást. Példaként megemlítek egy nyilvánvaló hatást: mivel a schengeni rendszer válsága majdnem a teljes politikai figyelmet leköti, az euróválság politikai kezelése sokkal kevésbé hisztérikussá vált. Az egyik válságot (euró) háttérbe szorította a másik (Schengen). Burckhardt alapvetően ilyen hatásra gondolt. De a kölcsönös semlegesítő hatások ennél sokkal többet jelentenek.
- V. Az euró és a schengeni rendszer válsága is kihat az EU-n belüli centrum és periféria kapcsolatára. Hogy világosan láthassuk ezt, meg kell értenünk ennek a viszonynak a politikai csere jellegét. A periféria elkötelezi magát a politikai és gazdasági modernizáció mellett, és pufferként működik, hogy felszívja a határátlépéssel kapcsolatos, kívülről jövő különböző problémákat. Ennek fejében a centrum adminisztratív és pénzügyi támogatást ad, biztosítja a személyek mozgásának (szelektív) szabadságát, és – hosszú távon – a gazdaságban való részesedést. Ez volt a keleti bővítéssel kapcsolatos többé-kevésbé rejtett alku lényege, és hasonlóan működik az uniós szomszédsági politika (Vobruba 2008).
- VI. Ez a centrum és periféria közötti cserekapcsolat a 2007-es pénzügyi világválságig sértetlen maradt. Az euróválság felfedte a periféria centrumtól való erős függését. 2007-ig egyfajta kölcsönös függőség volt a centrum és a periféria között, de a válság során az EU-centrum meg tudott ettől szabadulni. Így a függés egyoldalúvá vált a válság sújtotta EU-tagok rovására. Nem tehettek mást, mint hogy elfogadják a centrum pénzügyi segélyét; ez olyan transzformációs nyomással párosult, ami bizonyos vonatkozásokban a keleti uniós tagok átalakulására és az ezzel járó társadalmi költségekre emlékeztet (Ferge 1997, Ferge–Tausz 2002).
- VII. A schengeni rendszer válsága ezzel szemben azt jeleníti meg, hogy a centrum függ a perifériától. A schengeni egyezménynek köszönhetően új határrendszer alakult ki: az új határok egyszerre nemzeti határok és az EU külső határai. Ennek a kettősségnek két hatása van (Hilpert 2015). Egyrészt a periférián levő tagállamok a nemzeti szuverenitásuk egy fontos részét elveszítik (vagy megosztják). Másrészt a centrum lemond a közös schengeni területre, és így a saját nemzetállami területére való beáramlás ellenőrzéséről. Ez az elrendeződés összeomlott a 2015-ben kezdődött nagyarányú beáramlással. Kiderült, hogy a periférián levő uniós tagoknak az EU-határok ellenőrzésére vonatkozó akarata és képessége nélkül a menekültprobléma olyan elosztási problémává válik, amelyet több tagállam nem akar, vagy nem tud megoldani.

- VIII. Mindkét válság az eddig működő politikai csereegyezségek felbomlásához vezetett. Ezért mindkét válság kezelésében az a cél, hogy új feltételekkel újraalkossák a politikai cserét. Az euróválság a centrum integráltóságának elmélyítéséhez és megszorító intézkedésekhez vezetett, azzal fenyegetve a perifériát, hogy kizárják az eurózónából, vagy akár az EU-ból. A schengeni rendszer válsága nyomán kiderült, hogy a centrumnak szüksége van egy pufferövezetre, és így a periféria EU-tagságának garantálására. Az EU geopolitikai struktúrájára vonatkozóan ebből az következik, hogy az euróválság és a schengeni rendszer válsága semlegesíti egymást. De ez csak a történet kétharmada.
- IX. A schengeni rendszer válságának előrehaladtával a politikai megbeszélések egyre inkább a centrum, néhány déli tagállam és az EU néhány szomszédja közötti ellentétekre és alkudozásokra koncentráálódtak. E centrum és a periféria közötti konfliktus árnyékában elindult egy folyamat, amely egyfajta „harmadik országokat” eredményez: olyan EU-tagokról van szó, amelyeket nemigen érintett az euróválság, és egyértelműen elzárkóznak a schengeni rendszer válságának bármilyen közös megoldásától. Ez alapvető változásokat hozhat az EU korábbi geopolitikai mintázatában. Mi várható? Csak spekulatív jellegű válaszok vannak. Egy szociológiai és egy politikai jellegű érvelést kínálok.
- X. Először a szociológiai: Georg Simmel (1992 [1908]) a „Szociológia” című nagy hatású munkájában a „konfliktust” a kölcsönös közömbösséggel szemben a társadalmi integráció módozataként vizsgálta. Mivel a modern társadalomban természetesek a konfliktusok, a konfliktusok révén történő társadalomépítés a normális működésmód. Persze nem minden konfliktus járul hozzá a társadalom építéséhez, a döntő kérdés az, hogy egy adott keretben zajlanak-e. Simmel a közös értékeket emeli ki ilyen keretként, hasonló szerepet játszhatnak a szembenálló felek által nem megkérdőjelezett és nem lerombolandónak tartott intézmények (Vobruba 2012).
- XI. Másodszor a politikai: miközben az EU-n belüli centrum és a (déli) periféria országai között intenzív konfliktus van arra vonatkozóan, hogy miként osszák el az euró és a schengeni rendszer válságának költségeit, az EU kelet-közép-európai részén levő tagállamok sikeresen kívül maradtak ezeken a konfliktusokon. Sőt mi több, egyes EU-tagok megpróbálják felfüggeszteni az eddig a konfliktusok és kompromisszumok közös keretként szolgáló intézményes szabályokat. Simmel szemszögéből nézve ez egyértelműen a kialakuló európai társadalommal szembeni lépés. A Bizottság legutóbb (2016 májusában) azt javasolta, hogy szabjanak ki bíróságot azokkal az EU-tagokkal szemben, amelyek nem egyeznek bele az elosztási kvótákba és nem hajlandók befogadni a rájuk eső menekülteket. Ez – legalábbis a konfliktusok révén megvalósuló társadalomépítés szemszögéből – jó hír, mivel lehetőséget kínál a kelet-közép-európai országokkal való konfliktus révén megvalósuló megújuló társadalomépítésre.

- XII. De e halvány esély ellenére meglehetősen sötét a kilátás. Egy szerencsétlen, de nem teljesen kizárható esetben az euró és a schengeni rendszer válsága egy több fokozatú és megosztott EU-hoz vezet. Egyrészt a centrum és a déli periféria között kialakul a politikai cserekapcsolatok komplex rendszere, összességében több fokozatban integrált geopolitikai struktúrát eredményezve. Másrészt valahol az árnyékban lesz majd néhány részlegesen integrált EU-tagállam.

Irodalom

- Burkhardt, Jakob (2005 [1905]): *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Stuttgart: Kröner.
- Ferge, Zsuzsa (1997): A Central European Perspective on the Social Quality of Europe. In Wolfgang Beck – Laurent van der Maesen – Alan Walker (eds.): *The Social Quality of Europe*. The Hague etc.: Kluwer Law International, 165–181.
- Ferge, Zsuzsa – Tausz, Katalin (2002): Social Security in Hungary: A Balance Sheet After Twelve Years. *Social Policy & Administration*, (36), 2, 176–199.
- Hilpert, Isabel (2015): The Migration Crisis and the Europeanization of the Border Regime. In Luis Baptista – Jenny Preunkert – Georg Vobruba (eds.): *Aftermath*. Political and Urban Consequences of the Eurocrisis. Lisboa: Edicoes Colibri, 69–89.
- Padoa-Schioppa, Tommaso (1994): *The Road to Monetary Union in Europe*. Oxford: Clarendon Press.
- Simmel, Georg (1992 [1908]): *Soziologie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Vobruba, Georg (2008): Expanzió bővítés nélkül. Európa dinamizmusa és az európai szomszédsági politika. *Esély*, (19), 1, 76–90.
- Vobruba, Georg (2012): Az európai társadalom társadalmi konstrukciója. *Esély*, (23), 5, 57–71.

DARVAS ÁGNES – FARKAS ZSOMBOR –
KENDE ÁGNES – VÍGH KATALIN

ROMA GYEREKEK A SZAKELLÁTÁSBAN*

Gyermekjólét és gyermekvédelem Nógrád megyében

A kutatás Nógrád megye gyermekjóléti és gyermekvédelmi alap- és szakellátása helyzetének, a családból történő kiemelés körülményeinek és okainak, valamint a szakellátáson belüli elhelyezés jellegzetességeinek feltárására irányult, különös tekintettel arra: vajon a roma gyerekek kiemelésénél szerepet játszhatnak-e a romák elleni előítéletek? A származáson alapuló, az etnikai kisebbségeket érintő felülreprezentáltság ismert tény Magyarországon és más országokban is. A roma gyerekek helyzetének mélyebb megismerését nehezíti az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága által hosszú ideje ajánlott etnikai kérdésekre is érzékeny nyilvántartás hiánya. A tanulmányban ismertetett kutatási tapasztalatok a helyzet pontosabb ismeretéhez szolgáltatnak adatokat. Bár a kutatás egy konkrét megyére irányult, a leírt helyzet nem a megyei gyermekjóléti és gyermekvédelmi ellátás sajátosságaival, hanem általánosabb, és országosan is jellemző folyamatokkal mutat összefüggést.

Bevezetés

Az alábbi tanulmányban az Európai Roma Jogok Központja (European Roma Rights Centre, ERRC) pályázati kiírásának nyerteseként a Gyerekesély Közhasznú Egyesület által készített kutatás eredményeit mutatjuk be, ami a Nógrád megyei szakellátásba került, szakellátásban élő gyerekek helyzetéről szól.¹ A 2015 őszén megvalósított kutatás Nógrád megye gyermekjóléti és gyermekvédelmi alap- és szakellátásának helyzetéről, a családból történő kiemelés körülményeiről és okairól, valamint a szakellátáson belüli elhelyezés jellegzetességeinek feltárására irányult, különös tekintettel arra: vajon a roma gyerekek kiemelésénél szerepet játszhatnak-e a romák elleni előítéletek?

* A tanulmányban ismertetett kutatást az Európai Roma Jogok Központja (European Roma Rights Centre, ERRC) pályázati kiírása alapján 2015 ősze és 2016 tavasza között valósította meg a Gyerekesély Közhasznú Egyesület kutatócsoportja.

¹ A teljes kutatási beszámoló elérhető a Gyerekesély Egyesület honlapján: www.gyere.net. A kutatás megvalósításában Berki Judit, Bíró Adrienn, Darvas Ágnes, Farkas Zsombor, Hadházy Ágnes, Kende Ágnes, Vígh Katalin vettek részt.

A gyerekek családból történő kiemelése az 1997-es gyermekvédelmi törvény² (Gyvt.) alapján nem tehető meg kizárólag anyagi okok miatt. Ennek ellenére, ha nem is explicit módon jelenik meg a kiemelési határozatokban, hanem sokkal inkább háttértényezőként, a jövedelmi szegénység egyértelműen jellemző szakellátási beutalási ok maradt. A szakellátás egy folyamat 'végállomása'. Az, hogy hány család esetében történik meg a gyermek kiemelése, nem független a jövedelmi és foglalkoztatási helyzetétől, a lakáspolitikától, a gyermekes családokat célzó támogatási rendszerektől (jövedelemtranszferektől, gyerekjóléti és szociális szolgáltatásoktól), a gyermekjóléti alapellátás működésétől (elérhetőségétől és hozzáférhetőségétől, az egyes szolgáltatási típusok kiépültségének jellemzőitől) és még további fontos tényezőktől (csak példaképpen: az egészségügyi és oktatási szolgáltatások feltételeitől, működésétől).

Nógrád megye szinte minden makrostatisztikai adat alapján a legkedvezőtlenbb helyzetben lévő megye, amelyre az ERRC két korábbi, összesen öt megyét és Budapestet érintő kutatása nem terjedt ki. A kevesebb, mint 200 ezer fős megye lakosságának csaknem 20 százaléka roma. A gyermekjólét, gyermekvédelem különböző nyilvántartásainak adatai szerint Nógrád az egyik legrosszabb helyzetű megye az országban. A kedvezőtlen anyagi helyzetre, illetve a kedvezőtlen családi körülményekre (alacsony iskolázottság, hátrányos munkaerőpiaci helyzet, rossz lakásvizonyok) utaló nyilvántartások (rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosultság, hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzet) a problémák sűrűsödését jelzik ebben a térségben. Ugyanakkor a gyermekjóléti alapellátás valamilyen fokú beavatkozását valószínűsítő statisztikákban (veszélyeztetettség, védelembé vétel) már sokkal inkább a középmezőnyben találjuk a megyét.

A többpillérű kutatás elemeként a Nógrád megyei gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő összes kiskorú (nem utógondozott, 0–17 éves) gyerekről adatlapot vettünk fel 2015 szeptember–novemberében (az adatfelvétel a 2015 szeptemberében szakellátásban lévő gyerekek teljes körét érintette). Az adatlapok kiegészítéseként minden gyerek esetében rövid interjú készült a gyermekvédelmi gyámokkal az érintett családok és gyerekek helyzetéről. Elemzésünk az adatlapok és a kapcsolódó interjúk alapján kialakított adatbázisokra (gyerekadatbázis, családi adatbázis), valamint a megyei alap- és szakellátás szakembereivel készített strukturált interjúkra épül. Az interjúk során igyekeztünk a megyei gyermekvédelem teljes spektrumát lefedni: az alapellátás rendszeréből védőnőkkel, családgondozókkal, gyermekjóléti szakemberekkel interjúztunk; a szakellátás területén működő lakásotthon, gyermekotthon, speciális otthon vezetőivel, nevelőszülői hálózatban dolgozó szakemberrel, járási gyámügyi osztályok és a megyei gyermekvédelem más vezetőivel is készült interjúk.³

² 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról

³ A Nógrád megyei szakembereknek köszönjük mind az adatlapos felvételhez, mind az interjúk kutatáshoz nyújtott nélkülözhetetlen segítségüket.

Az ERRC korábbi kutatásai (2007, 2011) rámutattak arra, hogy Magyarországon a roma származású gyerekek – a teljes lakossághoz viszonyított arányukat figyelembe véve – felülreprezentáltak a gyermekvédelmi szakellátási rendszerben. A kutatások megállapították, hogy a leszakadó térségekben több a kiemelés, mint a jobb helyzetű területeken; a roma gyerekek nagy része anyagi okok miatt kerül ki családjából, annak ellenére, hogy a gyermekvédelmi törvény szerint erre nem kerülhetne sor. A kutatások azt is feltárták, hogy a veszélyeztetett családok számára nem áll rendelkezésre megfelelő számú szociális munkás, hiányoznak a preventív programok és szolgáltatások. Mindez különösen jellemző a kisebb vidéki településekre és szegényebb városrészekre, ahol a romák nagyobb számban élnek. A szegénység és a marginalizáció kumulatív hatása, valamint a családokat segítő szolgáltatások hiánya gyakran leküzdhetetlen akadályt jelent az állami gondoskodásba került roma gyerekek hazagondozása előtt (ERRC 2007, 2011).

A probléma más országok gyermekvédelmi gyakorlatában is jelen van. Neil Gilbert és munkatársai 10 ország (USA, Kanada, Anglia, Svédország, Finnország, Norvégia, Dánia, Németország, Belgium, Hollandia) ellátórendszerének elemzése segítségével vizsgálták a gyermekvédelmi ellátásokban tapasztalható trendeket és irányzatokat (Gilbert–Nigel–Marit 2011). Eredményeik alapján az etnikai kisebbségi csoportok felülreprezentáltsága jelentős, az elmúlt két évtizedben fokozatosan növekvő probléma, és a korábban nem érintett országokban is megjelenik. A vizsgált országok közül az USA-ban, Angliában, Kanadában és Németországban jelent kiemelt feladatot. Az Egyesült Államokban az afroamerikai és az őslakos, Kanadában szintén az utóbbi csoporthoz tartozók, Angliában a kevert etnicitású családok gyermekei felülreprezentáltak az ellátórendszerben. A skandináv országokban és Németországban az utóbbi években szignifikáns változás tapasztalható ezen a területen. A munkavállalók szabad áramlásával és a menekültek számának növekedésével párhuzamosan az északi országokban és Németországban egyre inkább jellemző az etnikai sokféleség, és ez a gyermekvédelmi ellátórendszerben az érintett népességhez tartozó gyerekek felülreprezentáltságában is megjelenik (uo.: 250).

A gyermekjóléti és gyermekvédelmi rendszer országos jellemzői

A gyerekek és a gyerekes családok helyzetének néhány aspektusa

A *jövedelmi helyzet* alapján a gyerekek és a gyerekes családok a népesség legkedvezőtlenebb anyagi helyzetű, alsó huszadában jelentősen felülreprezentáltak. A szegénység által érintett 0–17 évesek aránya az elmúlt években nem csökkent, a legszegényebb (medián jövedelem 40%-a alatt élő) gyerekek száma és aránya nőtt (Eurostat 2015). A szegénység hátterében álló egyik legmeghatározóbb ok *a gyerekeket nevelő felnőttek alacsony munkaintenzitása* – hosszú évek után, amikor

is mindig az utolsó helyek egyikét foglaltuk el az EU-országok között – az elmúlt években javuló arányokat mutat. A statisztikai adatok alapján örvendetes elmozdulás azonban szinte kizárólag a közmunka 'számlájára' írható, tartós megoldást nem jelent (Gábos–Szivós–Tátrai 2015). A gyerekes családok jövedelmi helyzetét befolyásoló állami támogatások körében a *transzferjövedelmek* szerepe folyamatosan csökken (családi pótlék, gyes, gyet, segélyezés), a kedvezőtlen anyagi helyzetben élőket egyáltalán nem vagy kevésbé elérő támogatási formák révén elérhető anyagi támogatások (adókedvezmény, gyed, lakhatást segítő támogatások stb.) nőnek (Ferge–Darvas 2014).

A szegénység és kirekesztettség arányának megállapításához használt mutatók közül a *súlyos anyagi depriváció* területén tapasztalható javulás a legrosszabb helyzetben élő gyerekeket és gyerekes családokat nem vagy alig érintette (Farkas 2015). A gyerekes családok *lakhatási* mutatói kedvezőtlenek (Koltai 2014). A lakhatás feltételeit és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés szempontjából egyaránt súlyos deprivációt jelentő *szegregátumokban* megközelítőleg 300 ezer ember él, közöttük jelentős számban (60–80 ezer) gyerekek (Domokos 2010, Domokos–Herczeg 2010). A *roma lakosság*, így a *roma gyerekek* is sokszorosan felülreprezentáltak a szegénységben és/vagy kirekesztettségben élők között. A használt indikátortól függően a teljes népességhez viszonyítva háromszor-öttször nagyobb kockázatu csoportot alkotnak (Farkas 2015, Decade... 2015).

A fenti megállapítások az országos helyzetre vonatkoznak. Magyarország *területi egyenlőtlenségei* ismertek, a hátrányos helyzetű régiók leszakadása az elmúlt években sem csökkent. Részletes adatok ilyen közelítésben nem állnak rendelkezésre, a kedvezőtlen helyzetű régiókban, járásokban jellemző folyamatokról célzott, kisebb elemszámú kutatásokból kaphatunk képet. Ezek alapján a hátrányos helyzetű kistérségekben a szegénységben élő gyerekek, gyerekes családok aránya az országos szintet jelentősen meghaladja, mértéke az átlag kétszerese-háromszorosa (Bass 2014).

A gyermekjólét-gyermekvédelem szabályozása, a szabályozás aktuális változásai

Az elmúlt években a gyermekjólét és gyermekvédelem szabályozásának területén számos lényeges változás történt. Ezek egy része az alapellátások egyenlőbb hozzáférési esélyeit célozza, másik részük a már szakellátásban élő gyerekek jogainak érvényesítését kívánja szolgálni. Hatékonyságukról, a deklarált célkitűzések elérésének sikeréről vagy korlátairól még nem állnak rendelkezésre adatok, tapasztalatok.

A gyermekjóléti alapellátást érintő jelentősebb jogszabály-módosítások

A gyermekjóléti alapellátásokat aktuálisan leginkább érintő jogszabályváltozás a 2016. január 1-jétől hatályos módosítás, aminek eredményeképpen létrejöttek

a Család- és Gyermekjóléti Szolgálatok, valamint a járásszékhelyek által működtetett Család- és Gyermekjóléti Központok. A Szolgálatok látják el a 1993. évi III. törvényben (Sztv.) meghatározott családsegítői feladatokat, továbbá a gyermekjóléti szolgáltatás feladatait, melyek célja elsősorban a gyermek saját családjában való nevelkedésének segítése, a tanácsadás, a szolgáltatásokhoz és ellátásokhoz való hozzájutás segítése, a jelzőrendszer működtetése, a veszélyeztetettség megelőzése, megszüntetése. A Központok esetenedzsereihez kerültek át a hatósági tevékenységekkel kapcsolatos feladatok, így a védelembé vétel, az ideiglenes hatályú elhelyezés és a nevelésbe vétel kezdeményezése. A családjából kiemelt gyermek hazagondozása érdekében segíti a gyermek és szülő közötti kapcsolattartást, együttműködik a gyermekotthonnal, nevelőszülővel.⁴

A veszélyeztetettséget észlelő- és jelzőrendszer tagjait, működését a gyermekvédelmi törvény szabályozza. A jelzésre kötelezettek köre az elmúlt évek során egyre bővült, többek között a gyermekjogi képviselő személyével, a javítóintézzel, a munkaügyi hatósággal, egyesületekkel, alapítványokkal, egyházi jogi személyekkel, köznevelési intézményekkel. 2015-től a veszélyeztetettséget észlelő intézmény vagy személy anonim módon tehet jelzést. A gyermekjóléti alapellátás 2016-os átszervezését követően a jelzőrendszer működtetése, a tagok együttműködésének elősegítése, esetmegbeszélők szervezése a Család- és Gyermekjóléti Szolgálatok feladata.⁵

A gyermekvédelmi szakellátás fontosabb jogszabályi változásai

A gyermekjóléti alapellátás intézményeinek fenntartása, szolgáltatásainak biztosítása a települési önkormányzatok feladata, a gyermekvédelmi szakellátás feladatainak megszervezését, intézményeinek fenntartását 2013. január 1-jétől az állam vette át. A gyermekvédelmi szakellátás otthont nyújtó ellátásának, területi gyermekvédelmi szakszolgálatainak és utógondozói ellátásának biztosítása az állam által kijelölt Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság feladata.⁶

A 2014. január 1-jétől hatályba lépett jogszabály-módosítások jellemzően az intézményi elhelyezések kiváltására és a gyámi feladatok ellátására vonatkoztak. 2013. december 31-ét követően gyermekvédelmi szakellátásba újonnan bekerülő, továbbá a már ott nevelkedő 12 év alatti gyermekeket fokozatosan nevelőszülői családokban kell elhelyezni. A fokozatosság megvalósítását korcsoportokhoz rendelt határidőkkel írja elő a gyermekvédelmi törvény, így a már szakellátásban nevelkedő 3 év alatti gyermekeket 2014. december 31-ig, a 3 és 6 év közötti gyermekeket 2015. december 31-ig, valamint a 6 és 12 év közötti gyermekeket 2016. december 31-ig kell nevelőszülőnél elhelyezni. A nevelőszülőnél való elhelyezés elsőbbségét csak a testvérpárok, testvérsorok együttes elhelyezése, a gyermek tar-

⁴ Gyvt. 39–40. §

⁵ Gyvt. 17. §, 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet 9. §

⁶ Gyvt. 94–95. §, 2012. évi CXCVII. törvény

tós betegsége, súlyos fogyatékosága, illetve egyéb okok – például férőhelyhiány – írhatják felül. Ezekben az esetekben a jogszabály szerint a fent említett korú gyermekek intézményben való elhelyezése is megengedett.⁷

A szakellátásban nevelkedő gyermekekkel kapcsolatos gyámi feladatokat korábban jellemzően a gyermekotthonok vezetői és a nevelőszülők látták el. 2014. január 1-jétől a gyámi feladatokat a gyámhatóság által kijelölt, a területi gyermekvédelmi szakszolgálatok által javasolt és foglalkoztatott gyermekvédelmi gyámok látják el. Egy gyermekvédelmi gyám egyidejűleg legfeljebb 35 gyermek gyermekvédelmi gyámi, eseti gyámi vagy vagyongazdálkodási eseti gyámi feladatát láthatja el, de egyidejűleg legfeljebb 30 gyermek gyermekvédelmi gyámja lehet.⁸

A jogszabályi változások megítélése a gyermekjóléti-gyermekvédelmi szakemberek körében

A kutatás során megkérdezett, alapellátásban, szakellátásban, valamint gyámhivatalokban dolgozó szakemberek a jogszabály-módosításokkal kapcsolatos véleményeiket, megítélésüket is megfogalmazták, jellemzően a Szolgálatok és Központok kialakításával, valamint a gyermekvédelmi gyámsággal kapcsolatban.

A Szolgálatok és Központok felállítása, a családsegítők és esetmenedzserek feladatainak, kompetenciahatárainak tisztázása nem volt zökkenőmentes.

„Kaotikus a helyzet, az anyagok átvétele, meg ilyesmi. Folyamatosan kérdezzük egymást, hogy hova iktassam, meg mit csináljak vele.” (gyermekjóléti alapellátás, munkatárs)

Az alapellátás átalakításának fokozatos megvalósítását hatékonyabbnak gondolták volna. Vannak vélemények, melyek szerint a családjukból kiemelt gyerekek esetében a Szolgálatok és Központok kialakítása, a feladatok szétválasztása, elosztása előnyös lehet, mert így a gyerekekkel még több szakember foglalkozik majd, a felelősség is jobban megoszlik a szakemberek között. Azt remélik, az alapellátás intézményrendszerének megváltoztatása a kiemelések számának csökkenéséhez vezet.

A gyermekvédelmi gyámságra való áttérés nagy terhet rótt a megyei Gyermekvédelmi Központ munkatársaira. Problémának tartják, hogy jogszabályi szinten nincsenek egyértelműen tisztázva a kompetenciahatárok, ezért szakmai műhelyek létrehozását tervezik az érintett szakemberek bevonásával, részvételével. Az előírt 30-as esetszámot magasnak ítélik, kisebb esetszámmal az előírt feladatok teljesíthetőbbek lennének, illetve ezzel elkerülhető lenne, hogy időnként a testvérpárok, testvérsorok gyámi feladatait különböző gyámok lássák el.⁹ A gyámi

⁷ Gyvt. 161/M. §

⁸ Gyvt. 84–85. §, 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet 152/A. §

⁹ Azokban az esetekben, ha a testvérpárok, testvérsorok tagjait különböző időpontokban emelik ki a családból.

feladatok a heti 40 órás munkaidőbe nehezen zsúfolhatóak be, különösen azért, mert a gyerekekkel való kapcsolattartás lehetőségét az egész napos iskola¹⁰ erősen korlátozza, a szülőkkel pedig javarészt hétvégén kerül sor a személyes találkozásokra (Ombudsmani jelentés 2014).

A fluktuációt egyfelől a gyámok leterheltségével magyarázzák, másfelől pedig azzal, hogy a gyámok nem kaptak pedagógus besorolást.

„A jogszabály szerint a gyermekvédelmi gyám nem pedagógus státusz. Ellentétben a nevelőszülői tanácsadóval, (akinek a nevében is benne van, hogy a nevelőszülőt segíti!), amely pedagógus státusz.” (gyermekvédelmi szakellátás, vezető)

Korábban a nevelőszülői tanácsadók sokkal gyakrabban tartottak kapcsolatot a családokkal, mint jelenleg a gyermekvédelmi gyámok, akikkel maguk a családgondozók is ritkábban találkoznak. A szakemberek szerint ennek oka szintén a gyámok kapacitáshiánya.

Országos tendenciák a gyermekvédelmi szakellátásban

A szakellátásban nevelkedők száma és életkor szerinti összetétele

Az 1997-es gyermekvédelmi törvény fontos célkitűzése volt a prevenció megerősítése, az alapellátások kiépítésével a szakellátásban elhelyezett gyerekek számának és arányának csökkentése. A statisztikai adatok arra utalnak, hogy a törvény bevezetése utáni években – még nem vagy kevéssé az alapellátás hatékony működésével magyarázhatóan, sokkal inkább talán a törvényben megfogalmazott elvárásokra való figyelemnek köszönhetően – csökkent a szakellátásban részesülő gyerekek száma és aránya. (1997-ben 20 955 gyerek élt szakellátásban, tízezer megfelelő korú lakosra számítva 94,6 ellátott jutott.) A válság éveitől kezdve ezen a területen is romló tendenciát figyelhetünk meg (1. ábra).

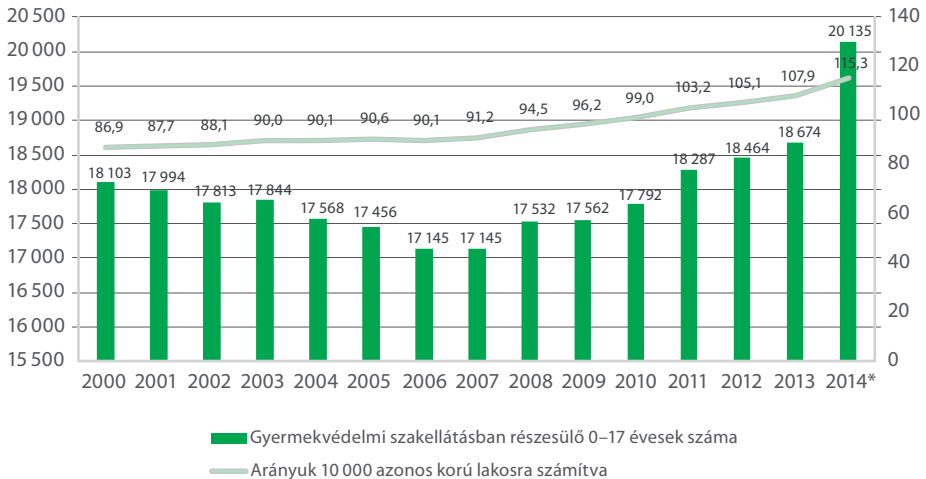
Ma csaknem annyi gyerek él szakellátásban, mint a törvény bevezetését megelőzően, a megfelelő korú népességre számított arány pedig nagyobb, mint 1997-ben vagy az azt megelőző években volt. A rendszerváltás évétől (1990) kezdődően a 2014-es adatok a legkedvezőtlenebbek. (A szakellátásban élő 0–17 évesek aránya – a külföldi állampolgárságú gyerekeket nem számítva – 10 ezer fő azonos korú népességre számítva 115,3 fő volt 2014-ben. 1990-ben a létszámot tekintve jóval több gyerek élt szakellátásban, a népességben belüli arány viszont alacsonyabb, 102,9 fő volt.¹¹)

¹⁰ 2011. évi CXCV. törvény – a nemzeti köznevelésről, 27. § (2); 46. § (1) a)

¹¹ Forrás: KSH STADAT 2.5.14. táblázat. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg002.html

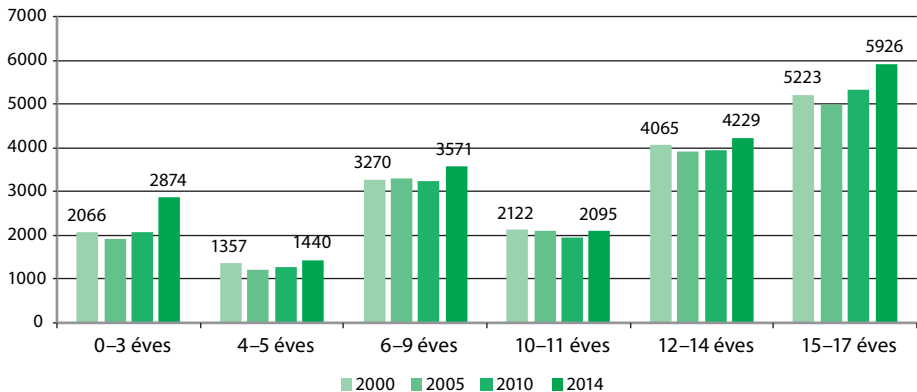
A szakellátásban élő gyerekek körében a legnépesebb korcsoport a 15–17 éveseké. A legidősebb és a legfiatalabb (0–3 éves) gyerekek száma egyaránt jelentősen nőtt 2010 óta (2. ábra).

1. ábra: Szakellátásban részesülő 0–17 évesek száma és aránya, 2000–2014 (fő)

Forrás: KSH STADAT 2.5.13. és 2.5.14. táblázat. (* 2014-ben 875 fő külföldi gyerek élt a szakellátásban). http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg001.html és http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg002.html

2. ábra: Gyermekvédelmi szakellátásban részesülő 0–17 évesek száma korcsoportok szerint, 2000, 2005, 2010, 2014 (fő)

Forrás: KSH STADAT 2.5.13. táblázat. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg001.html

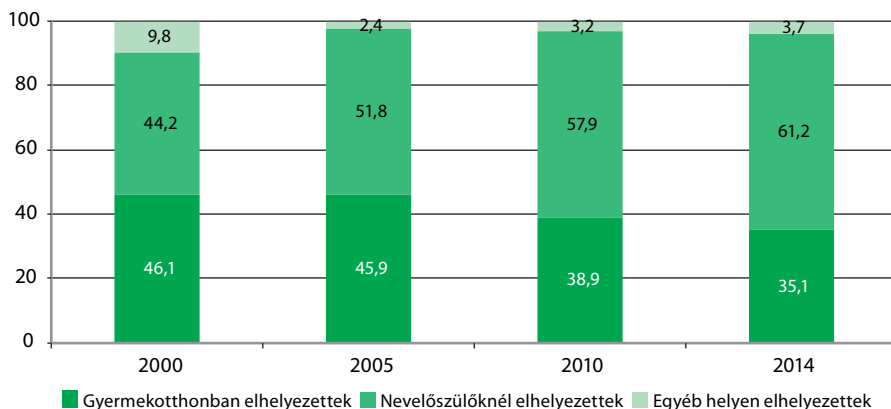
A korcsoport szerinti összetételt vizsgálva kiugró adat a 0–3 évesek arányának jelentős növekedése. (Hogy milyen tényezők állnak ennek háttérében, az

egy másik kutatás témája kell, hogy legyen). A 2010 utáni kedvezőtlen tendencia a gyerekes családok helyzetével kapcsolatos állami szerepvállalás, annak több jogszabályban is megjelenő célkitűzése – a családok védelme-segítése, a családi nevelés feltételeinek biztosítása – megvalósításának kudarcára utal. Ez a tendencia, ami az érintett korcsoport gyereknépességén belüli arányának csökkenése mellett ment végbe, a gyermekvédelem deklarált célkitűzéseivel egyértelműen ellentétes.

Szakellátáson belüli elhelyezés

A 2000-es években a szakellátáson belüli elhelyezést tekintve lényegesen növekedett a nevelőszülői elhelyezések aránya. A gyermekotthoni férőhelyek folyamatos csökkenése mellett egyre több gyerek került családi alapú ellátásba (3. ábra).

3. ábra: A szakellátáson belüli elhelyezés arányainak alakulása, 2000, 2005, 2010, 2014 (%)

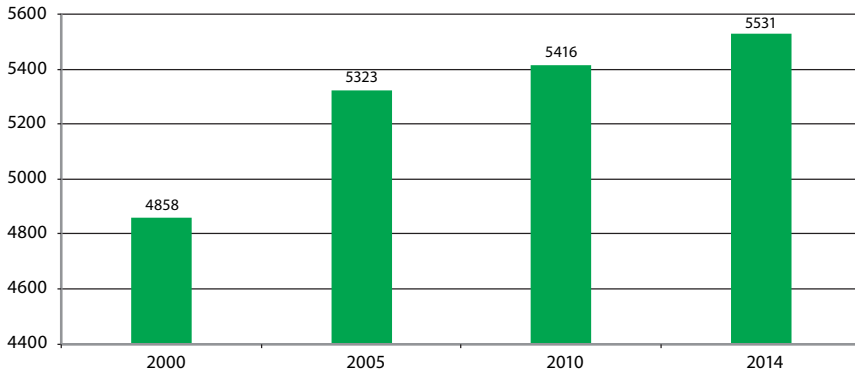

Forrás: KSH Tájékoztatói adatbázis. <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu>

A szakellátáson belüli elhelyezés típusai közül egyértelműen preferált a nevelőszülői elhelyezés. Ennek jogosságát nemzetközi és hazai szakirodalmak sora támasztja alá, a nemzetközi ajánlások is a nevelőcsaládban való elhelyezést tekintik az alternatív gondozás leghatékonyabb, a gyerek szükségleteihez legjobban igazodó formának. A nemzetközi módszertani anyagok és ajánlások az alternatív gondozás keretében prioritást élvező formaként jelölik a családi és a közösségi alapú elhelyezési módokat (UNICEF 2012: 91). A családi alapú elhelyezés mellett az előnyben részesített közösségi alapú megoldások közé sorolják a kis létszámú, családias környezetben és szomszédságban megvalósított lakásotthoni formákat. Ezek a hazai ellátórendszer fejlesztésében egy rövid ideig kiemelt prioritást kaptak, az utóbbi években azonban a fejlesztések elmaradtak, a lakásotthoni férőhelyek száma nem változatlan, néhány megyében egyértelműen csökken. Az időso-

ros statisztikai adatokból az is látható, hogy a nevelőszülők száma hosszú évek óta nem változik számottevően (4. ábra).

4. ábra: A nevelőszülők számának alakulása, 2000, 2005, 2010, 2014 (fő)

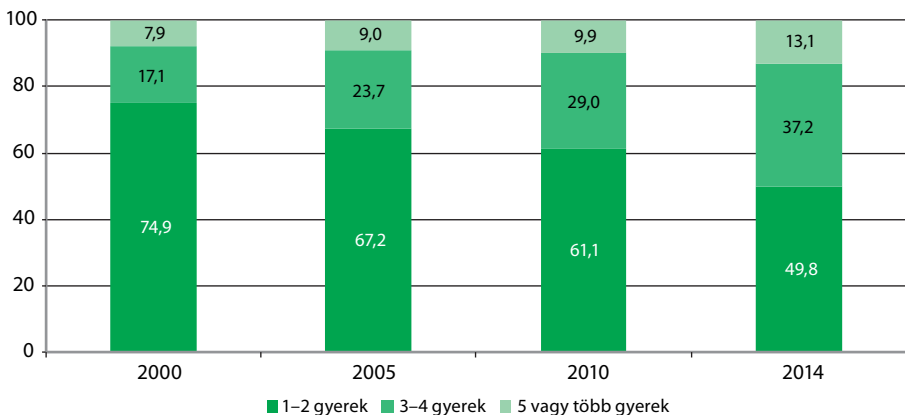

Forrás: Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig (KSH 2012: 2. tábla) és KSH OSAP 2014-es adatok.

A nevelőszülők néhány jellemzője

A nevelőszülői jogviszony foglalkoztatási jogviszonnyá alakításának hatásait még nem ismerjük (a 2015-ös adatok fognak erről többet mondani). A jelzett stagnálás, illetve minimális növekedés miatt a nevelőcsaládoknál elhelyezett gyerekek száma csak úgy növelhető, hogy egyre több gyerek nevelkedik egy-egy családban. Ez a tendencia már a 2010-es évek statisztikai adatai alapján is látható (5. ábra).

5. ábra: A nevelőszülők megoszlása a nevelt gyerekek száma szerint, 2000, 2005, 2010, 2014 (%)

Forrás: Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig (KSH 2012: 2. tábla) és KSH OSAP 2014-es adatok.

A nevelőszülői családok szociális helyzete, lakáskörülményei nem feltétlenül vannak összhangban a család folyamatos bővülésével. Egy 2009-ben végzett kutatás adatai alapján a nevelőszülők csaknem fele hátrányos helyzetű régiók kistépelülésein él. Az ország legfejletlenebb régióiban, kistépelüléseken él a nevelőszülők 35 százaléka¹² (Babusik 2010). Ezeknek a településeknek az infrastruktúrája, közintézményekkel és közszolgáltatásokkal való ellátottsága ismertén kedvezőtlen. A 2009-es kutatás eredményei alapján úgy látszik, hogy a család anyagi helyzete, deprivációs szintje tekintetében a nevelőszülőknél lévő gyerekek nagyobb hasonlóságot mutatnak a magyarországi átlagos helyzetű gyerek népességgel, mint a szegénységben élőkkel. A nevelőszülők iskolázottsága, munkaerőpiaci helyzete, a gyerekek iskolai pályafutásának adatai és jövőképük alapján viszont sokkal inkább a szegénységben élő gyerek népességgel mutatkoznak hasonlóságok.

Az alapellátás (itt nem részletezett) *és a szakellátás* néhány, a fentiekben áttekintett adata és tendenciája alapján az utóbbi években ellentétes irányú folyamatok jellemzők. Míg a gyerekek „problémáira” utaló nyilvántartások (rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosultság, hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet, veszélyeztetettség) alapján az állami beavatkozás iránti szükséglet csökkenni látszik, addig az ellátórendszer másik oldalán (szakellátás) az utóbbi időszakban megnövekedett a „kereslet”. Különösen nagy figyelmet érdemel a legkisebbek egyre növekvő számban való bekerülése a szakellátásba. Eközben az alapellátás családon kívüli nevelkedést biztosító, területileg feltűnően egyenlőtlen férőhelyei (családok átmeneti otthonai, gyermekek átmeneti otthonai) is telítettek (és ott is jelentős a 0–3 évesek aránya). A szakellátáson belüli elmentmondás a nevelőszülőknél élő gyerekek számának dinamikus növekedése, miközben a nevelőszülők számában közel sem tapasztalható ilyen intenzitású fejlődés. Az alapellátás meghatározó szolgáltatásának (gyermekjóléti szolgálat) működése lényegében változatlan mutatószámokkal írható le az elmúlt csaknem két évtizedben, de valószínűleg az esetforgalom belső összetétele nem független a gyerekekkel, gyerekes családokkal kapcsolatos folyamatoktól. Alapvető változást a 2016-os év hoz majd az alapellátást érintő, január 1-jén életbe lépett új szabályozással, szervezeti felépítéssel. Mindezekkel a folyamatokkal párhuzamosan a gyermekjóléti-gyermekvédelmi szektorra irányuló központi költségvetési források szűkülnek, nagyobb beruházások és fejlesztések nem történnek.

¹² Ebben a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérségben élt a kutatás idején Magyarország teljes népességének 10 százaléka.

A gyermekjóléti-gyermekvédelmi rendszer és a szakellátásban élő gyerekek helyzete Nógrád megyében

Nógrád megye lakónépessége mintegy 194 ezer fő.¹³ A megye hat járása, a Balassagyarmati, a Bátorfyerenyei, a Pásztói, a Rétsági, a Salgótarjáni és a Szécsényi járás 131 települést – 6 várost és 125 községet – foglal magában. A települések 40 százaléka – a 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet alapján – társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezett. Nógrád megye a fejlesztések területén is jelentős elmaradásban van a többi megyéhez képest, erre utalnak az elmúlt évek EU-s támogatási adatai. Az egy főre jutó vásárlóerő terén a megyék sorában Nógrád a hatodik legrosszabb helyzetű. A megye területfejlesztési koncepciója szerint:

„Nógrád minden mutató tekintetében utolsó helyen áll 2011-ben a megyék rangsorában. (...) Mára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy megfelelő és hatékony beavatkozás nélkül Nógrád megye végképp periferikus helyzetbe kerül, és leszakadása visszafordíthatatlanná válik. (...) A társadalmi térképek azt jelzik, hogy Nógrád megye társadalmi tere két jól elkülönülő részre oszlik. A Rétsági és a Balassagyarmati kistérség által alkotott nyugati rész társadalmát a Budapesti agglomerációéhoz és Észak-Dunántúléhoz hasonló társadalmi mutatók jellemzik, míg a Szécsényi, Salgótarjáni, Bátorfyerenyei, Pásztói kistérség által alkotott keleti felét jellemző társadalmi indikátorok Észak-Magyarország hátrányos helyzetű térségeiéhez hasonlóak.” (Területfejlesztési koncepció 2013: 36)

A megye népességének csaknem ötöde roma (Területfejlesztési program 2013). A 2011-es Népszámlálás adatai¹⁴ szerint ennél jóval alacsonyabb (8%) az érintett lakosság aránya, Hablicsek László számításai alapján viszont kicsit magasabb (Hablicsek 2007). A 2013-as kompetenciamérések telephelyi adataival számoló becslés szerint a Nógrád megyei általános iskolások több mint harmada (34%) roma (az ország megyéi között ez a legmagasabb érték; a második Borsod-Abaúj-Zemplén megye 33%-os aránnyal).¹⁵ Egyes falvakban a lakosság 80–100 százaléka cigány, ugyanakkor a megye más településein egyáltalán nem vagy alig élnek romák. A megyében megközelítőleg 27 ezer 0–24 éves gyerek és fiatal él. A szakellátásban élő (0–24 éves) gyerekek és fiatalok száma évek óta 300 fő körüli.

¹³ Forrás: KSH STADAT 6.1.1. táblázat. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd003b.html

¹⁴ Forrás: 2011. évi Népszámlálás, Területi Adatok, Nógrád megye (KSH 2013: 23, 1.6.1. tábla). http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_13_2011.pdf

¹⁵ Papp Z. Attila (2015) számításai. Lásd pl.: <http://valasz.hu/itthon/roma-nepessegrobbanas-a-hvg-meglepo-terkepet-kozol-111229>

A gyermekjóléti alap-és szakellátás intézményrendszere Nógrád megyében

A gyermekjólét, gyermekvédelem különböző nyilvántartásainak adatai alapján Nógrád a legkedvezőtlenebb helyzetű megyék közé tartozik. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megye után Nógrád megyében jellemző leginkább a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet, valamint a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultság.¹⁶ Nógrád megyében a jogszabály által előírt gyermekjóléti alapellátás intézményei, szolgáltatásai – kivéve a bölcsődei szolgáltatást Salgótarján városában – biztosítottak. A gyermekjóléti alapellátás intézményei a legnagyobb számban a Salgótarjáni járásban vannak jelen, legkevésbé fejlett e tekintetben a Szécsényi járás. A prevenció fontos területeként definiált alapellátási forma, az átmeneti gondozás intézményeit (családok átmeneti otthona, gyermekek átmeneti otthona, helyettes szülői ellátás) az érvényben lévő szabályozásnak megfelelően lakosság száma alapján csak a megyeszékhely lenne köteles működtetni. Ezzel magyarázható, hogy bár szükséglet lenne a szolgáltatásokra, az átmeneti gondozás intézményei a megyében elvétve és területileg koncentráltan vannak jelen. A megyében összesen négy családok átmeneti otthona (a Balassagyarmati és a Pásztói járásban egy-egy, a salgótarjániiban kettő) és egyetlen gyermekek átmeneti otthona (Salgótarjáni járás) található, helyettes szülői ellátás nincs a megyében.

A szakellátás intézményei elsősorban megyei szinten értelmezhetőek. Mind az intézményes, mind a nevelőszülői elhelyezés – függetlenül a szolgáltatás telephelyétől – az egész megye számára nyújt szolgáltatásokat. Az intézményi ellátási formák (lakásotthonok, gyermekotthonok) a Szécsényi járás kivételével mindenhol megtalálhatók. A szolgáltatás helye azonban fontos a szülő-gyerek közötti kapcsolattartás biztosítása, elősegítése, valamint a gyerek családközei elhelyezése szempontjából (ami a gyermekvédelmi törvény egyik alapelve).

A szakellátásba kerülő gyermekek többségénél megjelennek a gyermekjóléti alapellátás prevenciók szolgáltatásai, valamint a védelemben vétel mint megelőző intézkedés. Nógrád megye adatai ebből a szempontból más megyékhez képest kedvezőbb helyzetet mutatnak. A szakellátásból való kiemelést megelőzi valamilyen szakmai próbálkozás a gyerek, illetve a család helyzetének javítására. A szakellátásba kerülő gyermekek száma az utóbbi években nő (*1. táblázat*). Különösen igaz ez a három év alatti és egyéb okok miatt különleges szükségletű gyermekek számát tekintve. Az ő szükségletüknek megfelelő, családi alapú, nevelőszülői gondozási hely nincs a megyében, intézményes elhelyezésükre egy nem általános jellegű lakásotthonban van mód. A nevelőszülői családban elhelyezett gyermekek száma nőtt az elmúlt években (vö. 1. táblázat), arányuk a megyei szakellátásban lévő gyermekek között 2014-ben érte el az 50 százalékot. A szakemberek szerint további jelentősebb bővítésre nincs reális esély.

¹⁶ A részletes adatokat a Kutatási zárótanulmány tartalmazza: www.gyere.net ?ott nem találok

1. táblázat: A gyermekvédelmi szakellátás néhány adata a 2010–2014-es a Nógrád megyei TEGYESZ adatszolgáltatás alapján

	2010	2011	2012	2013	2014	változás 2010–2014 (index 2000 = 100)
Dec. 31-én szakellátásban élő kiskorúak száma	247	251	261	267	286	116
Közülük a 0–2 éves korú gyerekek száma	21	30	36	34	32	152
A szakellátásban élők közül különleges szükségletű gyerekek száma	105	107	113	104	139	132
A szakellátásban élők közül speciális szükségletű gyerekek száma	22	23	17	17	18	82
Nevelőszülőknél élő gyerekek száma	95	98	100	110	139	146

Forrás: Jelentés a területi gyermekvédelmi szakszolgálatok helyzetéről adatlap, KSH-adatgyűjtés, Nógrád megye.

A megyei szakellátásban élő gyerekek jellemzői az adatlapos vizsgálat alapján

Kutatásunk egyik elemeként adatlapokat vettünk fel a Nógrád megyei gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő, összes 0–17 év közötti gyerekről. Az adatlapokat a megyei TEGYESZ munkatársai és a gondozottak „esetfelelőseiként” működő gyermekvédelmi gyámok töltötték ki (zárt és nyitott kérdésekre válaszolva), illetve – az adatlapok átvételekor – rövid interjút készítettünk velük. Az adatfelvétel célja az volt, hogy a megyei rendszerben lévő kiskorúakról teljes körű, részletes képet kapjunk azoktól a szakemberektől, akik ismerik a gyerekek bekerülésének körülményeit, rendszeren belüli útjukat és hazagondozási esélyeiket. Összesen 308 gyerek (és 177 család) szakellátással kapcsolatos jellemzőit elemeztük az anonim adatlapok alapján, több szempont szerint; különös tekintettel a cigány és nem cigány gyerekek közötti – feltételezett – különbségek feltárására (rendszeren belüli helyzetüket, bekerülési körülményeiket tekintve). Azt, hogy melyik gyerek roma vagy nem roma, a gyermekvédelmi gyámok megítélése alapján tudtuk meg a rövid interjú során. A 2015. szeptemberi állapotot tükröző vizsgálat eredményeit részletesen elemeztük a kutatási beszámolóban. Itt – a terjedelmi korlátok miatt – csak felvázoljuk a főbb tapasztalatokat, illetve röviden összefoglaljuk az elemzés fontosabb területeit.

Adataink szerint – az országos arányok alapján¹⁷ – kiugróan magas szegénységi kockázatú cigány és sokgyerekes családok (gyerekei) erősen felülreprezentáltak

¹⁷ Lásd erről: KSH STADAT 2.2.2.1. táblázat. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zaa007.html

a megyei szakellátásban. A 0–17 éves gondozottak közel 80 százaléka roma, amit önmagában nem magyaráz sem a cigány népesség magas aránya, sem az érintett falvak roma (és nem roma) lakóinak jelentős részét érintő mélyszegénység. Az érintett családok kétharmadára jellemző a vizsgált, egymással szorosan összefüggő „szociális problémák” legalább egyike; ötödük „halmozottan deprivált”. A családok életkörülményei nem javulnak, a hazagondozási esélyek kicsik; a gyermekvédelmi gyámok a gyerekek mindössze tizedénél javasolták a nevelésbe vétel megszüntetését. Ezzel együtt a szakellátásba utalás magasán vezető indoka a gyerekek elhanyagolása, veszélyeztetése, a „szülői alkalmatlanság” (ritkább tényező – mások mellett – a szociális és lakáshelyzet). A gyerekek több mint kétharmadának rendszeres a kapcsolata a szülővel (rokonnal), ami előfeltétele, de közel sem garanciája a hazakerülésnek (ahhoz szükség lenne a kiemelést kiváltó állapot kedvező változásához; ilyet alig néhány családnál tapasztaltak a gyámok).

Adatlapos vizsgálatunk alapján a cigány és nem cigány gyerekek szakellátáson belüli elhelyezése, gondozása és kikerülési esélyei között nincsenek jelentős különbségek. Nem mutatható ki, hogy az etnikai származás befolyásolná mindezt. A családgondozás, a kiemelés, a szakellátásba kerülés során azonban lehetnek olyan körülmények és mechanizmusok, amelyek a cigány gyerekek rendszeren belüli, súlyos felülreprezentáltságához vezetnek (ezt erősíti, hogy a családból történő kiemelések jelentős része a megye néhány településére koncentrálódik).

A szakellátásban nevelkedő 0–17 évesek és családjuk jellemzői

A megyei gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő gyerekek átlagos életkora 10,5 év volt 2015. szeptemberben. A gondozottak ötödét (22%), illetve negyedét (25%) (együtt közel felét) adják a 12–14 évesek és a 15–17 évesek; a gyerekek harmada (37%) legfeljebb nyolcéves. A gyermekvédelmi gyámok megítélése szerint az ellátottak kétharmada (67%) roma, további tizede (11%) „félíg cigány” (az egyik szülő roma, a másik nem); a nem roma gyerekek aránya 22 százalék. Összevonva a két előbbi kategóriát – nem számolva azokkal (27 fő), akiről nem derült ki etnikai származásuk – a szakellátásban lévő gyerekek 78 százaléka roma vagy „félíg roma”. Ez az arány a cigány gyerekek súlyos felülreprezentáltságát mutatja. Korábbi, az ország egyes megyéit, illetve a fővárost érintő (a miénktől eltérő módszertannal dolgozó) adatfelvételek szintén erős felülreprezentáltságot jeleztek, de valamivel alacsonyabb roma arányokat mértek (ERRC 2007, 2011). Neményi Mária és Messing Vera kutatása szerint a Nógrád megyei szakellátásban lévő gyerekek 42 százaléka, a megye 0–14 éves népességének negyede volt cigány tíz évvel ezelőtt (2005-ben) (Neményi–Messing 2007).

A gyerekek túlnyomó többsége (75%) a megyében (Salgótarjánban, Balasgyarmaton) született. Több mint felük (52%) a megye nyolc településén (3 városban, 8 községben) élt a gyermekvédelmi rendszerbe kerülés előtt. Jellemzően a megye szegény, magas roma népességű falvai a „kibocsátó települések”; a gyerekek kétharmada (66%) legfeljebb kétezer fő településen lakott korábban.

A szakellátásban lévő ellátottak 40 százaléka különleges nevelési szükségletű. Az érintett családok háromnegyede (74%) roma. A testvérek száma alapján a családok átlagos gyerekszámát 2,9 fő (a romák esetében 3,0 fő, a nem romákat tekintve 2,7 fő); 40 százalékuk négy- és többgyerekes, közel 30 százalékuk háromgyerekes (az egy és két gyereket nevelők aránya mindössze 15%, illetve 18%).

A gyámok hat kategória mentén jelölték meg a családok szocioökonómiai és egészségügyi problémáit: legjellemzőbb a kedvezőtlen foglalkoztatási helyzet, a rossz lakáskörülmények, illetve a mélyszegénység, a nyomor (2. táblázat). A hat „mutatóból” képzett index szerint a családok 80 százaléka küzd egy vagy több nehézséggel, ötödük (20%) „halmozottan deprivált” (4–5 problémátípussal). A problémák előfordulása, halmozódása nem gyakoribb a cigány, mint a nem cigány családokban.

2. táblázat: A különböző problémák által érintett családok száma és aránya, 2015. ősz

A gyermekvédelmi gyám szerint a családot érinti	Érintett családok		N =
	száma, db.	aránya, %	
Szülő kedvezőtlen foglalkoztatási helyzete, közfoglalkoztatás	79	45	174
Rossz lakáskörülmények	74	42	176
Szegénység, mélyszegénység, nyomor	72	41	176
Szülő tartós, krónikus betegsége, fogyatékosága	43	25	175
Szülő szenvedélybetegsége, pszichiátriai betegsége	44	25	176
Szülő szabadságvesztése	30	17	175

A bekerülés életkora, körülményei és indokai

A szakellátásba kerülés idején a gyerekek átlagos életkora 6,5 év volt. A gyerekek harmada (32%) 0–2 évesen, közel ötöde (18%) 3–5 évesen került a rendszerbe; a 15–17 évesen gondozásba vettek aránya mindössze 5 százalék (3. táblázat). A táblázat hat korcsoportját három – hat-hat évet átfogó – életkori csoporttá vontuk össze, és roma-nem roma bontásban vizsgáltuk: a cigány gyerek fiatalabb korban (átlagosan 6 évesen) kerültek ki családjukból, mint a nem cigány gyerekek (átlagosan 8 évesen). Előbbiek több mint felét (55%), utóbbiak harmadát (31%) 0–5 évesen vették nevelésbe (a 0–5 évesen bekerülő gyerekek 86%-a roma) (az elemszámok igen alacsonyak). Adatfelvételünk idején a 0–17 év közötti ellátottak átlagosan négy éve voltak a rendszerben (a romáknál 3,8 év, a nem cigányok körében 4,3 év az átlag).

3. táblázat: A szakellátásban nevelkedő gyerekek száma és megoszlása bekerülésük idején betöltött életkoruk szerint (év, hónap alapján), 2015. ősz

Korcsoport	Gyerekek	
	száma, fő	megoszlása, %
0–2 éves	97	31,7
3–5 éves	56	18,3
6–8 éves	48	15,7
9–11 éves	48	15,7
12–14 éves	42	13,7
15–17 éves	15	4,9
<i>Összesen</i>	<i>306*</i>	<i>100,0</i>

* 2 fő esetében hiányzik a születési dátum.

A gyermekvédelmi gyámok – kategóriáink mentén – jelölték azokat a tényezőket, amelyek szorosan kapcsolódnak a gyerek kiemeléséhez. A leggyakoribb a gyerekek elhanyagolása (27%) és a fizikai bántalmazás (11%), 4–5 százalék a szexuális bántalmazás és a gyakran változó partner mint kiemeléssel összefüggő tényezők aránya (a gyámok mindössze három család esetében jegyezték meg, hogy „fokozottan gondoskodnak” a gyerekekről). A fővárosi TEGYESZ 2009-es módszertani ajánlását, annak 47 kategóriáját alapul véve, a gyámok megnevezték a szakellátásba utalás indokait is (gyerekenként legfeljebb ötöt; első renden szinte minden gyereknél (306 fő), második helyen már csak harmaduk esetében (113 fő) (TEGYESZ 2009). Az elemzés során hét bővebb csoporttá vontuk össze a 47 kategóriát. Ezek szerint – itt csak az elsőként jelzett beutalási okokat tekintve – a gyerekek többsége (60%) „szülői-családi problémák” (főként elhanyagolás, veszélyeztetés), egyaránt mintegy tizede (10–12%), a „szülő fizikai-mentális állapota” vagy a „gyerekkel kapcsolatos” nehézségek miatt került a rendszerbe. A „szociális helyzet” mint szakellátásba utalási indok ritkán jelenik meg (7%), miközben – ahogy láttuk – a családok 40–45 százaléka ilyen típusú problémákkal küzd (munkanélküliség, rossz lakáskörülmények, szegénység). (A roma és nem roma összehasonlításra a nagyon alacsony esetszámok miatt nem vállalkoztunk.)

A gyerekek helyzete a szakellátás rendszerében

Adatfelvételünk szerint a szakellátásban nevelkedő kiskorúak fele (50%) nevelőszülőnél, másik fele intézményben élt 2015 őszén. Közel azonos a lakásotthonban (23%) és gyermekotthonban (26%) élők aránya; ötven (1,6%) ápoló-gondozó intézetben voltak. (A KSH megyei adatai szerint – ahogy erről már szó volt – 2014-ben a szakellátásban élő gyerekek 51%-a nevelőszülőnél, 49%-a intéz-

ményben nevelkedett.¹⁸⁾ A cigány gyerekek nagyobb arányban (52%) kerültek nevelőszülőhöz, mint a nem cigányok (37%). A gyermekotthoni és lakásotthoni elhelyezés terén közel azonosak az arányok (23–25%, illetve 31–32%). Másrészt: a nevelőszülőnél lévő kiskorúak több mint 80 százaléka, a gyermekotthonban és lakásotthonban nevelkedők 73 százaléka cigány (de ne feledjük a roma gyerekek felülreprezentáltságát a rendszer egészében).

A többszöri bekerülés nem gyakori. A gyerekek 85 százaléka korábban nem nevelkedett szakellátásban (sokan több éve kerültek be). Tizedük (12%) egy, 3 százalékkuk több alkalommal volt már a rendszerben (tehát hazagondozása nem sikerült.) A kiskorú gondozottak közel harmada (31%) a szakellátáson belül egy, fele (49%) két gondozási helyen fordult meg 2015. szeptemberig. Nem elhanyagolható azok aránya (20%), akik több (3–6) gondozási helyen is nevelkedtek. A korábbi gondozási helyek száma a jelenlegi gondozási hely típusával függ össze: a nevelőszülőnél lévő gyerekek tizede (9%), az intézményben (gyermekotthonban, lakásotthonban) élők harmada (31%) fordult meg 3–6 gondozási helyen.

Az érintett családok feléből (49%) kerültek be testvérek a szakellátás rendszerébe. Leggyakrabban két testvér van gondozásban (20%); a családok 15–16 százalékból három, illetve négy vagy több testvér került be. (Minél több testvér van a rendszerben, annál valószínűbb, hogy intézménybe kerülnek; a nevelőszülők csak ritkán vállalnak három vagy több gyereket.) A roma családok esetében jellemzőbb a testvérek kiemelése; az azonos gondozási helyen nevelkedő testvérek aránya a roma és a nem roma gyerekeket tekintve 60–70 százalék (összesen 160 családdal számolva).

A gyerekek meghatározó többsége (85%) az adatfelvétel idején járt valamilyen intézménybe. A cigány gyerekek ötöde (19%), a nem cigányok 3 százaléka nem volt beíratva sehova. Az intézménybe nem járók szinte mind cigányok (42-ből 40 fő). Az összesen közel száz, 0–2 éves gondozott közül mindössze egy-egy fő volt bölcsődés, illetve óvodás. A 3–5 évesek 90 százaléka óvodába, a 6–8 évesek harmada (34%) óvodába, kétharmada (66%) iskolába járt. A 9–14 évesek – egyetlen középiskolás kivételével – általános iskolai tanulók voltak. A 15–17 évesek közel fele (47%) általános iskolában, harmada (37%) középiskolában tanult; több mint tizedük (13%) kihullott az oktatási rendszerből (az EDUMAP adatai szerint 2014-ben a „tanköteles koron túli mulasztás miatt lemorzsolódott” tanulók aránya országosan 0,6%, Nógrád megyében 0,8% volt¹⁹⁾).

¹⁸⁾ Forrás: KSH Tájékoztató adatbázis (dec. 31-i állapot). <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?page=2&szst=FSG>

¹⁹⁾ EDUMAP oktatástatistikai adatbázis. <http://edumap.ofi.hu/hu/?id=eed4fa8f36a6743e7fb02efa29d4816c/2014/table>

Szülői kapcsolattartás és hazagondozási esélyek

A szakellátásban nevelkedő kiskorúak harmadának (32%) nincs, vagy alig van kapcsolata a szülővel (vagy más rokonnal); kétharmadukkal (68%) viszont rendszeres a kapcsolattartás. Ennek jellemzői és a gyerekek etnikai származása között nincs összefüggés. Alacsony esetszámok mellett (összesen 280 fő), a roma gyerekek között magasabb azok aránya, akiknek nincs kapcsolattartásra jogosult családtagjuk (16%), mint a nem roma gyerekek körében (6%). Előbbiek között kevesebben vannak azonban azok, akiknek szülei (rokonai) soha nem éltek a kapcsolattartás lehetőségével (17%) (a nem cigány gyerekeket tekintve az arány 27%) (4. táblázat).

4. táblázat: A szakellátásban nevelkedő roma és nem roma gyerekek száma és megoszlása a szülővel, rokonnal való kapcsolattartás szerint, 2015. ősz

Kapcsolattartás jellemzője	Roma gyerekek		Nem roma gyerekek		Összes gyerek	
	száma, fő	megoszlása, %	száma, fő	megoszlása, %	száma, fő	megoszlása, %
Nincs kapcsolattartásra jogosult rokon	34	15,7	4	6,3	38	13,6
Soha nem élt rendszeresen a kapcsolattartás lehetőségével	36	16,6	17	27,0	53	18,9
Folyamatosan él a kapcsolattartás lehetőségével	147	67,7	42	66,7	189	67,5
<i>Összesen</i>	<i>217</i>	<i>100,0</i>	<i>63</i>	<i>100,0</i>	<i>280</i>	<i>100,0</i>

A család helyzete csak ritkán változik kedvezően, a szülők (és az őket elérő szolgáltatók) nem nagyon találnak megoldást a – gyakran strukturális problémákból adódó – nehézségekre. A gyermekvédelmi gyámok alig találkoznak olyan családdal, ahol biztatóan alakulnak a dolgok. A hazagondozási esélyek éppen ezért minimálisak; a kiemeléshez vezető tényezők, körülmények jellemzően romlanak, vagy nem változnak. A gyámok a nevelésbe vétel megszüntetését (a hazagondozást), illetve az örökbefogadást a gyerekek egyaránt tizedénél (10%) javasolták. Háromnegyedük (77%) esetében nincs javaslat, tehát a közeljövőben semmilyen elmozdulás nem várható (5. táblázat).

5. táblázat: A szakellátásban nevelkedő gyerekek és az érintett családok száma és megoszlása a gyermekvédelmi gyámok javaslata szerint, 2015. ősz

Javasolja-e, hogy a közeljövőben...	Családok		Gyerekek	
	száma, db	megoszlása, %	száma, fő	megoszlása, %
Nincs javaslat	130	74,3	234	76,5
Örökbefogadás kezdeményezése	19	10,9	31	10,1
Nevelésbe vétel megszüntetése	15	8,6	29	9,5
Egyéni elhelyezési terv módosítása	1	0,6	1	0,3
Gondozási hely megváltoztatása	10	5,7	11	3,6
<i>Összesen</i>	<i>175*</i>	<i>100,0</i>	<i>306*</i>	<i>100,0</i>

* 2 család, ill. gyerek esetében hiányzik az információ.

A szakellátásba kerülő roma gyerekek kiemelésének körülményei és helyzete a szakértői interjúk alapján

Néhány előzetes beszélgetés és az adatlapok területi mintázatra vonatkozó adatainak feldolgozása után került sor az interjúk felvételére. A szakellátásba nagyobb arányban beutaló két járás mellett a megyei összehasonlításban kedvező helyzetben lévő járás jelzőrendszereinek tagjaival, a gyermekjóléti szolgálatoknál, a járási gyámhivataloknál és szakellátás telephelyein készítettünk interjúkat. Interjú készült a megyei TEGYESZ volt és jelenlegi vezetőjével, a nevelőszülői hálózat vezetőjével, valamint egy jelentős arányú roma lakosságú és kiterjedt szegregátumot magában foglaló kistélepülés polgármesterével is. A 20 félig strukturált interjú segítségével tártuk fel, milyen kép él a szakemberekben a szakellátásban élő gyerekekről és fiatalokról, családjaikról, a gyerekek és fiatalok helyzetéről és lehetőségeiről. Az interjú során kitértünk a megelőzés lehetőségeire, a jelzőrendszer működésére, a szakellátásba kerülés jellegzetes útjaira, az intézményrendszeren belüli elhelyezés jellemzőire, a hazagondozás lehetőségeire.

Az összes interjút egybevetve kijelenthető, hogy – bár a gyermekvédelmi törvény szellemiségének ez ellentmond – a *kiemelés felsorolt okainak közös nevezője leginkább az, hogy a gyerekek döntő többsége a család mélyszegénysége miatt kerül szakellátásba*. Az interjúalanyok kivétel nélkül megerősítették, hogy a gyerekek túlnyomó többsége roma származású: körülbelül 80 százalékra becsülik a roma gyerekek arányát a szakellátásban. Ehhez képest alig kevesebbre becsülik a véde-

lembe vett gyerekek arányát, és legfeljebb az alapellátás látókörébe került gyerekek esetében csökken valamelyest a roma gyerekek becsült aránya.²⁰

Létezik egy nehezebben megfogható szempont: *a romák etnikai kisebbségi léte, ami nem írható le pusztán szociális kategóriaként*, tehát nem tekinthetünk a problémára csupán szegénységi kérdésként. A romákkal szembeni előítéletesség mélyen begyökereződött természete az interjúkban „életmódként”, „felelőtlen-ségként”, szélsőséges esetben „élősködőként” („azért szül gyereket, hogy kapjon pénzt”) jelenik meg. A többségi középosztálybeli értékrend megfellebbezhetetlen igazságaként határozza meg azokat az okokat, amelyek egyértelművé teszik a roma családokból a gyerekek kiemelését. Az interjúk alapján úgy tűnik, mintha pontosan leírható lenne az az állapotot, amikor a kiemelés már elengedhetetlen, és egyáltalán nem merül fel az, hogy különböző társadalmi csoportokhoz tartozó embereknek eltérő stratégiái lehetnek a (túl)éléshez. Az interjúkból az derül ki, hogy ezek nem normatív módon megragadható jellemzők, hisz maguk az interjúalanyok is elmondják: a családgondozó személyétől függ, hogy történik-e kiemelés, vagy sem). A kutatás szűkös keretei miatt a családokkal egyáltalán nem, csak a szakemberekkel interjúztunk. Így a fenti hipotézis, miszerint *konfliktus lehet az alapellátás szereplői és a roma családok szemlélete között a szegénységről, az abból származó elhanyagolásról való elképzelésekről, illetve kezeléseikről*, korábbi kutatói és szakirodalmi tapasztalatokból támasztható alá (ERRC 2007, 2011). Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a kiemeléshez a szegénység mellett az elhanyagolás és a (vélt) nem együttműködő viselkedés vezet, amelyek megítélése eléggé szubjektív. Mivel sokkal alacsonyabb arányban emelnek ki gyerekeket bántalmazásért vagy családon belüli súlyos konfliktusokért, amelyek nem kötődnek szorosan a család társadalmi helyzetéhez, ezért indokolt az a feltevésünk, hogy a *kiemelésre a szegénységgel és gyakran az egymás meg nem értésével, bizalmatlansággal, akár előítélettel is párosulva* kerül sor.

Az interjúkban elhangzottak közös jellemzője, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége a rendszert olyan adottságként fogadja el, amelyben kisebb-nagyobb működésbeli átalakításokra szükség van. *Az alapvetés azonban az, hogy az érintett családoknak és gyerekeiknek kell a rendszerhez igazodniuk, és nem a rendszernek öhozzájuk*. Ez úgy is megfogalmazható, hogy nagyon sok esetben a többségi társadalom normarendszerének való meg nem felelés vezet a kiemeléshez. Ezt több interjú példája igazolja: ha a kiemelés után a családok a rendszer által megfogalmazott követelmények szerint rendezték körülményeiket, a gyerekek hazakerülhettek (annak ellenére, hogy a hazagondozás ritka). Ez egyértelműen azt mutatja, hogy a kiemelés okai a nem megfelelő szociális körülmények voltak (nem pedig pl. bántalmazás). Felvetődik a kérdés: kinek mi számít megfelelő, még nem ve-

²⁰ Ez persze másképp nézne ki, ha a családok számát néznénk. A kiemeléseknél különösen jellemző az alacsony családszám vs. magas gyerekszám jelenség, de a szakellátásban lévő gyerekek magas aránya miatt ez nem számít.

szélyeztető környezetnek, és az alapellátáson belül miért nem történhetett meg az a gondozás, ami megakadályozhatta volna a kiemelést?

Az állami rendszerek diszkriminatív jellege nem a gyermekvédelemnél jelentkezik először. A gyerek kiemelését alapvetően a mélyszegénységből való kikerülés reménytelensége idézi elő. A mélyszegénységet pedig tovább mélyíti a romákat sújtó, az élet minden területén jelen lévő megkülönböztetés és egyenlőtlenség: a lakhatási szegregáció, a foglalkoztatási diszkrimináció, az oktatási szegregáció, a különböző ellátásokhoz való hozzáférés egyenlőtlensége, az egészségügyben tapasztalható megkülönböztetés, a hivatalokban tetten érhető mindennapos diszkrimináció.²¹

Az érintett családok helyzete

Legtöbb interjúalanyunk azt erősítette meg, hogy a gyerekes családok helyzete rosszabbodott az elmúlt években, a családok szegényebbek, mint voltak. A válaszokat tipizálhatjuk aszerint, hogy a családok mélyülő szegénysége rajtuk kívül eső rendszerprobléma, illetve hogy maguk a családok okolhatóak-e a romló feltételek miatt. A megkérdezett szakemberek egyikében sem merült fel, hogy az utóbbi évek szociálpolitikai intézkedéseinek, a szegényeket kriminalizáló szabályozások bevezetésének szerepe lenne a családok romló helyzetében, sokkal inkább – különösebb konkrétumok nélkül – a „*régen azért jobb volt, és az élet egyre nehezebb*” általános közhangulatot közvetítették az interjújuk során. Általános tapasztalat, hogy valamennyire elismerik a családok szegénységét és reménytelen helyzetét, sőt a kiemelés okait firtatva a legtöbb szakember egyértelművé teszi, hogy a családok döntő többsége nagyon szegény. A kiemelés okairól beszélve viszont – ellentmondva önmaguknak – azt az álláspontot képviselik, hogy meg lehet élni abból, amit a családok az államtól kapnak, és végső soron a családok felelnek azért, amiért a kiemelés megtörtént.

A kiemelés okai, a szakellátásban élő gyerekek jellemzői

A kiemelés okainak elemzésénél több (ön)ellentmondásba is beleütköztek interjúalanyaink. Az önellentmondás leginkább az intézményi hiányosságok és a családok felelőssége között húzódik. A legtöbb – különösen az alapellátásban dolgozó – szakember szerint a megyében az alternatív szolgáltatások (átmeneti gondozás, azon belül a helyettes szülő) teljes hiányával (is) magyarázható, hogy több gyerek úgy kerül szakellátásba, hogy az alternatív megoldások elengedőek lennének. Ugyanezek a megkérdezett szakemberek – alkalmazkodva a rendszer adottságaihoz – a kiemelést teljesen normális következményként látják. Hasonló példa az, amikor a problémák eszkalálódása vezet a kiemeléshez, holott lettek volna még olyan pontok, ahol be lehetett volna avatkozni (pl. pszichológiai se-

²¹ Lásd pl. Neményi 2004, Kertesi–Kézdi 2009, Virág 2010, Tardos 2015.

gítség a gyerekeknek az iskolai problémák elkerülése végett). Itt is ugyanaz az ellentmondás mutatkozik meg: a szakember saját véleménye az, hogy hatékonyabb segítség kellett volna a családnak, a kiemelést mégsem tekinti méltatlannak vagy igazságtalannak.

Szakemberenként eltérő, hogy a kiemelésben érintett családokat körülményeik áldozatainak vagy okozóinak látják. Abban ugyanakkor mindenki megegyezik, hogy a legtöbb esetben a kiemelés visszavezethető az aluliskolázottsággal és munkanélküliséggel párosuló súlyos depriváltságra és mélyszegénységre. A szakemberek természetesen úgy érzik, hogy a gyerekek kiemelése mindig indokolt. Ha beszélnek is az intézmények diszfunkcióiról, ezt nem kötik a kiemelés okaihoz, a felelősséget jellemzően a családokra hárítják. Úgy érzik, hogy a kiemelést megelőzte a lehető legszélesebb körű segítségnyújtás és támogatás, és ha ez nem hozott eredményt, csak akkor következik a kiemelés.

Kapcsolattartás a szülőkkel és a gyerekekkel, hazagondozás

A szülőkkel való kapcsolattartás terén jelenik meg legélesebben a szakemberek szemléletmódja (a paternalizmus, a saját többségi szemlélet fölénye). Nevesítés nélkül is egyértelmű, hogy roma családokról beszélnek, hiszen más kérdések kapcsán már kiderült, hogy klienseik nagy része roma család, és ők azok a családok, ahol hosszabb gondozás előzi meg a kiemelést. Szinte minden interjúalany számára az első szempont a sikerhez az, ha együtt tudnak működni a családdal. Itt ugyanakkor úgy tűnik, hogy az együttműködés egyoldalú, és sikere egyedül a „családon múlik”.

Az interjúkból kirajzolódó egyik legfontosabb ellentmondás: míg szinte minden szakember megerősítette, hogy hazagondozása alig kerül sor, addig közel mindegyikük hangsúlyozta, hogy a családok nagyon is élnek a kapcsolattartás lehetőségével (kivéve ott, ahol erőszak volt; ebben az esetben tilos a szülővel való kapcsolattartás). Mindez tovább erősíti azt a feltételezésünket, hogy a szakemberek által vélelmezett elhanyagolás és veszélyeztetés egyszerűen a szegénységből és annak minden vele járó pszichés terhéből ered, de nem a szeretetlenségből vagy az érzelmenélküliségből. Ez nagyon fontos összefüggés (mely összhangban áll eddigi megállapításainkkal): a gyerekeknek nem lenne szükségük intézményi elhelyezésre, sok szolgáltatással és komplex támogatással családjukban maradhatnának.

Ami a hazagondozásokat illeti, azokat mindenki nagyon kevésnek tartja. Ennek okait alapvetően a családok helyzetének reménytelenségében, illetve rendszerproblémákban, az alapellátás hiányosságaiban látják.

A szakellátásban élő roma gyerekekkel és családjukkal kapcsolatos vélemények

Az interjúkérdések egy blokkja a szakellátásba kerülő gyerekek roma származásáról szólt. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a szakemberek mivel magyarázzák a roma gyerekek magas arányát a szakellátásban, illetve fontos-e számon tartani az

identitásukhoz fűződő jogaik alapján, hogy a gyerekek romák-e, vagy sem. A válaszok nagyon különbözőek, a kérdés szinte zavarba ejtő volt, a roma identitáshoz fűződő jogokat nem nagyon értették (többen úgy reagáltak erre, hogy akik nem öltöznak hagyományosan és nem beszélik a nyelvet, azoknak nem számít roma származásuk, identitásuk).

A válaszokból következtethető, hogy képzésük, továbbképzésük, szakmai munkájuk során a kisebbségi létből eredő kérdésekkel, a többség-kisebbség viszonyának szociálpszichológiájával (vagy kulturális antropológiai megközelítésével) nincsenek tisztában. Ha tanultak is erről, jelenlegi ismereteik alapvetően hiányosak. *A „színvak” képzés, a „színvak” szociálpolitika, a „színvak” szociális szakma betakarja és elfedi az előítéletességet, és felmentést ad az elismerés politikájának gyakorlása alól.* Ez a válaszadók (akik ennek egyáltalán nincsenek tudatában) megfogalmazásainak folyamatos „csúszkálásában” mutatkozik meg: a romák hol szociális (mélyszegénységben élő társadalmi csoport), hol etnikai kategóriaként jelölődnek, attól függően, hogy mivel igazolható jobban az adott érvelés. Mégis kísérletet teszünk a szakemberek válaszainak tipizálásra (6. táblázat): akik a bekerülést a romák szegénységével (A) magyarázzák, illetve elismerik a romák etnikai identitáshoz fűződő jogaikat (D), azok vélhetően kevésbé gondolkodnak előítéletesen, mint azok, akik szerint a romák értékrendje (C) a bekerülés fő oka, viszont nem tulajdonítanak jelentőséget (B) a romák identitásához fűződő jogainak.

6. táblázat: Lehetséges választípusok a romák felülreprezentáltságáról a szakellátásban és a roma származás figyelembe vételéről a gondozásnál

Miért felülreprezentáltak a romák a szakellátásban?	Szegénységük miatt (A)	Romaságuk miatt (C)
Kell-e az elhelyezésnél, gondozásnál figyelemmel lenni a roma származásra?	Semmi jelentősége (B)	Van jelentősége (D): • joguk van rá, • a családoknak fontos

A romák szegénysége mint kiemelési ok jóval ritkábban fordult elő, mint az a magyarázat, amely a romasággal hozza összefüggésbe a kiemelést. Ez azért figyelemre méltó, mert mindeközben arra a kérdésre, hogy fontos-e számon tartani a roma származást az etnikai identitáshoz fűződő jogok miatt, a döntő többség azt mondta, hogy nem. A kiemeléskor tehát jelen van a roma származás mint ok; a válaszadók tudomást vesznek az etnikai különbségekről, a szakellátásban viszont már feleslegesnek tartják a megkülönböztetést, az etnikai identitásához való jog helyett a „színvak” bánásmódot tartják megfelelőnek. Egyszerűbben: addig létezik számukra a „romaság”, a roma származás, amíg az az előítéleteiket támasztja alá (a kiemelés során), viszont abban az esetben, amikor már pozitív értelemben – a szakellátásban nyújtandó többletként – van szó a „romaságról”, az identitáshoz fűződő jogokról, megszűnnek cigánynak lenni a szakemberek szemében (csak „életmódjuk” van). Az interjúk alapján pedig jóval többen vannak azok,

akik előítéleteik mentén magyarázzák a roma gyerekek kiemelését, miközben az etnikai identitásukat nem tartják létezőnek, mint azok, akik a szegénységet látják a kiemelés okának, és elismerik a romák kisebbségi identitáshoz fűződő jogait.

A családokkal kapcsolatos kérdések is segítettek abban, hogy képet kapjunk a szakemberek szemléletmódjáról: a családok helyzetét gazdasági-társadalmi problémákkal (áldozat) vagy saját felelősségükkel (hibáztatás) hozzák összefüggésbe. Az interjúalanyok rendszerről alkotott véleménye azt az allporti állítást igazolta, mely szerint „*az előzetes ítéletek akkor válnak előítéletekké, ha ellenállva a tapasztalatnak és a józan megfontolásnak, akkor is ragaszkodunk hozzájuk, ha valóságérvényüket megcáfolják*” (Allport 1977: 39). Hiába erősítette meg szinte kivétel nélkül mindenki azt, hogy mindkét terület tele van diszfunkcionális működésmódokkal. Sőt, többen elismerték, hogy egy jól működő rendszerben nem kellene ennyi gyerekeknek a szakellátásba kerülnie, illetve érzékelték a kiemelés természetének személyfüggő jellemzőit. Mindez azonban a legtöbb válaszadót nem befolyásolta abban, hogy végső soron a roma családokat a romaságukért okolják a gyerekek kiemelése kapcsán.

A romasággal kapcsolatos kérdések nyílt terepet jelentettek az előítéletesség feltárásához. A szakemberek szemlélete – megfelelő képzés, továbbképzés és támogatás nélkül – alig tér el a többségi társadalomban mérhető attitűdöktől, előítéletes szemlélettől. A kiemelés gyakran szubjektíven megítélhető szempontok alapján történik, a legtöbb interjúalany a saját, többségi társadalmi normáinak megfelelő értékrendjét követendőnek, jobbnak látja, mint a cigányoknak tulajdonított értékrendet. Ez pedig – az ebben a viszonyrendszerben nélkülözhetetlen – megértés és kölcsönös bizalom hiányához vezet.

Az interjúkból levonható tanulság nem csupán az, hogy a gyermekvédelem rendszerében létezik etnikai megkülönböztetés. Hanem az is, hogy alapvető emberi jogok sérülnek azzal, ahogy a legtöbb gyereket – etnikai hovatartozástól függetlenül – úgy emelik ki a családból, hogy – a legtöbb család minden erőfeszítése ellenére – gyakorlatilag nincs visszaút.

Összegzés

Miközben az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága (ENSZ 2014) évek óta ajánlja a megfelelő, etnikai kérdésekre is érzékeny nyilvántartást, a magyar gyermekvédelmi rendszerben semmilyen erre irányuló törekvés nem tapasztalható (miközben pl. a közoktatás intézményei az ún. kompetenciavizsgálatok során már nyilatkoznak arról, hogy az adott iskolában, telephelyen a tanulók hány százaléka roma). A gyermekvédelem arra hagyatkozik, hogy a szülő a kiemelés során említi-e a gyerek vallási vagy egyéb, például etnikai identitását. Mindeközben minden munkatárs 'megítéli' a gyereket és a családot, és ez természetesen, bár egyáltalán nem feltétlenül, előítéletes bánásmód formájában szerepet is kap a gyerekhez való viszonyában, a vele való foglalkozásban. Nem tudományos fo-

galom, de ennek a gyakorlatnak a lényegét talán legjobban az 'álságos' szóval minősíthetnénk, mely fogalom a rendszerre, és nem a benne dolgozókra vonatkozik. Ez a gyakorlat vezet a más kutatások által is feltárt diszkriminatív örökbefogadási gyakorlattól kezdődően a cigány gyerekként szakellátásban való felnövekedés lényegében megszokottá, elfogadottá vált tényéig. Miközben legtöbbször a 'romasággal' vélelmezett összefüggő okokra vezetik vissza a kiemelés, addig véleményük szerint a szakellátásban az elismerés politikájának egyáltalán nem kell érvényesülnie. Ez az egyik olyan pont, ahol a rendszer 'színvaksága' ún. nem szándékolt következményekhez vezet, hiszen így a gyerekek jelentős része nem jut hozzá azokhoz az identitásuknak megfelelő külön szolgáltatásokhoz, foglalkozásokhoz, amelyeket a rendszernek folyamatosan biztosítania kellene.

Kutatásunk szerint a Nógrád megyei gyermekvédelmi szakellátásban gondozottak közel 80 százaléka cigány vagy „félíg cigány”, ami – akár a romák, akár a mélyszegénységben élők közelítő arányaihoz viszonyítunk – súlyos felülreprezentáltságot jelent. A megyei szakemberek szerint ez nem új fejlemény, lényegében hosszú évtizedek óta ez a jellemző. Az egyértelműnek tűnik, hogy a mélyszegénység, a súlyos nélkülözés és a gyerekek szakellátásába kerülése között szoros a kapcsolat. A magas szegénységi kockázatú cigány és sokgyerekes családok (gyerekei) erősen felülreprezentáltak a megyei szakellátásban; az érintett családok kétharmada valamilyen szociális problémával küzd, ötödük „halmozottan deprivált”. A gyermekvédelmi törvény szellemiségének alapvetése, hogy szegénység miatt gyereket kiemelni nem lehet, de a családok súlyos szegénysége a legtöbb kiemelés esetében mégis megragadható. Ez – többek között – arra hívja fel a figyelmet, hogy komplex támogatással, megfelelő szolgáltatásokkal megakadályozható lenne a kiemelések egy része.

A szakellátásba utalás vezető indoka a gyerekek elhanyagolása, veszélyeztetése, a „szülői alkalmatlanság”, ritkább kiemelési érv a szülők fizikai-mentális állapota, szenvedélybetegsége, a gyerekek deviáns magtartása, a szociális és lakáshelyzet, illetve a fizikai bántalmazás. A szakellátásba kerülő gyerekek legnagyobb része soha nem kerül vissza családjába, ugyanakkor a kapcsolattartás jellemzően nagyon erős a gyerekek és a szülők között. Elsősorban tehát nem a szülők és gyerekeik közötti rossz kapcsolatokról van szó, hanem olyan környezeti körülményekről, strukturális problémákról (az elégtelen jövedelemtől, a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzettől kezdve, a nem megfelelő lakáskörülményeken át, a sokszor hiányzó vagy elérhetetlen szolgáltatásokig), amelyek megváltoztatása messze túlmutat egy-egy család saját erőforrásain. Ennek alapján megalapozottnak látjuk azt az állítást, hogy függetlenül az etnikai származástól a gyerekek jogai, tágabb értelemben az emberi jogok sérülnek a rendszerbe kerülő gyerekek és családjuk meghatározó része esetében. Az okokat és a változtatás lehetőségeit tágabb társadalmi folyamatokban találhatjuk meg; köztük abban a szociálpolitikai rendszerben, amely nem reagál a valós szükségletekre. Egyre nehezebb és kilátástalanabb helyzetbe hozza a szegényeket, egyre bizonytalanabbá teszi a lakhatást, egyre többeket taszít tartós, nemcsak jövedelemhiánnyal, hanem súlyos

deprivációval együtt járó kirekesztettségbe. A folyamat következménye az, hogy – országos és megyei adatok alapján egyaránt – a gyermekvédelem rendszerében az utóbbi években folyamatosan nő az ellátottak száma.

A megye szakellátásában nevelkedő gyerekek többnyire a megye leszakadó községeiből kerülnek a rendszerbe, a kiskorú gondozottak kétharmada legfeljebb kétezer fős faluban élt a kiemelés előtt. A relatíve jobb helyzetű városok „beke-
rülési mutatói” jóval kedvezőbbek, mint az érintett falvaké, ami nem független utóbbiak társadalmi-gazdasági állapotától és a megelőző szolgáltatások minőségétől, kapacitásától. A megye alapellátási rendszere a jogszabályi előírásoknak megfelelően kiépült, a megyében élő gyerekek szükségleteihez képest a kapacitások azonban nem elegendők. Különösen igaz ez a szakellátási elhelyezés megelőzéseként is funkcionáló átmeneti gondozás intézményeire. A megyei statisztikai adatok arra utalnak, hogy viszonylag sok szakellátásba kerülő gyereket gondozásba vesznek előzetes gyerekjóléti alapellátás keretében, és közel ugyanennyi gyerek esetében kerül sor védelembe vételre. Az interjúk alapján a szakemberek egy része úgy látja, hogy ez nem elegendő, az alapellátás megfelelő működése esetén kevesebb gyerek kerülne ki családjából. Az alapellátás súlyos hiányokkal küzd mind a szakemberek, mind az eszközök és szolgáltatások terén. A jelzőrendszer minőségi problémáira is felhívták a szakemberek a figyelmet, miszerint gyakran nem vagy nem olyan jelzéseket kapnak, amelyek segítenék a hatékony beavatkozást. Az alapellátás és a szakellátás kapcsolata esetleges és személyfüggő, illetve gyakran azokkal a családokkal foglalkozik legkevésbé az alapellátás, amelyeknek a gyerekeit már kiemelték, hiszen épp elég energiájukat kötik le azok a családok, ahol még otthon vannak a gyerekek. Kérdés, hogy a 2016 januárjától életbe lépő új alapellátási rendszer mennyiben tud majd választ adni ezekre a problémákra.

A Nógrád megyei szakellátásban a roma gyerekek nagyobb arányban élnek nevelőszülőnél, és közel azonos arányban laknak intézményben, mint a nem romák. A gyerekek elhelyezésében gondot okoz a nevelőszülői hálózat korlátozott fejlesztési lehetősége, illetve a különleges, valamint speciális szükségletű gyerekek nevelését vállaló nevelőszülői családok hiánya. A szakellátási rendszer problémáira utal a különleges szükségletű gyerekek elhelyezését biztosító lakásotthonok, gyermekotthonok hiánya, ami egyformán érinti az összes (roma és nem roma) gyereket. A cigány és nem cigány gyerekek szakellátáson belüli elhelyezése, gondozása és kikerülési esélyei között nincsenek jelentős különbségek, illetve adatainkból nem mutatható ki, hogy az etnikai származás befolyásolná mindezt.

Az alapellátás hiányosságait a szakellátás jellemzően nem tudja pótolni, a bekerülő gyerekek sokszor a családjukénál alig jobb körülmények közé kerülnek, segítő szakemberektől és megfelelő intézményektől, szolgáltatásoktól távol. Attól, hogy az alapszükségletek kielégítettsége valóban magasabb szintű, igazi esély nem nagyon van a mélyszegénységből való kitörésre az alacsony színvonalú, gyakran szegregált iskolákban, a gyermekotthonok és lakásotthonok intézményi világában, illetve a szolgáltatáshiányos kis falusi nevelőszülői környezet-

ben. Ilyen körülmények között az állam által biztosított 'védelem' hatékonysága erősen korlátozott.

Az etnikai megkülönböztetés megragadása a kiemelések szintjén szinte lehetetlen vállalkozás, hisz a roma családokat érő megkülönböztetés életük szinte minden területén jelen van, az egymást erősítő diszkriminatív folyamatok nem a gyermekvédelelemnél jelentkeznek először. Fogalmazhatunk úgy, hogy a kiemelés olyan súlyos tünete a család helyzetének („a jéghegy csúcsa”), amikor már valóban nehéz megragadni, hogy valós veszélyeztetettségről vagy diszkriminatív bánásmódról van-e szó (minthogy az odáig vezető utat a diszkrimináció minden fajtája övezi; a szülők maguk is mind gyerekként, mind felnőttként szenvedtek el megkülönböztetést).

A szakembereket jellemző, jobban vagy rosszabbul palástolt előítéletességet – az interjú vizsgálat segítségével – könnyebb megragadnunk, mint a kiemelés során a hátrányos megkülönböztetést. Az előítéletes gondolkodásból következtethetünk arra, hogy a kiemelések kapcsán lehet megkülönböztetés vagy eltérő bánásmód. A kérdés az, hogy a szakember értékrendjének megkérdőjelezhetetlensége, illetve a roma családok hiányosnak, hanyagnak, nemtörődömnek minősített értékrendjének szembenállása milyen szerepet játszik a folyamatban. Arról lehet szó, hogy a „mélyben” súlyos bizalmatlanság feszül? A szakemberek nem látják alkalmasnak a (mély)szegénységben cigány családokat – jelentős mértékben életkörülményeik miatt – a gyereknevelésére, ezért nem „merik” rájuk bízni, „náluk hagyni” a gyerekeket. Különösen egy olyan társadalmi környezetben nem, amely tragikus esetekhez kapcsán szinte kizárólag a gyermekvédelemben dolgozók személyes felelősségét keresi.

Összességében: amennyiben egy kisebbségi csoport bármely területen diszkriminációt szenved el, az meghatározza az egyén későbbi lehetőségeit is. A romák megkülönböztetése nem a gyermekvédelelemnél kezdődik, viszont ebben az esetben is működik az összefüggés: az egy adott területen elszenvedett diszkrimináció negatívan hat egyéb lehetőségek elérésére, illetve a szülők (korábbi) hátrányos megkülönböztetése meghatározza a gyerekek kilátásait. Ez a folyamat jellemzi a magyarországi romák és mélyszegénységben élők helyzetét. Köztük a gyereket nevelőket, illetve kiemelkedően azoknak a családoknak a körülményeit, amelyekből – jellemzően a súlyos szegénység és az etnikai diszkrimináció összetett okán – kiemelik a gyereket, a gyerekeket.

Irodalom²²

- Allport, Gordon W. (1997): *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Babusik Ferenc (2010): *A nevelőszülői rendszer kutatása – Pilot kutatás*. Budapest: MTA Gyerekprogram Iroda – Delphoi Consulting. www.gyerekesely.hu
- Bass László (2014): Gyerekes családok Magyarország válságövezeteiben. In Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes (vál., szerk.): *Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2012–2013*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület. 97–116. http://gye-re.net/downloads/Civil_jelentes_2012-2013.pdf
- Darvas Ágnes (2013): *Egy nevelőszülői kutatás tapasztalatai*. Előadás a Fővárosi TEGYESZ 2013. május 23–25-én tartott „Alkalmazkodás és fejlesztés a gyermekvédelemben” c. konferenciáján. http://www.tegyesz.hu/file/Gyermekvedelmi_napok/GYVN_2013/honlapra/konferencia/Darvas_Agnes_Egy_neveloszuloi_kutatas_tapasztalatai.pdf
- Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation (2015): *Roma Inclusion Index*. http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9810_file1_roma-inclusion-index-2015-s.pdf
- Domokos Veronika (2010): *Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével*. Budapest: NFÜ.
- Domokos Veronika – Herczeg Béla (2010): Terra Incognita: magyarországi szegény és cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, (20), 3, 82–99. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_3_all.pdf
- ENSZ (2014): A gyermek jogairól szóló egyezmény – a Gyermek Jogainak Bizottsága – A Bizottság hatvanhetedik ülészakán (2014. szeptember 1–19.) elfogadott, Magyarországról szóló harmadik, negyedik és ötödik összevont időszakos jelentésre vonatkozó záró észrevételek, CRC/C/HUN/CO/3-5, 2014. szeptember 19. <http://docplayer.hu/5203674-Crc-c-hun-co-3-5-a-gyermek-jogairol-szolo-egyezmeny-egyesult-nemzetek.html>
- ERRC (2007): *Fenntartott érdektelenség: Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben, 2007. december*. Budapest: Európai Roma Jogok Központja. <http://www.errc.org/cms/upload/media/02/90/m00000290.pdf>
- ERRC (2011): *Életfogytiglan: Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben, 2011. június*. Budapest: Európai Roma Jogok Központja. <http://www.errc.org/cms/upload/file/eletfogytiglan-20-june-2011.pdf>
- Eurostat (2015): *People at risk of poverty or social exclusion* January, 2015. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion

²² Az Irodalomban és szövegben megadott internetes hivatkozások utolsó letöltési időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 07. 19.

- Farkas Zsombor (2015): Tényleg minden rendben? A gyermekes családok jövedelmi helyzetének, szegénységének és kirekesztettségének néhány jellemzője, *Esély*, (26), 4, 20–41. http://esely.org/kiadvanyok/2015_4/2015-4_1-3_Farkas_Tenyleg_minden_rendben.pdf
- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes (2014): *Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2012–2013*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület. http://www.gyere.net/downloads/Civil_jelentes_2012-2013.pdf
- Gábos András – Szivós Péter – Tátrai Annamária (2015): Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után*. Társi Monitor Jelentések 2014. Budapest: TÁRKI. 44–71. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Gilbert, Neil – Parton, Nigel – Skivenes, Marit (eds.) (2011): *Child Protection Systems. International Trends and Orientations*. Oxford: Oxford University Press.
- Hablicsek László (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, (50), 1, 7–54.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, (56), november, 959–1000. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00164/pdf/1_kertesi-kezdi.pdf
- Koltai Luca (szerk.) (2014): *Éves jelentés a lakhatási szegénységről – 2013*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország. http://www.habitat.hu/files/Lakhatasi_Jelentes_2013_hosszu.pdf
- KSH (2012): *Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig*. 2012. május. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/allamigondoskodas.pdf>
- KSH (2013): *Népszámlálás 2011*. 3. Területi adatok, 3.13 Nógrád megye. Miskolc: Központi Statisztikai Hivatal Miskolci főosztálya. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_13_2011.pdf
- Neményi Mária (2004): Kultúra és kommunikáció. In Pilling János (szerk.): *Orvosi kommunikáció*. Budapest: Medicina.
- Neményi Mária – Messing Vera (2007): Gyermekvédelem és esélyegyenlőség. *Kapocs*, 28, 1–47. http://www.ncsszi.hu/download.php?file_id=1139
- Ombudsmani jelentés (2014): Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-1380/2014. számú ügyben (előadók: dr. Györffy Zsuzsanna, dr. Kozicz Ágnes). Budapest, 2014. szeptember. <http://goo.gl/hPC0Gr>
- Tardos Katalin (2015): *Halmazódó diszkrimináció*. Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon. Szeged: Belvedere Meridionale. http://www.belvedere.meridionale.hu/letolt/TardosK_Halmazodo_Belvedere2015_online.pdf

- TEGYESZ (2009): *Hogyan határozhatóak meg a szakellátásba kerülés okai?* Együttműködés a gyermekvédelemben I. Budapest Főváros Önkormányzatának Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálat, 2009. <http://docplayer.hu/4486340-Hogyan-hatarozhatoak-meg-a-szakellatasba-kerules-okai-1-egyuttmukodes-a-gyermekvedelemben-i.html>
- Területfejlesztési koncepció (2013): *Nógrád Megyei Területfejlesztési Koncepció (2014–2020)*. Területi hatásvizsgálat 2013. <https://www.nth.gov.hu/hu/media/download/165>
- Területfejlesztési program (2013): *Nógrád megye területfejlesztési programja, 2014–2020*. Salgótarján: Nógrádi Fejlesztési Ügynökség Nonprofit Kft. <http://nograd.hu/files/terfejl/program/Program%202014-2020.pdf>
- UNICEF (2012): *Moving forward: Implementing the 'Guidelines for the Alternative Care of Childrens'*. [http://www.unicef.org/ceecis/UN_Handbook_\(English\)_FINAL_22_02_13.pdf](http://www.unicef.org/ceecis/UN_Handbook_(English)_FINAL_22_02_13.pdf)
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve*. Falusi gettók az ország peremén. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SIK DOMONKOS

SZERFÜGGŐSÉG KRITIKAI HÁLÓZATELMÉLETI PERSPEKTÍVÁBÓL*

A tanulmány egy nagyobb vállalkozás részét képzi, melynek célja a kritikai elméletek újraértelmezése, a szenvedés empirikus határhelyezeteit bemutató, terápiás „megismerésérdekű” pszichológiai és pszichiátriai leírások segítségével (Sik 2015a). Jelen írás e tágabb keretek között két feladatot tűz ki maga elé. Első lépésben a szerfüggőséget valószínűsítő kapcsolódási formák elméleti elemzésére kerül sor, egyrészt Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash társadalmi integrációra vonatkozó meglátásai, másrészt a szerfüggőséget bemutató pszichológiai-pszichiátriai diagnózisok és magyarázatok alapján. Második lépésben az elméleti síkon azonosított hálózati torzulások dinamikája egy narratív életútinterjú alapján készült esettanulmány segítségével kerül bemutatásra. A kritikai elméletek megújításán túl ezen elemzések tágabb célja az is, hogy a patológikus hálózati formák szisztematikus azonosítása révén gyakorlati szempontokat kínáljanak a társadalompolitika és a szociális munka számára.

Az alábbi tanulmány egy nagyobb vállalkozás részét képezi, célja a kritikai elméletek megújítása, a szenvedés tapasztalataiból kiindulva (Sik 2015a).¹ Mint-hogy a kritikai elméletek a normatív bázisukként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – elméleti konstrukcióból vezetik le, így teljességgel esetleges marad, hogy egy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyekhez fér hozzá, és melyek maradnak a látóterén kívül. Ezt a problémát a különböző kritikai elméletek egyszerű szintézise (Sik 2012, 2015b) sem kezeli megnyugtató módon, csakis a társadalomelméleti, filozófiai antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a megélt szenvedéshez és e fenomenológiai bázisból következtetni a társadalmi patológiákra.

Ehhez kínálnak kiindulópontot a cselekvési képességében megzavart egyénre irányuló, pszichiátriai és pszichológiai leírások. Ezek a szenvedés olyan végső stádiumait tárják fel, melyekben az egyéni és társas cselekvések ellehetetlenülnek.

* A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Az alábbiakban nincs lehetőség magának a vállalkozásnak a részletes bemutatására (ehhez lásd: Sik 2015a).

A viselkedési zavarok pszichiátriai és pszichológiai diagnózisai olyan ideáltípusoknak tekinthetők, melyek a cselekvési képesség beszűkülésének különböző határállapotait azonosítják. Amennyiben ezeket a kritikai elméletek perspektívájából újraértelmezzük, úgy lehetőség nyílik azon társadalmi hálózatok és szocializációs pályák azonosítására, melyekben vagy nincs tere a cselekvési képesség felfüggesztését eredményező szenvedések kezelésének, vagy egyenesen a szenvedések állandósulását valószínűsítik. A kritikai elméletek megalapozásához ennek megfelelően azokat a hálózati konfigurációkat kell rekonstruálni, melyek, ha nem is feltétlenül kiváltó okai a cselekvési képesség különböző zavarainak, de – ellensúlyozásukra képtelen interakciós közegeként – közvetve, mégiscsak előfeltételei kiteljesedésüknek és stabilizálódásuknak. Minthogy az ilyen hálózati torzulások által dominált integrációs formáknak való tartós kitettség az önálló cselekvési képesség elvesztéséhez és tartós szenvedéshez vezet, így e formák egyúttal a szenvedés közvetlen tapasztalatából kiinduló kritikai elmélet normatív bázisát is körvonalazzák.

A kritikai elméletek számára a patológus társadalmi viszonyok feltárása mellett legalább olyan fontos a lehetséges gyakorlati következményekre történő reflexió. Ebből a szempontból leginkább egy tág értelemben vett társadalompolitika és a szociális munka gyakorlata kínálkozik kapcsolódási pontként. Azon hálózati konfigurációk, melyek a torzult hálózatok dominanciájával nem jellemezhetők (és ebben az értelemben nem képzik a szenvedés határállapotait), ugyanakkor a torzulásoktól nem mentesek, egyfajta veszélyeztetett állapotra utalnak. Egy olyan konstellációra, amit sem a cselekvő, sem környezete nem minősít konzisztens patológusnak, ugyanakkor elemeiben mégis veszélyeztetettnek tekinthető. Ezekben a helyzetekben, melyeket a szenvedés határállapotainak potenciálja jellemez, a pszichoterápiás vagy pszichiátriai beavatkozás még indokolatlan lehet, ugyanakkor másfajta intervenció egyáltalán nem. Egy ilyenfajta beavatkozásra leginkább egy olyan típusú társadalompolitika és szociális munka lenne hivatott, amelyik a cselekvők hálózati dinamikájának teljességét figyelembe veszi, és ez alapján tesz kísérletet a torzult hálózatokat kezelni képes kvázi terápiás kötések kialakítására.² Ennek segítségével tevékenyen csökkenthető annak az esélye, hogy a szenvedés határállapotainak veszélypotenciálja pszichopatológiák formájában aktualizálódjon.

Az ilyen típusú beavatkozások elméleti megalapozásához a cselekvők hálózati terének átfogó kritikai átvilágítására van szükség. Az alábbi tanulmányban a fentiek alapján a szerfüggőség kérdését járom körbe, szempontokat kínálva egy

² Egy ilyen szociális munka párhuzamba állítható egyrészt a „rendszer”, másrészt a „relacionális” szemlélettel. Míg az előbbi megközelítés a kliens szempontjából releváns közegekre történő szisztematikus reflexión alapul (Payne 1991: 134–153), addig az utóbbi a kliens kapcsolathálózatának – mind a probléma megértésébe, mind pedig megoldásába történő – bevonását tűzi ki célul (Folgheraiter 2004). A fentiekben bemutatott program ezen irányzatok számára azáltal kínál szemléleti szempontokat, hogy a kliens környezetét alkotó hálózatok társadalomelméletileg megalapozott értelmezési keretét tartalmazza.

átfogó kritikai elmélet perspektíváján alapuló szociális munka számára. Elsőként a szerfüggőséget valószínűsítő hálózati torzulások bemutatására teszek kísérletet Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash társadalomelméleti munkáiban megjelenő társulási formák szerint (1. táblázat). E különböző társadalomelméletek segítségével a lehetséges társadalmi kapcsolódások tere rekonstruálható (Sik 2015a, 2016). Ebbe egyaránt beletartoznak azok a hálózatok, melyek a nem tudatosuló motivációk szintjén kerülnek összehangolásra (preintencionális); azok, melyeket a cselekvők közös valóságértelmezése szervez (intencionális); és azok, melyeket egy közös kényszerstruktúra (posztintencionális) tart össze (Sik 2012). E három szinten továbbá lehetőség nyílik különböző integrációs logikák azonosítására is. Ennek megfelelően írhatók le a társadalmi küzdelmek mentén szerveződő (habitus, illúzió és mező), a fennálló keretek újraértelmezését fókuszba állító (rutin, kognitív reflexivitás, reflexív intézmény), a személyközi interakciókban kiérlelt kölcsönös megértést középpontba helyező (életvilág, kommunikatív cselekvés, alrendszer), az egyén és közösség viszonyát szabályozó (szeretet, szolidaritás, jogi elismerés) és a természet technika révén történő társadalmazásáért felelős (információ, esztétikai reflexivitás, technikai-épített környezet) hálózatok különböző formái (Sik 2015b).

1. táblázat: A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok (Sik 2015a: 203).

Társadalmi integráció logikája/szintje	Preintencionális	Intencionális	Posztintencionális
Egyenlőtlenség (Bourdieu)	Habitus	Illúzió	Mező
Reflexivitás (Giddens)	Rutinok	Kognitív reflexivitás	Reflexív intézmény
Kommunikáció (Habermas)	Életvilág	Kommunikatív cselekvés	Alrendszer
Elismerés (Honneth)	Szeretet	Teljesítmény/különböző életformák elismerése	Jogi elismerés
Technika (Lash)	Információ	Esztétikai reflexivitás	Technikai-épített környezet

A hálózattípusok terének azonosítása lehetőséget teremt arra, hogy a szenvedések társadalmi okait differenciáltan ragadhassuk meg. Minden hálózati forma esetében rekonstruálhatók olyan patológikus variánsok, melyek hozzájárulnak adott szenvedéstípus kialakulásához és fennmaradásához. Ezért első lépésben összegyűjtöm azokat a megállapításokat, melyek segítségével a szenvedélybeteg-

ségeket a pszichiátria és pszichológia magyarázza.³ Második lépésben e magyarázatokat olyan formára hozom, amely a társakhoz való kapcsolódás különböző hálózataival összefüggésbe hozható. Harmadik lépésben minden egyes hálózat esetében bemutatom, hogy pontosan miként is képzelhető el az adott patológia kialakulását és fennmaradását valószínűsítő torzulás.

A szerfüggőséget valószínűsítő hálózati torzulások elméleti leírását követően egy narratív interjú⁴ alapján készült esettanulmány segítségével mutatom be, hogy e hálózatok dinamikájával miként függ össze a szerfüggőség intenzitásának változása.⁵ Ez a módszer a lehető legnagyobb szabadságot hagyja meg az interjúalanyoknak, lehetőséget kínálva arra, hogy az identitását formáló „sors-eseményekből” maga alkossa meg élettörténetét (Kovács–Vajda 2002, Légmán 2015, Rosenthal–Rosenthal 2004). Noha a narratív módszerrel készült interjúkra elsősorban az identitás konstrukciójának lenyomataként szokás tekinteni, mellettük magukban rejtik a lehetőséget az identitásra hatást gyakorló hálózatok feltérképezésének is. Bár arra a narratív interjú értelemszerűen nem kínál lehetőséget, hogy az egyént körülvevő hálózatok összességéről vagy reprezentatív sokaságáról információt nyerjünk, azt mégis lehetővé teszi, hogy segítségével számba vegyük az egyén identitását meghatározó konstellációkat.⁶

³ Hasonlóan minden más tudományhoz a pszichiátriai és pszichológiai tudás sem tekinthető egységnek. A különböző megközelítések a pszichopatológiák okait eltérő oksági modellekben értelmezik. Mínt hogy az ezek közötti differenciálást nem teszik lehetővé előzetes elméleti megfontolások, így az alábbiakban elsősorban a pszichiátria és pszichológia paradigmatickussá vált tudásbázisára támaszkodom, vagyis azokra a megfigyelésekre, amelyek egyrészt a diagnosztika alapjául szolgálnak (APA 2013), másrészt tankönyvi státuszra tettek szert (Barlow–Durand 2009 Beidel–Bulik–Stanley 2012, Comer 2010), és ebben az értelemben kiálltak hosszú évtizedek falszifikációs próbáját anélkül, hogy cáfolatukra sor került volna.

⁴ Az interjú az OTKA PD-11207 kutatás keretében készült. Ezúton is köszönöm a kutatást vezető Légmán Annának és a kutatócsoport tagjainak, hogy lehetővé tették a másodelemzését. Az interjút az elemzés során anonimizáltam, az elemzést nem befolyásoló adatok véletlenszerűen módosításra kerültek, ennek megfelelően a valósághoz való esetleges hasonlóság pusztán a véletlen műve.

⁵ A szerfüggőség kvalitatív társadalomtudományos eszközökkel történő vizsgálatára számos hazai példát találhatunk (Rácz 2001, Szécsi–Sik 2016). Az alábbi elemzés ugyanakkor eltér ezektől, amennyiben célja nem egyszerűen a szerfogyasztás társadalmi kontextusának rekonstrukciója, hanem ezen túlmenően a hálózati térkép szisztematikussá felvázolása.

⁶ White (2008) érvelése szerint az identitás aspektusai elválaszthatatlanok a különböző hálózatokhoz köthető kontrollküzdelmektől. Ebben az értelemben az identitás kontúrjai egyúttal azoknak a kontrollhatásoknak is a lenyomatai, melyek az életút során megszabják a lehetséges kapcsolódásokat és blokkolásokat, más szóval keretezik az egyén cselekvési terét. Ilyenformán amellet érvelhetünk, hogy a narratív interjúban – részben expliciten, részben impliciten – felbukkannak mindazok a releváns hálózati konfigurációk, melyek hatást gyakoroltak az identitás formálódására.

A szerfüggőség hálózati komponensei

A nyugtató (alkohol, nyugtatószerek, opiátok), stimuláló (kokain, amfetamin, koffein) vagy tudatmódosító hatású (hallucinogének, cannabis) szerektől való függőség tünetei között szerepel a szándékoltnál gyakoribb és kiterjedtebb fogyasztás, a szer iránti szüntelen sóvárgás, sikertelen kísérlet a fogyasztás felfüggesztésére, jelentős energiaráfordítás a szer beszerzésére, fogyasztására és hatásainak kipihenésére, a társas kötelességek szerhasználat miatti ellehetetlenülése, a szerhasználat folytatása függetlenül a társas szankcióktól és az esetleges balesetveszélyektől, a szerhasználattól független szabadidős tevékenységek felfüggesztése, a szerhasználat a függés belátása ellenére folytatódik, a szerrel szembeni tolerancia kialakulása, fizikai és lelki elvonási tünetek (APA 2013: 490–585).⁷

A szerfogyasztás kontrollálásra való képtelenség egyrészt szociokulturális tényezőkkel függ össze. A fokozott társadalmi-gazdasági nyomás alatt élők, a nagyobb veszélynek kitétek és a bizonytalan léhelyzetűek között a függés kialakulásának nagyobb az esélye. A legtöbb társadalomban azonosíthatók a tudatmódosító szerek használatának kulturális és normatív keretei. Ezek a társadalmi minták szintén kitüntetett szerepet játszanak: így a különböző szerek média-reprezentációi, a kortárs és családi megítélése egyaránt döntő hatással van arra, hogy melyik fogyasztása, milyen keretek között és milyen mértékben minősül elfogadhatónak. Azokban a közösségekben ahol a különböző szerek használata része a hétköznapi életnek, a szocializáció során a magától értetődőség aurájával ruházódnak fel. Hasonlóképpen abban az esetben, ha a közösség nem monitorozza és kontrollálja a tagok szerhasználati szokásait, és ebben az értelemben teret hagy a korlátlan fogyasztásnak, nagyobb az esélye a függőség kialakulásának (Barlow–Durand 2009: 414–415, Comer 2010: 397).

A személyiség korai fejlődésére fókuszáló elméletek szerint a szerabúzus alapvetően azokban a családokban alakul ki, ahol a felnövekvő gyerekek saját szüleitől nem kapták meg az igényelt támogatást és szeretetet.⁸ Az ilyen fiatalok folyamatosan keresik azokat a relációkat, amelyekben e hiányt pótolni tudják. Ugyanakkor éppen a korai szocializáció zavaaraiból fakadóan, melynek eredményeként az átlagnál önállótlankabbak, antiszociálisabbak, impulzívabbak és depresszívabbak lesznek, erre az átlagnál rosszabbak az esélyeik. A társak iránti intenzív vágy és a kapcsolatok kialakításának nehézségei együttesen vezetnek a pszichoaktív szerekhez. Ezek ugyanis egyrészt potenciálisan önmagukban is kielégülést hoznak, ideiglenesen csökkentve az eredeti hiányérzetet. Emellett potenciálisan meg is

⁷ A szerfüggőséghez hasonló mintázat jellemzi a szerencsejáték-függőséget is (APA 2013: 585–589). Emellett egyre több kutatás vizsgálja, hogy a számítógépes játékhöz, szexuális aktushoz, vásárláshoz vagy testépítéshez kötődő viselkedési függőségek szintén hasonló logika szerint szerveződnek-e (uo.: 481).

⁸ Ennek hátterében sokszor transzgenerációs okok állnak: a szülők saját problémáikra reagálva teremtenek egy olyan érzelmi klímát, amit a gyerekek szerhasználattal próbálnak ellensúlyozni (Demetrovics 2009, Komáromi 2009).

könnyítik a kapcsolatok kialakítását: potenciálisan képesek csökkenteni a társakkal szembeni esetleges félelmeket, illegális vagy normaszegő mivoltuk okán közös identitást teremtenek, továbbá azért, hogy a tudatállapotot mesterségesen strukturálják, közös valóságot hoznak létre (Comer 2010: 397–398).

A kognitív-behaviorista megközelítés szerint a szerfüggés kialakulásában döntő szerepet játszik az operáns (jutalmazó) kondicionálás mechanizmusa. A különböző tudatmódosító szerek egyaránt sikeresen csökkentik a stresszt és szorongást, és ebben az értelemben feszültségoldó használatuk során újra és újra pozitív megerősítést nyernek. Ezáltal fokozatosan kialakul egy szerekekkel kapcsolatos pozitív várakozás, aminek következtében a feszültséget csökkentő, reaktív használat helyett a feszültséget megelőző, preventív használat kerül előtérbe. A különböző tudatmódosító szereket ebben az értelemben sokszor a stressz kezelésére tett öngyógyítási kísérletként alkalmazzák, majd ezt követően válnak kontrollálhatatlanná. A pozitív megerősítés mellett a szerfüggőség hosszú távon a negatív megerősítés logikájára is támaszkodik. A szerhasználathoz kapcsolódó felfokozott állapotot rendszerint levertség követi, amit leginkább az újabb használat képes enyhíteni. Ebben az értelemben a motiváció az örömszerzéstől áttevődik a fájdalomcsillapításra (Barlow–Durand 2009: 412–414, Comer 2010: 398–400).

A fenti tényezők mellett a szerfüggőség biológiai tényezőkkel is összefügg. A legtöbb tudatmódosító szer befolyásolja az agy jutalmazó (dopamintermelő) központját, és ebben az értelemben közvetlenül jó érzést okoz. Ebből a perspektívából nézve azok válnak különösen fogékonyra használatukra, akik a hétköznapi élet eseményei között kevésbé találnak e direkt stimulushoz hasonló mértékben örömteli ingereket és ezáltal fokozottan rá vannak utalva a szerek által nyújtott élményekre. Ez ugyanakkor felborítja az örömrézetért felelős neurológiai folyamatokat, aminek hatására egyre erősebb függőség alakul ki (Comer 2010: 400–402, Beidel–Bulik–Stanley 2012: 340–342, Füredi–Németh 2015: 372–396).

A különböző megközelítésű magyarázatok szerint a szerfüggőség kialakulása elsősorban a vágykielégítés zavaraiival és azok tudatmódosító szerekekkel történő kezelésével hozható összefüggésbe. Amennyiben nem adottak az öröm átélésének biológiai feltételei, nem alakulnak ki a szükséges kompetenciák, illetve a stressz kezelhetetlen méreteket ölt, úgy az egyén motiválttá válik a hétköznapi cselekvéshelyzeteken túlmutató alternatív örömszerzési forrásokat keresni. Amennyiben ráadásul a tudatmódosító szerek formájában ilyen megoldásokat felkínál a közösség, továbbá a társak nem kontrollálják azok használatát, úgy semmi sem áll annak útjában, hogy ezek a vágykielégítésre törekvő cselekvések középpontjába kerüljenek. A rendszeressé váló szerhasználattal végül a negatív és pozitív megerősítés, valamint a biológiai változások stabilizálják, aminek eredményeként kontrollálhatatlanul felerősödik a készletelés a szer fogyasztására.

Társadalomelméleti szempontból ezek a folyamatok azokhoz a hálózatokhoz köthetők, amelyek egyfelől ellehetetlenítik az adott hálózatot jellemző vágyak kielégítését, másfelől felkínálnak olyan kapcsolódásokat, melyek a vágykielégítés individuális formáit teszik lehetővé. Ezekben a konstellációkban az egyén előtt

egyszerre vannak blokkolva a vágykielégítés társakhoz kötődő formái, miközben hozzáférhetőek olyan alternatív hálózatok, melyek a többiektől független, és éppen ezért általuk nem kontrollált örömszerzést biztosítják. A késő modernitás eltérő logika alapján szerveződő hálózatai mindehhez különbözőképpen járulnak hozzá. Minden hálózat esetében végig lehet gondolni, hogy milyen sajátos vágyak kötődnek hozzájuk, azok kielégítését mi blokkolhatja, és miként járulhatnak hozzá monologikus vágykielégítést lehetővé tevő alternatív konfigurációkhoz (2. táblázat).

2. táblázat: A társadalmi hálózatok szerfüggőséget valószínűsítő torzulásai

Hálózatok	Preintencionális	Intencionális	Posztintencionális
Egyenlőtlenégi hálózatok	Puritán habitus	Szigorú munkaetikán alapuló illúzió	Konzisztensen tőkehiányos (underclass) mezőpozíció
Reflexív hálózatok	Merev rutinok	Fetiszált szakértői tudás	Atyáskodó reflexív intézmény
Kommunikációs hálózatok	Hipokrita életvilág	Számon kérő kommunikáció	Túlburjánzó rendszer
Elismerési hálózatok	Csalódott szeretet	Önfeláldozáson alapuló megbecsülés	Vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat
Technikai hálózatok	Unalmas információ	Alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás	Nyomasztó technikai-tárgyi környezet

A habituális szinten szerveződő hálózatokban akkor nő meg a szerfüggőség kialakulásának esélye, ha az alapjukul szolgáló játszma tétjét a vágykielégítés önkorlátozása jelöli ki. Ebben az esetben a cselekvők egyrészt arra kényszerülnek, hogy a társas cselekvéshelyzetekben puritán stratégiát kövessenek, hiszen ezáltal tehetnek szert szimbolikus tőkére. Ugyanakkor nem számolhatnak a társak kontrolljával, így magukra maradnak az önmérséklet gyakorlásának feladatával. Ez a két tényező együttesen hozza létre az egyéni örömszerzés motivációját és az ehhez szükséges teret: amennyiben az önkorlátozás gyakorlataival nem tud maradéktalanul azonosulni az egyén, úgy olyan alternatívák után néz, melyek a vágykielégítés társaktól független formáit teszik lehetővé. Ahogy ezek a társaktól független tevékenységek az örömszerzés egyedüli forrásává válnak, úgy egyúttal a hétköznapi élet domináns szervezőelvévé is lesznek. Példaként egy szubkultúra szerint szerveződő bandára gondolhatunk, melynek tagjaival szemben elvárásként fogalmazódik meg, hogy minden energiájukat a közös célok elérésére fordítsák. Ebben a helyzetben az egyéni vágyak kielégítésének tere beszűkül, amire egy tag oly módon reagál, hogy kezdetben a találkozások okozta hiányt enyhítendő, majd a – rossz érzést megelőzendő – találkozások előtt is alkoholt fogyaszt.

A közös illúzión keresztül szerveződő hálózatok által járulhatnak hozzá a szerfűggeshez, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek okaként a kemény munkára való fogékonyság különbségeit jelölik meg. Az ilyen értelemben szigorú munkaetikán alapuló legitimitáció kizárólag a hatékonyság és kiszámíthatóság elvei szerint szerveződő munkát ismeri el. A társas cselekvéshelyzeteket ennek megfelelően a keményen elvégzett munka becsülete szervezi, ami nem hagy teret a lustaság és haszontalanság indikátorának tekintett egyéni örömek keresésének. Az öröm dimenziójától megfosztott munkát kompenzáló a szabadidőben ugyanakkor az öröm felfokozott formái iránti igény jelenhet meg: a szélsőséges önfegyelem ilyenformán a kontrollvesztés szélsőséges megvalósulását vonja magával. Ez pedig végső soron magát a szigorú munkaetikát is kikezdheti. Példaként egy olyan hivatalra gondolhatunk, aminek a vezetője kemény munkát követel meg mindenkittől, és a díjazást is az önfeláldozás mértékéhez köti. Az egyik munkatárs erre úgy reagál, hogy egyre sűrűbben szakítja meg a munkafolyamatot cigarettaszünettel, ami egyfajta menedékként szolgál a stresszes munkahelyi légkörrel szemben.

A mező logikája szerint szerveződő hálózatokban akkor nő meg a szerfűgges kockázata, ha a meghatározó tőkék hiánya ellehetetleníti a vágyak kielégítését. Amennyiben a tőkehiány csupán részleges, úgy a cselekvőnek lehetősége van olyan alternatív vágyakra fókuszálni, melyekhez a rendelkezésére álló strukturális viszonyok között hozzáfér. Abban az esetben viszont, ha az összes meghatározó jelentőségű materiális és szimbolikus tőkéből hiányt szenved, úgy a társadalmi feltételekhez kötött örömszerzés tere beszűkül. Ilyenkor a vágykielégítés olyan formái kerülnek előtérbe, melyek csupán minimális tőkét igényelnek, és ennyiben a társaktól többé-kevésbé függetlenek. Példaként egy szegregált település gazdasági és szimbolikus szempontból egyaránt hátrányos helyzetben lévő csoportjára gondolhatunk, melynek tagjai ki vannak zárva a falu nyilvános mulatságaiból. Ennek hatására, az erre különösen érzékeny fiatalok, „ellenbulikat” rendeznek, ahol a faluban megszokott alkohol helyett olcsó szintetikus drogokat kezdenek fogyasztani.

A rutinok által szervezett hálózatok abban az esetben járulnak hozzá a szerfűgges kialakulásához, ha túlságosan merev kereteit jelölik ki a cselekvésnek, és nem hagynak teret a felbukkanó vágyak kielégítéséhez. Azok a rutinok, melyek a cselekvést kötött pályán tartják, a kereteik közül kilógó új impulzusok elfojtásával járnak. Ebben az értelemben elzárják a cselekvőt mindazoktól az örömeiktől, melyek nem kiszámítható, rendszeres keretek között bukkannak fel, hanem spontán módon. Ilyenkor a cselekvő számára nem marad más megoldás, mint a vágykielégítés olyan rutinná alakítható formáira fókuszálni, mint amilyenek a tudatmódosító szerek is. Ezek abból fakadóan, hogy az örömszerzés kiszámítható forrásai, egyúttal annak a lehetőségét is magukban hordják, hogy a cselekvések kizárólagos céljává váljanak. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol az anya utasításán alapuló, merev napirend szerint zajlanak a közös étkezések, ami ellehetetleníti a kellemes tevékenységek tetszőleges ideig tartó végzését. Erre az

apa úgy reagál, hogy korábbi hobbijával felhagyva, a vacsorához fogyasztott borból keres örömet, mely tevékenység egy idő után függetlenedik a vacsorától.

A kognitív reflexivitás logikája szerint szerveződő hálózatok akkor növelik meg a szerfüggés kockázatát, ha a szakértői tudások a társas cselekvéshelyzetekben abszolút érvényre tesznek szert. Ilyen esetben a cselekvők minden társas helyzetben igyekeznek a bennük kifejeződő értelmezésekhez igazodni. A szakértői tudás és az azon alapuló reflexió az örömet a hasznosság, helyesség vagy racionalitás absztrakt szempontjai szerint osztályozza, és ezáltal elidegeníti a saját vágyaktól. Amennyiben egy hálózatban a kognitív reflexivitást fetisizálják, és kizárólag ezeket követik, úgy a cselekvőknek potenciálisan hiányérzete támadhat. Ezt enyhítendő, amikor a társak tekintetétől távol kerülnek, az örömök olyan forrásához fordulhatnak, ami adott esetben teljesen ellentmond a kognitív reflexió és racionalitás szempontjainak. Példaként egy környezetvédelmi civil szervezet munkatársára gondolhatunk, akitől munkahelyén olyan életvitelt várnak el, ami egyszerre környezettudatos és egészséges. Ennek megfelelően azonban hiányérzete támad, amit a szabadidejében felfokozott kávéfogyasztással ellensúlyoz, annak ellenére, hogy tudja, ezzel egyszerre károsítja egészségét és járul hozzá a globális kizsákmányolást fenntartásához.

A reflexív intézmények hálózatai akkor járulhatnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha túlzásba viszik az ügyfelek patronálását, vagyis eredeti szakterületükön túlmenően is javaslatokkal kívánnak szolgálni. Az ilyen értelemben kéretlen tanácsok, annak ellenére, hogy a cselekvő szempontjaihoz való igazodás motiválja őket, céljukkal könnyen ellentétes hatást válthatnak ki: azáltal hogy a helyes életvitel szempontjait kijelölik, megfosztják az egyént az önálló döntés lehetőségétől. Amennyiben az ilyen értelemben infantilizált cselekvő nem tudja vágyait az intézményi keretekhez igazítani, úgy igyekszik annak háta mögött, titokban kiélni őket. A társak tekintetétől eltávolítva ugyanakkor megnő a kontrollálhatatlanság kockázata. Példaként egy segélyezéssel foglalkozó önkormányzatra gondolhatunk, ahol teljes életvezetési tanácsadást is végeznek a hivatalnokok, aminek keretében az egyik ügyfélnek teljes absztinenciát javasolnak. Ennek nem tudva megfelelni, oly módon reagál, hogy a korábbi kocsmái italozás helyett titokban, egyedül kezd inni, aminek következtében – a társak kontrollja nélkül – alkoholfogyasztása mértéktelenné válik.

A közös életvilág hálózataiban abban az esetben nő meg a szerfüggőség kialakulásának esélye, ha az öröm átélésének és kifejezésének nincsenek kollektív sémái. Ilyenkor a vágyak kizáródnak a közös tapasztalatok teréből, vagyis tabuvá válnak, az örömszerzés pedig olyan magánügynek minősül, amit nem illik a társakkal megosztani. A vágykielégítés tabusítása és a nyilvános minták hiánya következtében az egyén magára marad az örömszerzés feladatával. Minthogy nem tud a közös tapasztalatokra támaszkodni, ezért egyedül kénytelen kísérletezni, aminek következtében könnyen kontrollálatlanná válik a vágykielégítés folyamata. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol mindenki azt kommunikálja a többiek felé, hogy példás életvitelt folytat. Azok, akik ennek ellenére ti-

tokban dohányoznak, egyedül maradnak az élménnyel, ami társas kontextusától eloldódva nyers fizikai örömszerzéssé válik.

A kommunikatív cselekvés hálózatai akkor járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha a moralizálás és a számonkérés mechanizmusává válnak. Ilyenkor a kommunikatív cselekvéstől elválaszthatatlan lesz a felelősségre vonás, az ítélkezés és az ezekhez kapcsolódó potenciális szégyen és büntudat tapasztalata. A számon kérő kommunikáció során a vágyak között egy morális szempontrendszer alapján differenciálnak a cselekvők. Ennek következtében akaratlanul is létrehozzák az el nem fogadható örömök körét. Ezek ugyanakkor korántsem szűnnek meg automatikusan, csupán száműzetnek az interakciók során újrateremtett közös valóság tartományából. A kommunikálhatatlan vágyak kielégítése ilyenformán monologikus pályára terelődik, és eloldódva társas kontextusától könnyen kezelhetetlenné válik. Példaként egy családra gondolhatunk, ahol a szülők a legapróbb részletekbe menően beszámoltatják gyerekeiket tevékenységükről, és morálisan megítélik azok helyességét. Azáltal azonban, hogy helytelenítik az alkoholfogyasztást is magában foglaló szórakozási szokásaikat, a szándékolttal ellentétes hatást váltanak ki: a gyerekek titokban tartják, hogy mennyit isznak, amiről ilyenformán nem kapnak semmiféle visszajelzést akkor sem, amikor az problematikusá válik.

A szimbolikusan általánosított médiumok által szervezett hálózatok abban az esetben növelik meg a szerfüggés kialakulásának kockázatát, ha túlságosan kiterjedté válnak és a hétköznapi élet legapróbb részleteire kihatnak. Ebben az esetben saját logikájukhoz igazítják azokat a cselekvéseket is, melyek egyébként a vágyak kielégítésére irányulnának. Minthogy az alrendszerek működése a kiszámítható, automatizált kommunikáción alapul, ezért a rendszerlogikához kötött örömszerzés is hasonló eldologiasított keretek közé szorul: a vágyak ahelyett, hogy az életvilág impulzusaihoz igazodnának, előre meghatározott formában és helyzetekben kerülnek kielégítésre. A szerhasználat bizonyos értelemben ezt az automatizmust biztosítja, létrehozva az örömszerzés funkcionális alrendszerét. Példaként egy vállalkozóra gondolhatunk, akinek minden idejét leköti a gazdasági és bürokratikus feltételekhez való igazodás. Az örömszerzésre és pihenésre szánt korlátozott idejét alkoholfogyasztással próbálja maximálisan kihasználni, aminek következményeként az ivás előfeltétele lesz mind a munkahelyi gondoktól való kikapcsolásnak és az alvásnak.

A szeretet kötései révén hálózatok akkor segítik elő a szerfüggés kialakulását, ha a felek kölcsönösen képtelenek egymás vágyainak kielégítésére. Ilyenkor a felárulkozás és a valóság közös értelmezése folyamatos csalódások forrásává válik, aminek következtében a cselekvők önmagába és másokba vetett bizalma egyaránt megrendül. Tekintve, hogy az intimitás a társakhoz való kapcsolódás elemi vágyainak kitüntetett helyszíne, így annak kudarcai a társas cselekvéshelyzetek kiszámíthatatlanságától mentes örömszerzés keresésére motiválnak. A tudatmódosító szerek ebben az értelemben kínálnak vonzó alternatívát: minthogy hatásmechanizmusuk független a bizalmi válsággal jellemezhető társaktól, így lehető-

séget kínálnak a társas kontingenciáktól mentes vágykielégítésre. Az örömszerzés társas formáiról való lekapcsolódás e formája ugyanakkor különösen veszélyes: abból fakadóan, hogy elemi igényeket próbál kielégíteni a szerek segítségével, a függés különösen erős mintázataihoz vezethet. Példaként egy párkapcsolatra gondolhatunk, ahol annak ellenére, hogy látszólag szeretik egymást a felek, folyamatosan csalódást okoznak egymásnak. Az ebből fakadó szomorúságot kezelendő az egyik fél a biztonság és boldogság érzését kiszámíthatóan biztosító opiátok fogyasztásába menekül, ami egy idő után kizárólagos alternatívájává válik a társas kapcsolatok kiszámíthatatlan világának.

Az egyéni életforma és teljesítmény elismerésén alapuló hálózatok akkor növelik meg a szerfüggés kockázatát, ha a megbecsülés feltételül az közösségért való önfeláldozást teszik meg. Az önfeláldozás az egyéni vágyak közösségi célokért történő háttérbe szorítását is magában foglalja. Ebben az értelemben a vágykielégítés és az önbecsülés kivívása egymással konfliktusba kerül: ahhoz, hogy az utóbbit elérhesse az egyén, az előbbit el kell titkolnia társai elől. Az önfeláldozást elváró közösségekben ilyenformán a vágykielégítés azon formái lesznek hozzáférhetőek, melyek egyedül is elérhetőek. Példaként egy iskolára gondolhatunk, ahol az osztályközösséget mindennél fontosabbnak tartják a gyerekek, és ennek megfelelően mindenkitől maximális odaadást várnak el. A felfokozott közösségi elvárások okozta stresszre az egyik diák titokban marihuánás cigaretták fogyasztásával reagál, ami egy idő után nem csupán a rekreáció, hanem a stressz oldás megelőző eszköze is lesz.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a szerfüggőség kialakulásához, ha különböző vágyak kielégítéséhez való jogot korlátozzák. Azáltal, hogy az örömszerzés bizonyos formái az illegalitásba száműzetnek, egyrészt ellehetetlenül a tradíciók és normák révén történő kontrollálásuk, másrészt kiszámíthatatlanná válik megvalósíthatóságuk. E két tényező különbözőképp, de egyaránt a vágykielégítés korlátlan fokozására ösztönöz: a normatív kontroll hiányában az adekvát fogyasztási helyzetek lehatárolására nem kerül sor, a kiszámíthatatlanság pedig az adódó lehetőségek maximális megragadására motivál. Ebben az értelemben az örömszerzés különböző formáinak kriminalizálása indirekt módon járul hozzá a függőség kialakulásához, blokkolva a mértékletes fogyasztás útjait. Példaként egy falura gondolhatunk, ahol rendeletileg megtiltják este nyolc után az alkoholfogyasztást nyilvános helyen. Ennek hatására, az elszánt fogyasztók otthonukban halmoznak fel készleteket, és egyedül isznak, eloldódva ilyenformán a közös hagyományoktól és kontrollmechanizmusoktól.

Az információs hálózatokban akkor nő meg a szerfüggőség kialakulásának kockázata, ha az áramló ingerek nem szórakoztatóak. Az információs társadalomban a narratív értelemképződés tere beszűkül, így az örömszerzés elsősorban efemer impulzusokhoz kötődik, vidám vagy izgalmas pillanatokra korlátozódva. Amennyiben az áramló információ nem képes lekötni a figyelmet és kellemes hangulatot megidézni, úgy a hálózaton belül ellehetetlenül a vágykielégítés. Az információs hálózat unalmát olyan örömök kompenzálhatják, melyek hasonló-

képpen függetlenek a narratív értelemképződéstől, ehelyett külsődleges impulzusok idézik meg őket. A tudatmódosító szerek ebben az értelemben kínálnak alternatívát, miközben – hasonlóan az információfogyasztáshoz – az emlékezéstől eloldódva magukban hordozzák a túlfogyasztás veszélyét. Példaként egy tőzsdeügynökre gondolhatunk, aki az internet előtt éli életét, mind munkájához, mind kikapcsolódáshoz ott keresve impulzusokat. Amikor ebbe belefárad, és nem talál már izgalmat az interneten megjelenő ingerekben, szintetikus drogokat kezd fogyasztani, melyek hasonlóképpen narratív kontextustól függetlenül képesek örömet okozni.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban abban az esetben járulnak hozzá a szerfűggőség kialakulásához, ha az autonóm értelemképződés alkotói válságba kerül. Ilyenkor az esztétikai reflexivitásban nem lelik örömüket a hálózat tagjai, miközben sóvárognak az alkotásból fakadó kielégülés iránt. Ebben a helyzetben az értelmezés terhétől mentes, passzivitáson alapuló vágykielégítés tehet szert kompenzatorikus szerepre. Minthogy a szerfogyasztás biztosítja ezeket a feltételeket, így könnyen az alkotói válság ellenszerévé válik, ami különösen veszélyes lesz, ha az alkotás folyamatát akadályozza, és ezáltal tovább erősíti a függőséget. Példaként egy művészeti alkotótáborra gondolhatunk, ahol az egyik résztvevő hiába igyekszik görcsösen kihasználni az ideális körülményeket, nincs ihlete. Az egyre növekvő csalódottságát enyhítendő inni kezd, ami fokozatosan szorongás-csökkenetként is kezd funkcionálni.

A technikai-épített környezet hálózataiban akkor nő meg a szerfűggés kialakulásának kockázata, ha azok nyomasztóvá válnak. A tárgyak és a térszerkezet mellett, hogy indirekt módon járulnak hozzá az örömök átéléséhez, közvetlenül is segíthetik az ellazulást vagy gyönyörködtethetnek. Ennek ellentétéként, amennyiben – a térszerkezet esetében szűkösnek vagy sötétnek bizonyulva – nyomasztó érzetet keltenek, a vágykielégítés közvetlen és közvetett formáit egyaránt ellehetetlenítik. Minthogy a technikai-épített környezet a cselekvéshelyzetek materiális kereteire utal, ezért elsősorban olyan eszközök révén semlegesíthető hatásuk, melyek képesek irrelevánssá tenni az objektív tényezőket. A tudatmódosítók ebben az értelemben képesek a nyomasztó kontextus alternatíváját kínálni. Példaként egy köztérre gondolhatunk, aminek épületei egyszerre sivarak és ijesztőek. Az ott dolgozó újságíró ezt a hatást ellensúlyozandó marihuánás cigarettát kezd fogyasztani, aminek segítségével függetleníti magát a nyomasztó hangulattól.

A fentiekben külön-külön rekonstruáltam a szerfűggőség fennmaradásának társadalmi hálózati feltételeit. Ugyanakkor félrevezető, ha önmagukban tekintünk ezekre: a különböző hálózati típusok ugyanis együttesen rajzolják ki a kapcsolódások terét, így előfordulhat, hogy bár egyik vagy másik hálózat esetében torzulásokat találunk, azokat az egyéb hálózatok ellensúlyozzák. Ennek megfelelően a szerfűggőséget valószínűsítő élethelyzetek azonosításához az összes hálózatot egyidejűleg kell vizsgálni. A döntő kérdés nem a különböző torzult hálózati konfigurációk megléte, hanem sokkal inkább a patológikus és nem-patológikus konfigurációk aránya a kapcsolathálózat egészén belül. Ez teszi lehetővé,

hogy komplex módon, a hálózatok összességének dinamikája felől ragadjuk meg a cselekvési képesség megakadásának egy határállapotaként felfogott szerfüggőség esélyének változását. Az alábbi esettanulmányban egy ilyen élethelyzet kerül bemutatásra.

József: intimitáskeresés és alkoholfüggőség

József, az ötvenes évei elején járó, elvált rokkantnyugdíjas, apjával él egy vidéki kisvárosban. A közeli megyeszékhelyen született, ahonnan 3 éves korában politikai okokból kényszerültek elköltözni jelenlegi lakhelyére, ahol azóta is él. Mint-hogy kirendelt lakhelyük egy vadászati telephely szomszédságában volt, kisgyerekként szoros kapcsolatot alakított ki a kutyákkal. Már általános iskolás korában elkezdett kutyaidomárként tevékenykedni, fiatalon versenyeken is részt vett és ez a szenvedélye egész életén át elkísérte. Az állatok iránti szeretete motiválta továbbtanulását is: a szakközépiskola után mezőgazdasági főiskolát végzett. Ekkor kezd el rendszeresen alkoholt fogyasztani, elsősorban rekreációs céllal, társas összejövetelek alkalmával. A főiskola utáni sorkatonai szolgálatot ambivalensen éli meg: egyrészt céltalannak és nyomasztónak érzi az ott töltött időt, másrészt a közösség-bajtársi élményeket fontosnak tartja. Az alkoholfogyasztás ebben a közegben nem egyszerűen kikapcsolódási forma, sokkal inkább a hétköznapi elemi része, egy életforma alapja. Leszerelése után egy ideig folytatja a kutyákkal kapcsolatos tevékenységet, idomít és versenyekre jár, majd állattenyésztőként helyezkedik el. Noha ez biztosabb megélhetést nyújt, és anyagilag jövedelmezőbb, mégis kevés örömet talál benne. Mindeközben sűrűn váltogatja partnereit, nem állapodik meg. Egy baleset következtében felmerül a lehetősége annak, hogy meddővé vált, így a családalapítás lehetőségét kizárja. Az alkoholfogyasztása ebben az időben kezd problematikusá válni: állásokat veszít el emiatt, és egy alkalommal pszichiátriára kerül. Az állattenyésztés mellett további munkákat is kipróbál, dolgozik iskolaportásként és mezőgazdasági munkásként. Ez alatt az időszak alatt időről időre szünetelteti az alkoholfogyasztást.

Több mint negyvenéves, amikor az akkori élettársa váratlanul teherbe esik. Elsősorban a gyerekre való tekintettel megházasodik, és csaknem egy évtizeden át családjával lakik. Sikerül egy kutyaiskolában elhelyezkednie, ahol versenyekre is felkészít gyerekeket. Erre az időszakra az alkoholfogyasztást felfüggeszti. Lelki problémákkal küzdő feleségével való viszonya mindvégig ellentmondásos: miközben József rendszeresen megcsalja, addig az asszony első félrelépése után kezdeményezi a válást. Kislányához közeli viszony fűzi, mégis a válás után lemond a felügyeleti jogáról. Visszaköltözik szüleihez, és miután a kutyaiskola megszűnik, nehezen talál megfelelő állást. Alkoholproblémái felerősödnek, ami miatt sokszor elbocsátják. Pszichiátriára kerül, és leszálalékolják. Ezt követően váltakoznak a nehezebb és könnyebb periódusok. Megpróbál új célt találni és egy kórházi ápolótanfolyamot elvégezni, ám ezt végül feladja. A gyerektől való eltávolodás

megviseli, ugyanakkor próbálja a kapcsolatot ápolni, amit a kislány városból való elköltözése megnehezít. Párkapcsolatot egyre nehezebben tud létesíteni. Miután anyja meghal, idős apjával egyedül marad. Csekély rokkantnyugdijából egyedül nem tud megélni, állást nem talál, így az anyagi ellehetetlenülés reális veszélyként jelenik meg számára, utat nyitva egy kilátástalan perspektívának.

Ahogy ebből az élettörténeti vázlatból is kiderül, József esetében az alkoholfüggés korántsem egy állandó, megváltoztathatatlan, esszenciális sajátosság. Sokkal inkább egy időről időre felerősödő probléma, ami a személyes és formális viszonyok dinamikájába ágyazódva változik. Ahhoz, hogy a társadalmi hálózatok és a cselekvési képesség alkoholfüggőség formájában történő megakadása közti kölcsönhatást pontosabban megérthessük, az életút során kiemelt jelentőségűvé váló torzult és kvázi terápiás kötésekkel kell számba venni.

Az anyjához fűző viszonyról József alapvetően keveset nyilatkozik, és azt is távolságtartóan teszi. Kiderül róla, hogy sokáig a megyei pártbizottságban dolgozott, azonban egy szervezeten belüli konfliktus következtében politikai kegyvesztetté válik, és ezt követően egyszerű irodai munkát kénytelen végezni. Noha ez a történet nem közvetlenül az anyához való viszonyról szól, mégis lehetőséget kínál arra vonatkozó következtetések levonására is. A politikai karriert befutó anya folyamatos mezőküzdelmek között töltötte hétköznapjait, melyek tétjét a legegységesebb materiális javak jelölték ki. Egy ilyen értelemben kielezett küzdelem óhatatlanul elvonja a figyelmet vagy egyenesen beárnyékolja a magánéletet, megterhelve a családi viszonyokat – annál is inkább, hogy végül vereséget szenved, politikai számkivetetté téve családjá egészét. A politikai vereség következtében szűkös, rossz állagú lakásba kényszerültek, ahol nem volt lehetőség privát terek elkülönítésére (nyomasztó épített környezet). Az anyán keresztül ilyenformán az államszocializmus politikai mezőlogikája csatornázódik be a családi hétköznapokba, korlátozva az életfeltételeket és megterhelve az érzelmi viszonyokat.

Az anyai intimitás fenti okokkal összefüggésbe hozható torzulását alighanem mindennél beszédesebben fejezi ki a vonatkozó narratívák hiánya. Ez alapján úgy tűnik, hogy kevéssé volt jelen József életében, és ezért nincs is igazán mit mondania róla. Azok a történetek, melyekben mégis megjelenik, egy kölcsönösen távolságtartó, a megértés lehetőségét magában nem foglaló, ugyanakkor emiatt különösebben nem is aggodalmaskodó, elhidegült relációra utalnak. Kiderül, hogy Józsefben mély nyomot hagyott, hogy anyja „születési rendellenességként” hivatkozik egy apró testi hibájára:

„Hallottam, hogy anyám mondja, hogy születési rendellenesség. Azt’ akkor egyszer anyámtól rákérdeztem, hogy hát izé, hogy mi az a születési rendellenesség, hogy izé, hogyhogy van nekem ez?”

Az, hogy anyja valamilyen értelemben rendellenesként tekint rá, alapvető szinten határozta meg a saját magához való viszonyt: úgy tekint magára, mint valami pontosan nem meghatározható, ugyanakkor „sorsszerű” rendellenesség

hordozójára. Azáltal, hogy az anya kritika nélkül közvetíti a külvilági stigmát, elemi szinten árulja el Józsefet: ahelyett, hogy akár a társadalmi tekintettel szemben is biztosítaná elfogadásáról, magára hagyja az önmagára vonatkozó kételyekkel. Mindez alapján úgy tűnik, hogy az anyával való viszonyt nem egyszerűen a politikai stressz terhelte meg, hanem amellet egy olyan csalódás is, ami egyszerre alapozta meg a másokba és önmagába vetett bizalom hiányát is (csalódott intimitás).

Anyjához hasonlóan József apja is az állampárt tagja volt. Foglalkozását tekintve sokáig professzionális kézilabdázóként, majd bíróként és edzőként dolgozott, de miután a család politikailag kegyvesztetté vált, kénytelen volt visszatérni eredeti szakmájához és egy üzemben elhelyezkedni. Miközben az anya esetében a státuszvesztés nem alakította át drasztikusan az életvitelt, addig az apát megfosztotta attól a tevékenységtől, amiért láthatóan rajongott. Egy ilyen értelemben kiábrándult apához kellett Józsefnek gyerekként kapcsolódnia. Ráadásul a saját keserű tapasztalatai mellett, apja a család történelmi traumáit is magával hordozta: József nagyapja egyszerre volt az első világháború és a fehérterror áldozata, akit ide-oda dobáltak a történelmi fordulatok, miközben ő próbált a tőle telhető mértékben kimaradni azokból. E családtörténelmi kontextusba beágyazódva, apja tapasztalatai a hatalomnak való kiszolgáltatottságot az élet megváltoztathatatlan sajátosságaként értelmezik át, aminek eredményeként egy a frusztrációt elfojtó fatalista perspektíva alakul ki.

A sorsszerűként megélt alávetettség következtében József apja maga is alkoholfüggővé válik: *„89 éves korában még mindig megissza azt az izét, naponta azt a négy üveg sört, négy sört, meg hogy reggel a kocsmába mennyt szokott inni, nem tudom.”* Az apával való viszonyt a traumák és az alkoholfüggőség mellett megterhelte továbbá az is, hogy József ügyetlennek bizonyult apja kedvenc sportjában, a kézilabdában. Ilyenformán nem nyílt lehetőség arra sem, hogy a közös sportszenvedély révén kerüljenek közel egymáshoz. A történelmi sérelmek által megtört apával való viszony kapcsolódási pontok híján jobbára közönyös marad, amin a válás utáni együttélés sem változtat:

„Sajnos ott élünk egymás mellett, és szinte nagyon nincsen közös témánk, tehát nagyon nem is tudunk beszélgetni, elvagyunk, amit tudok, segítsek neki otthon, de hát olyan sok izé nincs, takarítok, meg mosok, ő szokott főzni (...) tehát így elvagyunk.”

Egymás mellett élnek, megosztják a feladatokat, ugyanakkor nem tudják egymással megosztani gondolataikat, és ebben az értelemben kizárólag funkcionálisan viszonyulnak egymáshoz (csalódott intimitás).

Gyerekkorából József a családtagokon túl kevés szereplőt említ. Ilyen kivétel az a közelükben lakó idősebb fiú, akivel lopott lőszerral és tőltényekkel játszottak. A történetből egy olyan kapcsolódás bontakozik ki, ami tökéletesen független a felnőttek kontrollmechanizmusaitól. A magukra hagyott gyerekek bizonyos ér-

telemben az autonómiáról szerezhettek tapasztalatot, arról, hogy a felnőttek normáitól lehetőségük nyílik függetlenedni. Ugyanakkor ez az önállóság korántsem egy közösségre jóváhagyott folyamat keretében volt átélhető, hanem kizárólag a felnőttek elől eltitkolt formában. Ebben az értelemben az autonómia a hatalom kijátszásának, mintsem a nyilvánosan gyakorolt szabadságnak az ambivalens formáját öltötte. Ehhez a küzdelemhez talált szövetségesre barátja személyében József, aki ilyenformán sokkal inkább tettepartnere volt a fennálló normák megszegésében, mintsem partnere az adott keretek közti célok megvalósításában (hipokrita életvilág).

A családi intimitás hiányát és a legitimációs deficitet némiképp ellensúlyozta József életében a vadászok és a hozzájuk tartozó kutyák társasága. Hozzájuk csapódott, segített, amiben tudott, ők pedig cserébe befogadták, és feladatokat adtak neki. Erre az időszakra úgy emlékszik, mint a legteljesebb harmóniára: a vadászokkal megtapasztalhatta mit jelent tartozni valahova (közösségi életvilág), a kutyákkal foglalkozva pedig átélhette a gondoskodás örömét (gondoskodó szeretet) és a betanítás révén a szakmai megbecsülést. Nem csoda, hogy a kutyákra később is úgy tekint, mint partnerre, nem pedig állatra: „...*úgy mondják ezt parasztosan, hogy idomítják, de hát nem idomítjuk a kutyát, hanem betanítjuk*”. Saját bevallása szerint ez adott értelmet az életének, egész felnőttkoráig, amennyiben itt érezte magát kompetensnek, és az állatok személyében itt talált megbízható társra:

„Az egyik téesz csinált egy kutyaiskolát, és akkor oda elmentem, és akkor nekem gyakorlatilag utána körülbelül ötven éves koromig a kutyák adta meg az életemet, vagy hát hogy mondjam a lényegét.”

Az elidegenedett családi hálózatok és az illegitim kontrollrezsimekkel szembeni cinkosságon alapuló baráti kapcsolódások torzító hatását a kutyák és a vadászok mellett az iskolai sikerek ellensúlyozták. Józsefnek nem voltak különösebb problémái a tanulmányai során, a középiskolát és a főiskolát problémamentesen elvégezte. Bár elsősorban nem tanulmányi eredményeivel tűnt ki, de tanárai és társai egyaránt elismerték:

„A tanulópartnereim is szerettek, meg a tanárok is, mert viszonylag, mondjuk most nem tűnik föl, de néha, amikor olyan kedvem van, elég jó humorom van, meg izé, meg olyan beszólásaim, tehát ezt még a suliban megmondták az izék, az osztálypartnereim, hogy ritkán szólok, de az nagyon durva.”

Az elfogadásnak ez az elemi élménye ahhoz a sajátos teljesítményhez volt köthető, amit épp a torzult hálózatokban nyílt alkalma begyakorolni: az érvényes valóságértelmezés keretei közül való kitekintés képességének, ami lehetővé tette a fennálló viszonyok fonák oldalának felvillantását. Ilyenformán József a megfe-

elő közegben előnnyé tudta fordítani, mind a családi, mind a baráti hálózatok torzulásait, ellensúlyozva azok hatását (iskolai és baráti megbecsülés).

Az iskolai közösségi élet részeként József rendszeresen részt vett olyan bulikon, melyeknek az alkoholfogyasztás is magától értetődő részét képezte:

„Elégé benne voltam mindig ilyen bulikban, meg mit tudom én, úgy izogattunk azért, de az olyan alkalmi dolog volt. Tehát, mit tudom én, csináltunk, három-négyhavonta csináltunk ilyen közös bulikat, de hát akkor minden, tehát akkor még gimnáziumba jártam, ugye, akkor még inkább ilyeneken járt az eszünk, hogy tehát jobban a hülyeségen, összetartó társaság volt (...) Hát, a főiskolán aztán... a kollégiumban, ott, ott hamar megtaláltuk a... mindenki a saját társaságát (...) jártunk ki a kutyaiskolába délutánonként, aztán meg esténként jártunk kocsmázni, meg bulikba.”

Ugyanakkor e rendezvények fontos sajátossága volt, hogy az alkoholfogyasztás nem állt középpontjukban, sokkal inkább egyfajta kísérőjelensége, technikai kelléke volt az elsősorban barátkozás és ismerkedés céljából szerveződő eseményeknek.

Ezekben az években kezd József komolyabban is foglalkozni a kutyakiképzéssel. Beiratkozik egy szakiskolába, és maga is elkezd kutyákat tanítani és versenyekre járni velük. Ezek során számos szakmai elismerésben részesült, és a megmérettetéseken sikeresen szerepelt. Az iskolában és a kutyaversenyeken elért sikerek által meghatározott utólag idilliként jellemzett állapotot a katonaság szakította meg. Rögtön a sorozás alkalmával szembesült azzal, hogy a seregben minden korábbinál szűkebb mozgástér áll rendelkezésére: kérése ellenére direkt egy távoli laktanyába osztották be. A mindenre kiterjedő kontroll mellett további megterhelést jelentett a folyamatos készenlétből fakadó stressz (nyomasztó technikai környezet):

„Azt’ akkor, de amikor éjfélkor felriad az ember, felébresztik, azt’ akkor meg utána egyszer beindul kétszáz harckocsi, így remegett a gyomrom. Biztos, hogy gyomorfekélyel szereltem le.”

Amellett, hogy a sereg egyszerre szigorú és kiszámíthatatlan felügyeleti rendszerként működött, egyúttal lehetőséget teremtett a saját szabályai kijátszására is (hipokrita életvilág). Az ügyeskedés általánosan bevett stratégia volt, aki csak tehette valamilyen módon igyekezett visszaélni a szabályokkal és saját előnyére kihasználni azokat:

„...kijelentettem magamat szinte minden estére. És, meg hétvégére is egész napra, azt’ ettől függetlenül benn kajáltam a laktanyában, de viszont megkaptam a kajapénzt. Tehát a vacsorapénzt, meg ebédpénzt, minden, csak

nekem ez plusz pénzbe étel volt, úgyhogy nagyon-nagyon anyagi gondjaim nem voltak ott a seregben.”

Az élet legapróbb részleteit is felügyelni kívánó, ugyanakkor a szabályokat következetlenül alkalmazó (túlburjánzó és kiszámíthatatlan rendszer) katonasághoz való alkalmazkodás egyik fontos eszköze a kollektív alkoholfogyasztás volt. Annak ellenére, hogy ezt a szabályzat tiltotta (vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat), rendszeresen előfordult, hogy a laktanyán belül és azon kívül különböző rendfokozatú katonák együtt ittak:

„Vagy volt olyan, hogy az őrmesteremnek nem volt dolga, azt mondja, mit csinálsz? Hát, mondom, (...) kopaszokat kiküldtem őrségbe, mondom, egyedül vagyok. Azt mondja, hát akkor fogtunk egy izét, egy unatkozó sofőrt kimentünk a városba, azt’ akkor mi meg az őrmesterrel eliszogattunk egész nap.”

József elbeszéléséből nem csupán az derül ki, hogy az alkoholfogyasztásra vonatkozó tilalmat senki sem vette komolyan, de az is, hogy ez a tevékenység volt hivatott az egyébként sivár hétköznapokat értelemmel feltölteni.

Zárt hálózatként a katonaság nem engedett teret a korábbi baráti kapcsolatok ápolására, ebben az értelemben nem csupán közvetlenül terhelte meg Józsefet, de azáltal is, hogy beszűkítette a kapcsolódások terét. Mindezek ellenére a katonaságban átélt tapasztalatok nem korlátozódtak nyomasztó, elviselhetetlen élményekre, ezek mellett megjelent a kaland és a bajtársiasság lehetősége is. Arra például, amikor egy hadgyakorlaton lerobbant a harcokocsija, aminek következtében napokig az erdőben kellett egy társával boldogulnia, József így emlékszik vissza:

„Hát, azt’ csináltunk egy indiánsátort az álcaponyvából (...) ott, ugye, nem is gyújtottunk tüzet, hanem csak izé, mert elég jó hálózásunk volt, azt’ akkor, meg amit mi jól beleheltünk, annyi. (...) Hát, azt’ mondjuk, ez így kalandnak jó volt, voltak így azért kalandok a seregbe’ is. Én sajnáltam volna igazából, hogyha nem lettem volna katona, úgy éreztem volna, mint ha kimaradt volna valami az életemből.”

Az ehhez hasonló alkalmakon lehetőség nyílt kiszakadni a sereg szigorú, ám ellentmondásos felügyeleti rendszeréből és megtapasztalni az egymásrautaltság és a közös helytállás élményeit (bajtársias közösség).

Ugyanakkor az ilyen kalandok mindvégig megmaradtak epizódoknak, miközben a seregben töltött idő karakterét a korábban örömet okozó tevékenységektől való elzártság és az alkoholfogyasztáson alapuló vágykielégítés határozta meg:

„Egy húszliteres marmonkannával valaki lement a kerítéshez, az őrnek már előre szólunk, hogy akkor másfele menjen, kiadtunk egy üres mar-

monkannát, akkor az beadta a kerítésen a teli kannát, akkor kidobtuk a pénzt, úgyhogy benn a laktanyába is, tehát valahogy így elkezdett így az italozás így – egészség! – úgy kicsit úgy túlzásba ment, aztán, akkor volt... így huszoneves koromban, aztán voltak problémáim az alkohollal még.”

A katonaságot megelőzően hiába volt azonosítható számos hálózati torzulás (pl. csalódott családi intimitás), azokat minden esetben kiegészítették olyan kvázi terápiás hálózatok, melyek hatásukat ellensúlyozták (pl. közösségi életvilág a vadászokkal, gondoskodás a kutyákról). Első alkalommal a katonaságnál fordult elő József életében, hogy a torzult hálózatok dominánssá váltak, és ezáltal a szenvedés határállapotát stabilizálták.

Leszerelését követően József igyekezett maga mögött hagyni a katonaságnál szerzett tapasztalatokat, és belevetette magát a párkapcsolatok világába: *„utána leszereltem, akkor meg viszont egyből lett egy barátnőm, három napon belül”*. Ahogy az elbeszélésből kiderül, ezek a kapcsolatok többnyire nem bizonyultak sem elmélyültnak, sem tartósnak:

„Váltogattam a barátnőket, meg minden, meg volt egyszerre több is, meg minden, meg akkor volt, hogy egy-két évig társam se volt, volt azért hosszabb kapcsolatom is, egy olyan hat évig tartott, az mellett, hogy tehát, együtt éltünk, de az mellett is volt barátnőm.”

József egyrészt sűrűn cserélte partnereit, másrészt nem igyekezett elköteleződni mellettük. Beszédes, hogy egyetlen barátnőjét sem nevesíti és – hasonlóan családtagjaihoz – általában nincs különösebb mondanivalója róluk. Úgy tűnik, hogy ezekben a kapcsolatokban kevésbé nyílt módja a kölcsönös feltárulkozásra, sokkal inkább egy instrumentalizált relációban fordult társaihoz, miközben újabb és újabb hódításra törekedett.

A hosszú távú kötődést ellehetetlenítő kényszeres hódítási vágy és a kapcsolat elmélyítésére való képtelenség szorosan összefügg azzal, hogy egy balesetet követően felmerült az esélye annak, hogy meddővé válik:

„Nem tudták, hogy izé, hogy most műtsék, ne műtsék, végül is az döntött, hogy hát, akkor csináljanak egy termékenységi vizsgálatot. (...) Na és, tehát rossz volt az eredmény, és akkor úgy megműtöttek, és akkor három hónap múlva mentem kontrollra, az eredmény nem javult, azt mondták, hogy azt mondta a főorvos, hogy hát, Józsi, lesz ez jobb is, talán négyszer mentem így kontrollra, de hát, már utáltam. Beleuntam már az egészbe, azt' elkönyveltem magamba, hogy nem lesz gyerekem, azt' kész. És, mondom, hát akkor meg se nőszölök.”

A meddőség lehetősége nem csupán az önmagába vetett bizalmat rendítette meg alapjaiban, hanem még a párkapcsolatok horizontját is átalakította.

A családalapítás lehetősége nélkül József értelmetlennek látta az intézményesített formában történő, hosszú távú elköteleződést (tartós kapcsolatok blokkolása). A házasság és családalapítás horizontjának hiánya ugyanakkor nem csupán az intimitás lehetőségterét korlátozta, ennek hiányában József hosszútávú célok nélkül maradt: „*így nem is terveztem azt, hogy lakást vegyek, vagy mit tudom én, nem, nem voltak így terveim*”. Ebben az értelemben a meddőség lehetősége az identitás egészét érintő válsághoz vezetett, egy olyan perspektívához, melyben sem az alternatív célok, sem pedig a kiutat jelentő stratégiák nem voltak hozzáférhetőek (alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás).

József helyzetét tovább bonyolította, hogy meddősége nem egy megkérdőjelezhetetlen tényként volt adott, hanem sokkal inkább egy esélyként. Ez motiválta őt arra, hogy az újabb és újabb kapcsolatokat öntudatlanul próbaként használja a kérdés eldöntéséhez. Az instrumentalizált kapcsolatok tétjét ilyenformán soha nem kizárólag a másik számára történő feltárulkozás és megértés jelölte ki, hanem legalább annyira az önmagára és életútjára vonatkozó elemi kétely eloszlátása iránti vágy. Ebből a perspektívából az elköteleződés és a kapcsolatok élmélyítése helyett számuk növelése vált elsődleges szemponttá. Kapcsolataiban nem törekedett egyenlő relációk kialakítására, többnyire fiatalabb partnert választott, akiket rendszeresen megcsalt, miközben ő maga nem tűrte el a félrelépést (csalódott intimitás). Mindezek következtében Józsefben mindig maradt egy hiányérzet párkapcsolataival kapcsolatban:

„...nők az volt sok (...), szerettem mindig a nőket, de igazából szerelmes meg nem nagyon voltam sosem. (...) A szerelem soha nem jött össze azokkal a nőkkel, akikkel végül is kapcsolatba, igazából kapcsolatba kerültem. Nekem ez nem adatott meg.”

A felemás párkapcsolati tapasztalatok és a meddőség okozta válságot követően József igyekezett visszatérni gyermekkori szenvedélyéhez a kutyákhoz. Belevetette magát a versenyzésbe, nem is eredménytelenül: „*És, mondom, hát akkor meg se nőszölök. És versenyeztem, gyakorlatilag amit akkor már ízé, tehát akkor már dolgoztam, és akkor így a munka mellett.*” A kutyasport világa egyszerre szolgált olyan terepként ahol olyasmivel foglalkozhat, amiben kompetens és olyan terepként, ahol sikerélmények érik. Ebben a tevékenységben ráadásul önfeledten vehetett részt, nem anyagi kényszer hajtotta, hanem kizárólag a kutyák és a versenyzés szeretete.

Annak ellenére, hogy ezt az időszakot beárnyékolta a meddőségével kapcsolatos aggodalmak és a párkapcsolati problémák, szenvedése mégsem vált totálissá amiatt, hogy a kutyaversenyek világában olyan kvázi terápiás kötéseket tudott létesíteni, melyek ellensúlyozták a torzult hálózatok hatását. Ezt a kettősséget jól kifejezi egy sikeres versenyt követő este leírása:

„Este vacsora volt a versenyzőknek, trénereknek, élő zenekar, italfogyasztás az olyan volt, hogy... tehát korlátlan italfogyasztás. Szóval ilyen ellátás volt, csak gyakorlatilag mondom, akkor én nagyon nem ittam, azt’ akkor a bulit is otthagytam éjfél előtt, és akkor hát, ami ki volt jelölve szállás, nem sok kedvem volt, hanem fogtam a hálósákot, azt’ kimentem, azt’ egy szénaboglyába feküdtem be a hálósákba, azt’ néztem az eget, és azon gondolkoztam, hogy kicsit olyan szomorú volt az egész, hogy ott izé, ilyen szép eredményt elértem, meg tényleg, örült a kutya gazdája is, csak az, hogy így néztem az eget, és ezen morfondíroztam, hogy... jól kéne magamat érezni, és nincs, akivel ezt megosszam, ezt az örömet.”

Jól láthatóan József hálózatai között keverednek az autonóm cselekvést lehetővé tevő és a tervei kiteljesítését akadályozó konfigurációk, aminek eredményeként olyan ingatag egyensúly alakul ki, ami korántsem mentes a torzulásoktól, mégis megakadályozza azok totálissá válását.

Ez a konfiguráció változik meg akkor, amikor József háttérbe szorítva versenyzői karrierjét a kiszámíthatóbb életpálya ígérését magába rejtő foglalkozásra vált. Állattenyésztőként kezd dolgozni, ami azonban rossz döntésnek bizonyult:

„Végül elhelyezkedtem a (...) sajnos egy rossz lépés volt tőlem, szerintem ott siklott ki így az életem, elhelyezkedtem az eredeti szakmámban (...) elmentem állattenyésztőnek. És akkor, hát ott sertéstelepen dolgoztam, meg juhászatban, meg minden, de azt nem szerettem.”

Hiába dolgozott továbbra is állatokkal, ha a korábbi gondoskodó-tanító kapcsolódás helyett iparszerű termelés keretében kellett hozzájuk viszonyulnia (nyomasztó technikai-tárgyi környezet). Az elidegenítő hatás alól annak ellenére sem tudta kivonni magát, hogy eleinte kimondottan jól keresett:

„A téesztől béreltünk ki csirkeházakat, és akkor fizettük a bérleti díjat, meg a fűtésdíjat, villanyszámlát, és akkor saját zsebre tartottunk ott, heten voltunk társak, és akkor... valahány ezer, olyan 54–60 ezer között, így voltak a, annyi csirkével. Elég jól kerestünk rajta (...) Volt pénz, csak valahogy nálam soha nem maradt meg.”

Nem függetlenül attól, hogy nem voltak hosszú távú céljai, a megkeresett hasznot nem sikerült tartósan megtartania. Így a munkahelyi váltás végül kudarcnak bizonyult. József egy olyan nyomasztó munkakörnyezetben próbált helytállni, ami a materiálison túl semmilyen más haszonnal nem kecsegtetett. Minthogy azonban az anyagi felhalmozásnak nem tudott célt adni, így végső soron ez is értelmetlenné vált, és a megszerzett profitot felélte. Ezért cserébe ráadásul azt a területet kellett feladnia (kutyasport), ami a meddőség és párkapcsolati nehézségek miatt kialakult identitásválság ellensúlyát képezte. Ebben a helyzetben a katona-

ság után ismét olyan mértékűvé vált az alkoholfogyasztás, hogy már munkahelyi konfliktusokat szült:

„Itt a ... gazdasághoz kerültem itt, azt’ akkor itt, hát, olyan bunkó főnököm is volt, meg mit tudom én, azt’ ugye izé, munka után, akkor mentem, akkor még járogattam bulizni, meg mit tudom én, úgyhogy ott is már cseszegettek az ital miatt.”

Jól látható, hogy akárcsak a katonaság alatt, ezúttal is az érzékeny hálózati egyensúly felborulása vezetett a szenvedés határállapotának stabilizálódásához: az identitásválságot fenntartó intim kapcsolatokat ellensúlyozó kutyasporttal kapcsolatos hálózatokról való lekapcsolódás, és ezzel egyidejűleg a saját torzulásaival terhelt tömegtenyésztésbe való bevonódás eredményeként a torzult hálózatok dominánssá váltak.

Ebből a helyzetből próbált kitörni sajátos módon, amikor elhatározta, hogy egy időre felhagy a munkával, és maradék pénzéből él:

„Megmaradt annyi pénzem, hogy izé, hogy kiszámoltam, hogy hát, ha én most nem dolgozok egy fél évet, akkor is jól megélek. Azt’ fölmondtam az akkori munkahelyemen, mert amúgy se tetszett, azt’ nem dolgoztam, (...) lejártam a Tiszára strandra, csavarogtam a haverokkal, kutyákkal voltam, minden. Azt’ egyszer épp otthon vagyok, csöngetnek, két rendőr. (...) Azt’ akkor kaptam egy izét, egy határozatot, azt hiszem, tizenöt napon belül el köllött helyezkednem, különben izé, különben elzárnak.”

Az érzelmi űr és a munkahelyi elidegenedés fojtogató légköre elől József nem csupán az alkoholfogyasztásba menekült, hanem igyekezett a rendelkezésére álló eszközökkel fellázadni. A munka világával való hedonista szakítás egy olyan radikális autonómiatörekvés kifejeződésének tekinthető, ami a fennálló társadalmi ideológia (szigorú munkaetikán alapuló illúzió) lényegét érintette. Az uralkodó értékrenddel való nyílt konfrontáció lehetőséget teremtett arra, hogy a totálissá váló torzult hálózatok logikáját megtörje. Minthogy azonban ez a kvázi terápiás hálózati konstelláció a domináns politikai mezővel összeegyeztethetetlen volt, végül nem bizonyult tartósan fenntarthatónak. A hatóságok értesülve a kihágásról (túlburjánzó alrendszer), rövid úton ellehetetlenítették József törekvéseit és visszakényszerítették a szenvedést stabilizáló hálózati keretek közé.

A hatalmi logika ugyanakkor nem csupán az autonómiatörekvéseknek állt útjában, hanem egyúttal a horizontján megjelenő alkoholfüggőséget is szankcionálta. József több alkalommal is pszichiátriára került, ahol egyes tapasztalatokat szerez:

„Meghozták a határozatot, hogy na, mindegy, be köll izélni, be köll mennem, és akkor, ugye, amikor ha nem vonulok be a kórházba, akkor bevisz-

nek a rendőrök, tehát ez így működött akkor (...) adtak egy tablettát, meg adtak két deci bort, mondom, hát ez egész jó hely! Volt ismerősöm, lenn a pincében, ápoló, azt' mondja, azt' voltál rosszul? Mondom, nem. Mert ennek úgy kellett volna működni, hogy ha én arra a gyógyszerre iszok, akkor attól rosszul leszek. Azt' akkor mindig aztán utána elkezdtem szimulálni. Haha, azt' akkor végül is azt' akkor nyaggattak benn egy hat hétig ezzel a hülyeségekkel, a végén azt mondták, na, most már utálom a izét, utálom a piát, azt' kész! És az volt az első, hogy mentem a kocsmába. Kabaré.”

Mínt hogy a pszichiátrián úgy érezte, hogy csupán olyan pótcselekvés történik, ami nem érinti problémája lényegét, ezért a korábban begyakorolt hatalommal szembeni elkerülő stratégiákat alkalmazta (hipokrita életvilág). A kórházban ugyanolyan eldologiasító módon viszonyultak hozzá, mint a katonaságnál, aminek az ad különös jelentőséget, hogy míg az utóbbi esetben ez a rendszerszerű működés következménye volt, addig a pszichiátria esetében az egyedi igényekre reflektáló terápiás tekintet hiánya.

Annak ellenére, hogy ezekben a hálózatokban nem sikerült megoldást találnia problémáira, mégsem vesztette el teljesen a medikalizáló intézményekkel szembeni a bizalmát (fetisizált szakértői tudás). Amikor kifogy az alternatív ötletekből, önként is felkeresi a pszichiátriát, még úgy is, hogy valódi megoldást nem vár tőle:

„Hát, gyakorlatilag amikor utoljára benn voltam, saját magam mentem be, de akkor olyan rosszul voltam már. Azt' akkor utána visszamentem a sürgősségre, csak kérdezték, hogy na, mit akarok? Azt' mondom, hogy elvonási tüneteim vannak, (...) hát, mondom, nem lehetne felírni gyógyszert? Azt' mondja, nem, be köll feküdni az osztályra. Mondom, hát akkor inkább befekszek, mondom, mint hogy rosszul legyek. (...) azt' akkor mondta is a doktornő, hogy bemegyek hozzá, kérdi, hogy azt' mondja, hogy van? Mondom, köszönöm, jól. Mondja, mikor akar hazamenni? Mondom, akár most is. Azt' mondja, jól van. Megírta a zárójelentést, azt' ennyit foglalkoztak velem. Szóval ennyi volt. (...) Tehát azt komolyabban hogy izé, komolyabban foglalkoztak volna vele, hát, ez egy rémálom a pszichiátria ilyen szempontból. Nem nagyon érdekli ott azokat az orvosokat.”

A kórházi segítségkérés ilyenformán ugyanolyan kudarcos kísérlet lesz a torzult hálózatok dominanciájának megtörésére, mint a hedonista lázadás: míg az előbbi esetben a politikai mező, az utóbbi esetben a reflexív intézmények diszfunkciója lesz a változtatás akadály.

Ilyenformán a családi intimitás hiánya, az identitásválság, a párkapcsolati nehézségek és az elidegenedett munkaviszony által meghatározott torzult hálózati konstelláció, az átalakítására tett kísérletek ellenére stabilizálódott. Azt, hogy

végül a szenvedés e határállapotából József mégis ki tudott lépni, egy váratlan esemény tette lehetővé. Egy nála jóval fiatal barátnője váratlanul teherbe esett, és megházasodtak:

„Negyvenöt éves voltam, amikor egy izé, egy húszéves lány terhes lett tőlem. De úgy, hogy biztos, hogy tőlem. Meg hát azt a gyereket le se tudnám tagadni, tehát egy az, hogy tudom, hogy nem csalt meg a lány, tehát őneki nem volt más kapcsolata, velem ellentétben, és, de a kisgyerek is annyira hasonlít rám, meg a vércsoportja is ugyanaz, szóval egyértelmű volt, hogy ez az én gyerekem, és hát ennyit változott a dolog, és akkor ez miatt aztán, hát azt elvettem feleségül, részemről igazából ez nem volt [szerelem].”

A feleségéről jól láthatóan távolságtartóan beszél: nemhogy néven nem nevezi, de szinte idegenként beszél róla. A hét évig tartó házasságot elsősorban a közös gyerek tartotta össze. József hasonlóan viszonyult feleségéhez, mint korábbi barátnőihez: nem tekintette partnernek, nem kötődött hozzá, megcsalta.

Kapcsolatukban a feleség korántsem volt boldog, a szülés után depresszióval, később bulimiával küzdött. József ezekre a problémákra nem úgy tekintett, mint a kapcsolatukkal összefüggő zavarokra, hanem mint a feleség diszfunkcióira:

„Ilyen önértékelési problémái is voltak neki, tehát izé, ugye, ez a depresszió mellett volt ez a izé is, (...) már rossz volt hallanom, amikor jól bekajált, azt’ akkor izé, az egész megvolt vagy ötvenöt kiló, azt’ akkor fél órával ebéd után hallom, hogy izé, fürdőszobában ment, azt hányatta magát, szóval voltak ilyen problémái.”

Együttérzés nélkül nyilatkozik felesége szenvedéséről, úgy tűnik, mintha jobbra terhére lettek volna problémái (számon kérő kommunikáció). Ennek megfelelően az őt érzelmileg nem érintő gondok megoldásának lehetőségét is abban látja, hogy a diszfunkciót a megfelelő szakértői rendszer korrigálja (fetiszált szakértői tudás):

„Na, most én elvittem őt orvoshoz, nagy nehezen, el is kezdték kezelni, és használt is neki, csak a bolond apósomék (...) nekítámadtak, hogy lányom, nem vagy te bolond, meg mit tudom én mi, és akkor izé, lebeszélték a kezeléstről, akkor persze visszaesett megint.”

Miután a medikalizált megoldási kísérlet kudarcot vallott, a depresszió a házasság hétköznapijainak részévé vált. József és felesége elhidegültek egymástól: *„a feleségemet (...) nem is annyira szerettem, mert nagyon rossz természete is volt, az egyik, a másik meg ez az izé is megrontotta nagyon a házasságunkat, ez a... depressziója”*. Abból, ahogy kapcsolatukról beszél érezhető a keserűség: partnerével

szemben vádakat fogalmaz meg amiatt, hogy mást kap tőle, mint amit elvárt (csalódott intimitás).

A csalódottság végül a házasság felbontásához vezetett. Bár erre korántsem büszke, amint megfelelő ürügyet talált rá, József azonnal kezdeményezte a szakítást: *„disznó vagyok, mert ő engem egyszer csalt meg, és akkor aztán ez miatt elváltunk”*. Annak ellenére, hogy feltehetően a válást feszültségekkel teli évek előzték meg, az mégsem tekinthető egy előre eltervezett, kiérlelt döntésnek, sokkal inkább egy pillanatnyi impulzív elhatározás következménye: József és felesége ugyanis közös házban gondolkodik még közvetlenül a szakítás előtt is. Partnerének függetlenedése kevéssé viseli meg: *„a feleségem talált magának valakit, ráerőltette magát arra a pasira”*. Abban az értelemben a válást nem sérelemként, hanem felszabadulásként éli meg, hogy immár nem őrá „erőlteti magát” a felesége, hanem valaki másra. Ennek megfelelően a szakítás egy eleve bizonytalan alapokon nyugvó és a felek saját problémáinak is terhelt hálózatot számolva fel, önmagában akár kvázi terápiás hatású is lehetett volna. Azáltal azonban, hogy felborította a korábbi családi egyensúlyt, indirekt módon mégis egy lavinát indított el.

Az, hogy a feszültségek és a kötődés hiánya ellenére József mégis évig kitartott felesége mellett, arra utal, hogy a rossz tapasztalatokat komplementer hálózatok ellensúlyozták. Ebből a szempontból elsősorban a kislányához fűződő viszonyt kell kiemelni. Amikor felesége depressziós lett, elsősorban rá hárult a gondozás folyamata, ami az intimitás korábban hiányzó élményét tette átélhetővé:

„Úgyhogy gyakorlatilag én foglalkoztam a kisgyerekekkel, és így egy nagyon szoros kapcsolat alakult ki közöttünk, és aztán így a válás után nekem ez nagyon rosszulest, hogy az, akit végül is igazából, az egyetlen ember, akitől a legtöbb jót meg a legtöbb szépet kaptam életemben, mert amit én kiskorában ettől a gyerektől kaptam, hát, azt nem lehet elmesélni azokat a dolgokat.”

Senki másról nem beszél annyi érzelemmel József, mint gyermekéről, és ő az egyetlen szereplő az élettörténetben, akit néven nevez. Ez alapján úgy tűnik, ő az egyetlen olyan szereplője az életének, akihez érzelmileg kötődik. Kapcsolatuk eredetileg a gondozói szerep felvállalásának kényszeréből nőtt ki, melynek során József megtanult ráhangolódni gyermeke igényeire és kielégítenie azokat (gondoskodás). E kapcsolódási forma jelentősége akkor válik igazán átérezhetővé, ha figyelembe vesszük, hogy korábbi intim kapcsolataiból ez a viszonyulás teljességgel hiányzott. Legközelebb a kutyákkal való kapcsolatában került ehhez, értelemszerűen egy korlátozott formában.

A gondoskodás elemi élményére alapozott szeretet lehetővé tette, hogy olyan jelenségek is jelentéssel töltsödjének fel, melyek annak hiányában érdektelennek minősültek volna:

„Olyan primitív, kis dolgokkal, ugye, el lehet játszani egy gyerekkel, aki még izé, még beszélni se tud, meg mit tudom én, azt’ akkor (...) nekem egy ilyen heverőn, egy, ülünk egymással szemben, és akkor így rám néz a kisgyerek, azt’ akkor így rám mutat, azt’ azt mondja, Apu, azt’ akkor így magára mutat, azt’ azt mondja, Klári! És, tehát valahogy, de mondom, egy mondatot nem tudott elmondani. De valahogy így közölte azt, hogy tudja, hogy én ki vagyok, meg hogy ő ki.”

Az, hogy apaként tekint rá kislánya, József számára az élete egészét meghatározó identitásválság feloldásának lehetőségét rejt magában. Míg a meddőség gyanúja a családalapításon alapuló életút horizontját felszámolta, addig az, hogy gyermeke apaként ismeri el, ezt a lehetőséget rehabilitálja.

József és Klári kapcsolata nem csupán a házasság feszültségeit tudta ellensúlyozni, hanem a korábbi kudarcos kísérletekkel ellentétben hatékony megoldást kínált az évtizedek óta tartó identitásválságra is. A meddőség lehetősége által okozott céltalanságot új tervek váltották fel, megnyitva az utat a szakmai kiteljesedés irányába is. József elvégzett egy oktatói tanfolyamot, és gyerekekkel kezdett foglalkozni, kutyaversenyekre készítve fel őket:

„Tudnék mesélni az eredményeimről, a győzelmekről, meg mit tudom én. De az egyik legnagyobb élményem például az volt, amikor egy lányt, az izé, az élete első versenyén, az egyik tanítványom az élete első versenyére elvittem, és megnyerte. Hát, nekem akkora öröm volt ez, meg jobban, sokszor, sőt, majdnem mindig szinte jobban izgultam, mint a saját versenyeimben, amikor a tanítványaim versenyeztek, tehát az, az jó volt, azt szerettem.”

Ezek a versenyek egyszerre vezetik vissza saját fiatalsága legboldogabb színterére, és teremtenek lehetőséget arra, hogy az apaként elkezdett gondoskodó szerepben kiteljesedjen (mentori-pedagógiai reláció). A gyerekekhez érzelmileg kötődik, nem egyszerű munkaként tekint a velük való foglalkozásra, hanem a saját ügyeként.

Ezek a családi és munkahelyi viszonyok abban az értelemben ténylegesen is terápiás hatásúnak bizonyultak, hogy ebben az időszakban József teljesen felhagy az alkoholfogyasztással:

„Még most is meghatódok néha, amikor úgy eszembe jutnak azok a kis közös dolgaink, amit ezzel a kisgyerekekkel végigéltünk, és akkor aztán izé. Ja, még ezt, hogyha már, ugye, a kórtörténethez azért ez hozzátartozik, hogy valahogy, de tehát mondom, nem ittam egyáltalán (...) amikor vezettem ezt a kisebb kutyaiskolát, az nagyon jó volt, meg még akkor nem ittam, ugye, ez abban az időszakban volt.”

Az intimitás lehetőségét magában rejtő apa-lánya viszony és a megbecsülés élményével járó oktató-tanuló relációk ilyenformán a korábban torzult hálózatok által dominált társadalmi teret gyökeresen átalakították. A kvázi terápiás hálózatokat hozva túlsúlyba nem csupán enyhítették a szenvedés korábbi határállapotát, hanem egyenesen felszámolták azt.

Ez az egyensúlyi állapot mindaddig kitartott, amíg a család egyben maradt és a kutyaiskola üzemelt. Érezve a benne rejlő kockázatot, ameddig tudta, József halogatta a válást:

„Mert énnekem volt kapcsolatom akkor, (...) a gyerek miatt nem akartam elválni, és ráadásul ami rosszul esett, hogy végül is akkor volt egy olyan kapcsolatom, ez évekig tartott, ami az a ritka dolog, tehát az tényleg, azt a lányt, azt tényleg szerettem, és meg ő is engem, de a gyerek miatt nem váltam el, és viszont aztán a feleségem talált magának valakit.”

Hiába talált magának felesége mellett egy olyan nőt, akihez saját bevallása szerint kötődött, a kislányához fűződő viszonyát ennél fontosabbnak tartotta. Ez a stratégia azonban csak addig működött, amíg felesége is el nem kezdett kiutat keresni a kapcsolatból. Ekkor a szakítás elkerülhetetlenné vált, kérdésessé téve a kislányához fűződő viszonyt is.

A válást követően József bevallása szerint Klári felügyeleti joga eredetileg őt illette volna, azonban erről korlátozott anyagi körülményei miatt kénytelen volt lemondani:

„Én rontottam el az egészet abba' az értelemben, hogy, hogy a szüleim már elég idősök voltak, hát, én sem vagyok fiatal, és ugye nekem... nem volt, csak az, hogy visszamegyek a szüleimhez, és a gyerek akkor volt hatéves, akkor ment iskolába, és hát, mondom ide az öreg szülőkhöz, tehát már úgy állt a... izé, úgy állt a per, hogy én kapom meg a gyereket. Csak anyám már beteges volt akkor is, meg mit tudom én, és akkor végül is azt a rossz döntést hoztam, hogy lemondtam a kisgyerekről. Már olyan értelemben mondtam le, hogy hát. na jól van, akkor legyen az anyjánál, és akkor majd, ugye, tartjuk a kapcsolatot, persze, a gyerekekkel azóta is, meg hát jobban szeretett a kisgyerek, meg most is jobban szeret, mint az anyját, meg kiskorába is.”

Abból, amilyen töredezetten beszél az esetről, jól látszik, hogy József mind a mai napig tépelődik a döntésén. Magát tartja felelősnek azért, hogy lemondott kislányáról, és bár az idős szüleire hivatkozva igyekszik racionalizálni választását, végső soron mégis úgy érzi, „elrontotta”.

A lelkiismeret-furdalás oka alighanem az az érzés, hogy azáltal, hogy lemondott lányáról, egyúttal elárulta is őt. Egy olyan pillanatban, amikor állást kellett volna foglalnia, akár egy az erejét meghaladó vállalással, ő megfutamodott és

elfordult Kláritól, törést okozva kapcsolatukban (csalódott intimitás). Azt, hogy ennek a gesztusnak milyen következményei lehettek lányában, annál is inkább át tudja érezni, mert anyjával való viszonyában az árulásnak szintén elemi szerep jutott: míg tőle azáltal fordul el szimbolikusan, hogy rendellenesként tekint rá, addig ő ténylegesen is különköltözött lányától. Büntudatát József oly módon próbálja enyhíteni, hogy – szűkös erőforrásai ellenére – anyagilag minél többet próbál nyújtani:

„Na, aztán sokat jártunk a gyerekekkel a strandra, rengeteg pénzt elvertem, aztán a válás után még többet. Ja, igen, még az hozzátartozik, hogy na, akkor fölvettem egy csomó izét, egy csomó személyi kölcsönt, meg hitelt.”

Ez a stratégia azonban több szempontból is kockázatosnak bizonyult. Mindenekelőtt azért, mert egy paradox törekvést szolgált: a József által okozott érzelmi csalódást abban az értelemben anyagilag aligha volt ellensúlyozható, hogy a megtört bizalmat és az együttélés hiányát a többletfogyasztás legfeljebb elfedni tudta, feledtetni nem. Minthogy a megoldás lehetőségét nem foglalta magában, az anyagi költsékezés horizontja végtelenre nőtt: azáltal, hogy semennyi ajándék nem volt képes enyhíteni a büntudatot, a vásárlás korlátját a rendelkezésre álló pénz jelölte ki.

A hitelfelvétel lehetőségével ez azonban olyan csapdává vált, ami végül József anyagi ellehetetlenüléséhez vezetett:

„Ugye, a bankok megszívattak, mert hát gyakorlatilag úgy adtak nekem hitelt, hogy nem kértem. A gyereket nyáron vinni akartam izéra, nyaralni, egyszer csak kapok tőlük egy levelet, hogy levélbe kérhetek izét, személyi kölcsönt (...) mennyi pénzt kérjek, mondom, kétszázezer elég lesz, mert úgyis nekem is van.”

A hitel a korábban meglévő objektív korlátokat feloldotta, kiterjesztve a költsékezést József tényleges bevételi forrásain túl. Ez a probléma mindaddig csupán kockázatként létezett, amíg József dolgozott és folyamatos bevételre számíthatott. A válás okozta trauma következtében azonban a hálózati egyensúly megbomlott: ahogy az egyik legfontosabb kvázi terápiás kötés meggyengült, ismét reális veszéllyé vált a szenvedés függőséget fenntartó határállapotának visszatérése.

Ezen a ponton kulcskérdéssé vált a család melletti másik terápiás hálózat stabilitása:

„Sajnos elvették, ez a haveromtól, ő bérelte ezt a telepet, a honvédségnél volt ez a telep, egy üres lőszerraktár volt gyakorlatilag, meg sertéshizlalda, és akkor kiadták bérbébe, de utána aztán elvették ezt a telepet, megszűnt ez a kutyaiskola.”

Rajta kívülálló okok miatt nem sokkal a válást követően az identitásválságát megoldó apai-oktatói szerep második pillére is összedőlt. Ahogy József rövid időn belül elvesztette mindkét kvázi terápiás hálózatot, a korábban stabilizált szenvedési mintázat ismét reális eséllyé vált. A hálózati egyensúly drasztikus átrendeződését végül nem tudta máshogy feldolgozni, mint az ivás újbóli elkezdésével:

„Unatkoztam, azt’ akkor úgy először csak izé, ott biliárdozni bementem a kocsmába (...) azt’ akkor először csak bementem egy üdítőre a kocsmába, azt’ ott úgy megismerkedtem ott a törzsvendégekkel, akkor elkezdtem biliárdozni, azt’ úgy apránként úgy hát, igyunk meg egy sört! Hát, megittam egy sört, azt’ harminc év után, semmi bajom nem volt, meg mit tudom én, azt’ akkor utána izé, azt’ akkor egyszer csak elkezdett megint az italadag emelkedni.”

Ebben a különösen sérülékeny helyzetben a torzult hálózatok dominánssá válása végzetes körülményekkel járt. A hitelekkel kapcsolatos kockázatokat immár teljesen figyelmen kívül hagyta, aminek következtében tetemes adósságot halmozott fel:

„Fölhívtak telefonon, csak akkor... az a gond, hogy akkor, akkor viszont már alkalmanként volt alkoholfogyasztás is. Hát, éppen egy ilyen alkalommal hívtak föl, hogy volt bennem egy adag, és akkor... izé, azt mondják, hogy hát, megkapták az izét, a kérelmet, a kétszáz ezer forintról, azt mondja, tudnak ajánlani nyolcszázat. Hát, mondom, akkor legyen nyolcszáz, basszátok meg! Így. Kiküldték, csak így simán kiküldtek nyolcszáz ezer forintot.”

József a válás okozta traumával küzdve és a hivatásaként űzött oktatás lehetőségétől megfosztva negatív spirálba került: a magánéletben hozott rossz döntését paradox stratégiával próbálta kezelni, ami végül olyan anyagi terheket rótt rá, melyekre nem volt fedezete, miközben a szenvedés határállapota – részben tőle független okokból – ismét stabilizálódott, ellehetetlenítve a józan döntéseket (alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás).

A válás által elindított lavinát végül a munkahelye elvesztése tette irreverzibilissé:

„Azt’ utána, tehát ez odáig fajult, az italozás, hogy a végén ez lett. Kirúgtak a munkahelyemről, kórházba is kerültem, pszichiátrián, aztán azért annyi izét összeszedtem, annyi betegséget, hogy sikerült magamat leszázalékoltatni, azt’ így nyugdíjas vagyok (...) nem tudtam törleszteni, viszik, most a nyugdíjammal a fele elmegy izé, gyerektartásra meg a banki tartozásokra.”

Míg korábban az alkoholfüggőséget fenntartó hálózati konfigurációban viszonylag széles mozgásteret volt Józsefnek, hogy különböző eszközökkel változtasson helyzetén, addig a válást követően erre egyre kevesebb esély mutatkozott. Anyagi értelemben ugyanis kilátástalan helyzetbe került, ami nem csupán tovább növelte a torzult hálózatok arányát, hanem drasztikusan korlátozza cselekvési alternatíváit (alávetett underclass mezőpozíció).

Ennek ellenére József korántsem adta fel a kiútkeresést. Mindenekelőtt a korábban is alkalmazott stratégiához tért vissza, és igyekezett párkapcsolatok keretében megtörni a torzult hálózatok dominanciáját. Úgy tűnik azonban, hogy régi vonzereje egyre inkább cserbenhagyja:

„Elváltunk, aztán, ugye, akkor megint úgy egyedül voltam, ugye, akkor már a barátnőket is azért már úgy nehezebb volt, a régiek, ugye, elpártoltgattak, meg mit tudom én, aztán már, tehát ötven fölött már nehéz így ismerkedni, meg mit tudom én.”

Részben azért, mert régi ismerősei és kortársai erre kevésbé mutatkoznak hajlandónak, részben azért, mert az ismerkedés terei beszűkülnek, József kezdi elveszteni a párkapcsolat kialakításába vetett hitét (intimitás blokkolódása).

Hasonlóképpen a baráti kapcsolatai is egyre inkább beszűkülnek:

„Izét, kocsmát se..., de néha, néha jó volt, néha azért mentem be, van itt a kocsmába is, (...) csak amik most nyitva vannak kocszmák, azok meg, tehát azok ahol jobbak voltak a haverok, vagy mit tudom én, bezártak (...) van ott is egy-két értelmesebb ürge, akivel nem az, már olyan értelemben értelmesebb, hogy épp el lehet beszélgetni meg hülyéskedni, hogyha olyan hangulata van az embernek. (...) Azt', úgyhogy nagyon mondom, így igazából... egy barátom sincs, másutt se nagyon.”

A barátkozás szempontjából József számára kitüntetett helyként a kocsmák jön számításba, ami abból a szempontból kevésbé szerencsés, hogy a hely implikálja az alkoholfogyasztást, egyúttal be is szűkítve a beszélgetés. Ráadásul, ahogy azok a helyek, ahova régebbi barátaival járt, eltűntek, egyre inkább magára marad (baráti kapcsolatok blokkolódása).

A leszázalékolás óta hiába próbált kisebb keresetkiegészítő tevékenységet keresni, ebben is kudarcot vall:

„Utána meg egy-két helyen dolgoztam, így állatokat gondozni, meg betanítani. De aztán utána, hogy volt az ital, aztán beleuntam, meg belefáradtam abba, hogy utána ahol dolgoztam, ezek mind olyanok voltak, a tulajdonosok, hogy izé, hogy ilyen újjgazdagok, azt' akkor azért vettek kutyát, mert divat, meg megtehetik, olyan hülye volt hozzá, mint a segg, de azért osztotta nekem az észet (...) Azt' végül azt azért hagytam ott, mert

nagyon utáltam azt, hogy izé, tehát két-három havonta, tehát egy milliómost köll elképzelni, meg hát az a... csak azt a farmot is látni kellett volna, hogy mekkora, meg milyen hatalmas, meg minden, de fizetni nem nagyon akart.”

Ebben a történetben egyszerre van benne a munkaerőpiaci kiszolgáltatottság és a munkafeltételek elidegenedettsége. Hasonlóképpen ahhoz, amikor korábban állattenyésztőnek állt, ezúttal sem bírta elviselni azt, hogy az állatokhoz kötő gondoskodó viszonyulását felülírják egyéb szempontok (számon kérő kommunikáció), ezért inkább kilép.

A közelmúlt legfontosabb megújulási kísérleteként megemlítendő, hogy elvégez egy ápolótanfolyamot:

„Csináltam például olyan hülyeséget két évvel ezelőtt, mert elvégeztem egy ápolói tanfolyamot. Egy kétéves tanfolyam volt, szerettem is (...) és nem mentem el, megcsináltam a szakdolgozatomat is, nem adtam le a szakdolgozatot, meg nem mentem el vizsgázni. Ez egy hirtelen döntés volt, ez egy-két nap alatt hoztam egy ilyen döntést, hogy jó volt ez a sulis, meg minden, de nem hiszem, hogy én ezt csinálni akarom.”

Annak ellenére hogy szélsőséges helyzetbe kerül, József láthatóan nem adja fel a keresés igényét. Újabb és újabb kísérleteket tesz arra, hogy a torzult hálózatok túlsúlyát megtörje. Az ápolás mint segítő szakma ebből a szempontból kimondottan átgondolt választásnak tűnik: József legkiegyensúlyozottabb életszakaszában ugyanis a kutyákról, a gyermekéről vagy a tanítványokról való gondoskodás hálózatai stabilizálták. Ennek ellenére végül nem tudja elhinni önmagáról, hogy felelősségteljesen képes lenne ilyen tevékenységet folytatni. Ami alighanem összefügg azzal, hogy a kislányával való szakításkor önmagában csalódott.

Ezek a kvázi terápiás hálózatok ugyanakkor egyre inkább epizodikus szerepet töltenek be, és átadják helyüket a kilátástalanságnak. Alkoholfüggősége mellett pánikbetegség alakult ki:

„Valahogy, ezt nem tudom, hogy mitől, kialakult bennem egy pánikbetegség. Most ennek nem tudom az okát, hogy ez mitől volt. És, tehát olyan dolgok fordultak elő velem, hogy, ugye, kimentem az erdőbe egy kutyámmal. (...) és akkor ott egyedül vagyok, egyedül vagyok, milyen jó, hogy egyedül vagyok, egyszer csak eszembe jutott, úristen!, egyedül vagyok, mondom, itt rosszul leszek, mondom, és akkor izé, és akkor engem itt nem találnak meg, itt fogok meghalni az erdőben. A kutya hazamegy, én meg itt leszek, egy hónapig, megesznek a varjak. Azt', komolyan, és már utána kezdtem rosszul is lenni. És szó szerint elkezdtem fulladni, izzadni, meg minden.”

Különös hangsúlyt ad ennek a leírásnak, hogy József lába alól a gyermekkorától otthonos terepen csúszik ki a talaj: akkor, amikor a hozzá közel álló kutyákkal sétál az erdőben. Az egyedüllet miatt rátörő félelem alighanem szimbolikus jelentőségű: nem elsősorban a fizikai veszélyről szól, hanem sokkal inkább egy egzisztenciális szorongásról. Az amiatti kétségbeesést fejezi ki, hogy nincs senki, akivel József olyan közeli viszonyban lenne, hogy legbelsőbb félelmeit feltárhathatná és megértést várhatna. Ez a magány az, amit elemi erővel érez át az erdőben, a fizikai tünetekben megnyilvánuló fojtogató érzés formájában.

Az ingadozó intenzitású alkoholfüggőség és a pánik mellett időnként hangulatzavarok is küzd, melyek olykor szomatikus tünetekbe is átfordulnak:

„Hát, a kilátástalanság, meg mit tudom én, ez így néha úgy elrontja a kedvem. (...) depressziós állapotok, ezek változóak. Meg nem, nem is tudom, hát, mostanában nem olyan, olyan komoly izé nem volt, azért olyan komoly depressziós rohamom, vagy valami. Ez a... hát, a derekam, az gyakran az egyik legnagyobb gondom.”

Az alkoholfüggőséget kiegészítő további tünetek szintén a torzult hálózatok által dominált konstelláció további következményeként a szenvedés határállapotának stabilizálódását fejezik ki. Megjelenésüket megvilágítja az a kilátástalanság, mellyel József leírja helyzetét: a munka, párkapcsolatok és barátok mentén átélt kudarcok, valamint az anyagi kilátástalanság következtében el van keseredve és egyre kevésbé látja maga előtt egy élhető élet horizontját.

Ennek egyik fontos eleme, hogy kialakul egy betegidentitása:

„Olyan típusú alkoholista vagyok, azt mondják, ha kétszer alkoholista az ember, az egész életére az marad, tehát most például három hónapja nem ittam egy kortyot se, de nem is hiányzik. És nem tudom, nem lehet tudni, hogy mikor, egyszer eszembe jut, hogy iszok vagy nem iszok, de viszont akkor meg az a gond, hogyha egyszer elkezdek inni, akkor viszont nem tudok megállni két sörnél vagy háromnál. Viszont gyakorlatilag meg nem kívánom, meg nem hiányzik, tehát nehéz ezt megmagyarázni, hogy mi okozza.”

Míg múltja bemutatása során József szisztematikusan relativizálja az alkoholfogyasztással kapcsolatos problémáit, és nem utal magára alkoholistaként, addig a jelenben ezt gondolkodás nélkül megteszi. Ez a perspektívaváltás fejezi ki egy új identitás megjelenését: olyan megváltoztathatatlanul beteg emberként tekint önmagára, akinek nem áll módjában kontrollálni alkoholfogyasztását. Ebben az értelemben az alkoholfüggőség a „sorsává” alakul át, egy olyan végzetté, ami el- len nem lehet és nincs is miért küzdeni (underclass mezőpozíció).

Legbelsőbb félelmeit egy barátja sorsán keresztül mutatja be:

„Hát, volt egy haverom, az is alkoholista volt, meg mit tudom én, de meg hajléktalan is, de fiatalkorunk óta ismertük egymást, azt’ azzal találkoztunk, el lehetett hülyéskedni vele legalább, tehát elég értelmes ember volt, nálam két-három évvel volt idősebb, azt’ akkor, tehát értelmes dolgokról is el lehetett vele beszélgetni, akkor a viccet is értette, meg minden, azt’ tavaly nyáron felakasztotta magát.”

A gyerekkori ismerős, aki hozzá hasonlóan alkoholproblémákkal küzd, miután pénzügyileg ellehetetlenül és hajléktalanná válik, végül öngyilkosságot követ el. E történet téjét az adja meg, hogy megítélése szerint saját élettörténete is hasonló irányba tart:

„Azt’ akkor én is belegondoltam abba, hogy az öreggel történik valami, akkor velem mi lesz? Mert azt a lakást én nem tudom fenntartani. Eleve eladni is nehéz lesz, az biztos, a másik, hogy a húgom mennyire lesz szemét, hogy mennyire fog ízélni, engem kismizni, azt’ akkor így nem tudom, hogyha apám meghal, akkor utána hogy mi lesz velem. Vagy a hajléktalanszálló, vagy mit tudom én. Ez most nem egy olyan, hogy jövő előtt állok.”

Ameddig csupán alkoholfüggőséggel küzdött, József folyamatosan próbált kiutat keresni a torzult hálózatokból. Ez a helyzet változott meg a közelmúltban, amikor olyan hálózati konfiguráció stabilizálódott, ami egyúttal kezdeményező-készségét is felszámolja. E bénultság következtében válik különösen stabilá a torzult hálózatok dominanciája, megnehezítve a felszámolásukat lehetővé tevő új kapcsolódásokat.

A József életét átszövő hálózatok részletes elemzése után érdemes áttekinteni dinamikájukat (3. táblázat). Ahogy a táblázatból kiderül, József életének különböző szakaszaiban a torzult és kvázi terápiás hálózatok egyensúlya folyamatosan változott. Gyermekkorában a legtöbb felmerülő problémát a komplementer viszonyok keretében ellensúlyozni tudta, katonaevei alatt és fiatal felnőtt korában a torzulások túlsúlyba kerültek, miközben az alternatív hálózatok esetlegesen voltak jelen, aminek hatására alkoholfüggőség alakult ki. Házassága idején a torzult hálózatok hatását, „kvázi terápiás” hálózatok kioltották, és ezen túlmenően lehetővé tették a korábbi traumák és dependencia kezelését is. Végül a válást követő időszakban ismét torzulások váltak dominánssá, miközben az alternatív kapcsolódások tere beszűkült, hozzájárulva az addikció újbóli megjelenéséhez. József története ilyenformán jól érzékelteti, hogy az életúton belül miként alakulhatnak ki, stabilizálódhatnak és korrigálódhatnak a szenvedés olyan határállapotai, melyek a szerfüggést valószínűsítik.

3. táblázat: József hálózati dinamikája

Életszakasz	Szerfüggőséget valószínűsítő patológikus hálózatok	Kapcsolódó alternatív hálózatok	Hálózati dinamika
Gyermekkor	Csalódott intimitás (anya)	Kutyákról való gondoskodás (kutya)	Torzult és alternatív hálózatok kiegyensúlyozott konstellációja, szenvedés semelyik határállapota nem stabilizálódik
	Csalódott intimitás (apa)	Közösségi életvilág (főiskola, vadászok)	
	Hipokrita életvilág (kritika helyett kijátszás)	Versenysikerek (kutya-verseny)	
	Nyomasztó épített környezet (otthon)	Megbecsülés (iskola, barátok)	
Katonaság	Hipokrita életvilág (tisztek)	Ritkán bajtársias közösség (gyakorlatok)	Torzult hálózatok dominánssá válnak, és azok, melyek ellensúlyoznák hatásukat, esetlegesen, így szenvedés határállapota kialakul
	Nyomasztó technikai környezet (harceszközök)		
	Túlburjánzó rendszer (hierarchia)		
	Vágykielégítést kriminalizáló joggyakorlat (alkoholtilalom)		
Fiatal felnőttkor	Csalódott intimitás (barátnők, meddség)	Versenysikerek (kutya-verseny)	Torzult hálózatok dominanciája stabilizálódik, továbbra sem ellensúlyozza őket szinte semmilyen hálózat, így összefüggő szenvedésmintázat alakulnak ki
	Alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás (identitás)		
	Fetiszizált szakértői tudás (pszichiátria)		
	Szigorú munkaetikán alapuló illúzió (munkakényszer)		
	Túlburjánzó alrendszer (munkakényszer)		
	Nyomasztó technikai-tárgyi környezet (munkahely)		

folytatódik

Életszakasz	Szerfüggőséget valószínűsítő patológikus hálózatok	Kapcsolódó alternatív hálózatok	Hálózati dinamika
Házasság	Csalódott intimitás (feleség)	Gondoskodás (gyerek)	Alternatív hálózatok dominanciája, egyrészt ellensúlyozzák a párkapcsolati feszültségeket, másrészt kezelik a múltban felhalmozódó traumákat, a szenvedés határállapota helyett, kiegyensúlyozott állapot
	Számon kérő kommunikáció (feleség)	Munkahelyi kiteljesedés (tanítványok)	
		Versenysikerek (kutyaverseny)	
Válás után	Csalódott intimitás (lemond a gyerekről)	Gondoskodás szeretet (apa)	Torzult hálózatok dominanciája stabilizálódik, továbbra sem ellensúlyozza őket semmilyen hálózat, így összefüggő szenvedésmintázatok alakulnak ki (generalizált szorongás, pánikbetegség, depresszió és alkoholfüggőség)
	Csalódott intimitás (párkapcsolat)	Mentori kommunikáció (ápolás)	
	Konzisztensen tőkehiányos (underclass) mezőpozíció (leszállékolás, eladósodás)		
	Számon kérő kommunikáció (alkalmi munka)		
	Alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás (identitás)		

A táblázatból felismerhető, hogy a különböző cselekvéskoordinációs logikájú preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózat torzulásait számos hétköznapi cselekvéshelyzet ellensúlyozhatja. Mindezek alapján belátható, hogy a társadalmi hálózatok torzulásaiból fakadó szenvedés alapértelmezésben a csatlakozás és lekapcsolódás logikája szerint dinamikusan változó, tág lehetőségtérbe ágyazódik be. Abban az esetben válik a cselekvési képesség megakadásának – a terápiás tekintet számára szerfüggőségként megmutatkozó – határállapotává, ha a hálózati dinamika a legkülönbözőbb szinteken hasonlóképpen torzult hálózatokhoz való kapcsolódást valószínűsít, továbbá szisztematikusan blokkolja az alternatív hálózatokhoz való kapcsolódást.

A kritikai elmélet számára ezen a ponton az a kérdés adódik, hogy mik azok a tágabb társadalmi előfeltételek, melyek hatására a torzult hálózatok az egyének és a társulások szintjén besűrűsödnek és kizárólagossá válnak; a társadalompolitika számára az, hogy miként lehet alternatív hálózatok segítségével makro szinten

ellensúlyozni az ilyen típusú dinamikát; a szociális munka számára pedig az, hogy milyen intervenciók segítségével lehet mikro szinten csökkenteni a torzult hálózatok arányát.⁹ A további vizsgálódások irányát ezek a kérdések jelölik ki.

Irodalom¹⁰

- APA (2013): *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5th edition (DSM 5). Washington DC: American Psychiatric Publishing.
- Barlow, David H. – Durand, V. Mark (2009): *Abnormal psychology*. An integrative approach. 5th edition. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Beidel, Deborah C. – Bulik, Cynthia M. – Stanley, Melinda A. (2012): *Abnormal psychology*. 2nd edition. Cambridge: Pearson Publishing.
- Bugarszki Zsolt (2003): A szociális munka új lehetőségei a pszichiátriai betegek ellátásában In *Esély*, (14), 1, 67–86. http://www.esely.org/kiadvanyok/2003_1/BUGARSZ.pdf
- Comer, Ronald J. (2010): *Abnormal Psychology*. 7th edition. New York: Worth Publishers.
- Demetrovics Zsolt (2009): A droghasználat családi háttere. In Demetrovics Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai III*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Folgheraiter, Fabio (2004): *Relational social work toward networking and societal practices*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Füredi János – Németh Attila (szerk.) (2015): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Budapest: Medicina.
- Komáromi Éva (2009): Szülői traumatizáció – gyermeki addikció. In Demetrovics Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai III*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás – Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Légmán Anna (2015): „Nem engedtek dolgozni”. Egy skizofrénnek diagnosztizált ember élettörténetéről. *Esély*,(26), 3, 88–107. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_3/2015-3_3-2_Legman_Nem%20engedtek_dolgozni.pdf
- Payne, Malcolm (1991): *Modern Social Work Theory A Critical Introduction*. London: Macmillan.

⁹ Egy ilyen kritikai hálózatelméleten alapuló szociális munka sok szempontból a már létező „közöségi pszichiátria” (Bugarszki 2003) komplementerének lenne tekinthető: ahhoz hasonlóan a cselekvési képességük tekintetében veszélyeztetett helyzetben lévőkkel a társas kapcsolataikra és társadalmi viszonyaikra fókuszálva foglalkozik, ugyanakkor a medikalizálást szükségessé tevő fázist megelőzően.

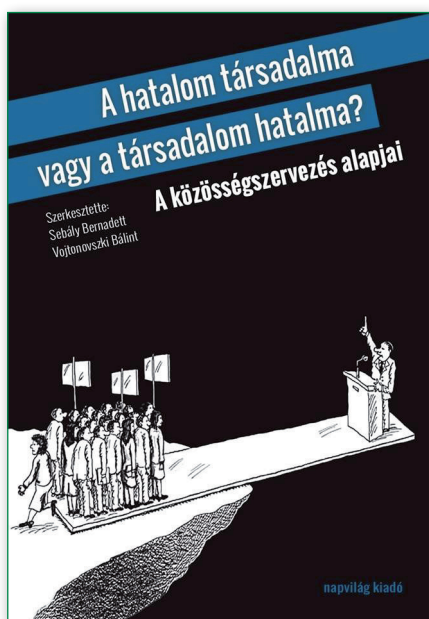
¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 07. 21.

- Rácz József (2001): *A drogozás útvesztői*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Semmelweis Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar. http://www.academia.edu/1463688/A_drogoz%C3%A1s_%C3%BAAtveszt%C5%91i._V%C3%A1logatott_tanulm%C3%A1nyok
- Rosenthal G. – Fisher-Rosenthal, W. (2004): The analysis of narrative – biographical interviews. In Uwe Flick – Ernst von Kardorff – Ines Steinke (eds.): *A Companion to Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája*. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2015a): Társadalmi patológia és pszichopatológia. A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. *socio.hu*, 2015/3. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf
- Sik Domonkos (2015b): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2016): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* (elbírálás alatt).
- Szécsi Judit – Sik Dorka (2016): Szerhasználat egy hátrányos helyzetű járás szegregátumaiban. *Esély*, (27), 2, 115–131. http://m.cdn.blog.hu/dr/drogriporter/image/2016-2_4-1_szecsi-sik_szehasznalat.pdf
- White, Harrison C. (2008): *Identity and control: how social formations emerge*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

LÁSZLÓ JOHANNA

AZ ETIKUS ÉS HATÉKONY SZERVEZÉSRŐL

Sebály Bernadett – Vojtonovszki Bálint (szerk.): *A hatalom társadalma vagy a társadalom hatalma? – A közösségszervezés alapjai*. Budapest: Napvilág Kiadó – Humán Platform Egyesület – Civil Kollégium Alapítvány, 2016. 223 o.

Ha a közösségszervezés¹ területére a szociális munka felől érkezve a képessé tétel, a hatalommal való felruházás témaköréhez kapcsolódó szakkönyvet olvasok, föl szoktam tenni magamnak néhány kérdést, amelyek alapján eldöntöm, hogy az adott kötetet később a kezem ügyében fogom-e tartani, vagy egy távolabbi polcon is megteszi. Ezek a kérdések nagyjából így hangzanak: aktuális és releváns-e, amit olvasok, olyan témát jár-e körül, ami az itt és most valóságára reflektál? Módszertanilag valóban használható-e számomra az, ami a kötetben benne foglaltatik? Őszinte-e könyv abban a tekintetben, hogy a másokkal való munkát sem az altruizmus, sem a heroizmus mázával nem vonja be? Nyíltak-e a kötetet jegyzők azt illetően,

hogy a képessé tétel folyamata nem értéksemleges, és nem valósulhat meg akkor, ha nem az emberi jogok tiszteletben tartása jelenti az alapját?

A fentieket gondoltam át akkor is, amikor befejeztem *A hatalom társadalma vagy a társadalom hatalma? – A közösségszervezés alapjai* című kötetet, amelynek megjelentetése – ahogy ez az előszóból és a bevezetőből is kiderül – több célt is szolgál: (1) a hazai közösségszervezés szakmai fejlődéséhez kíván hozzájárulni az Amerikai Egyesült Államok közösségszervezői tudáskészletéből merítve;

¹ A közösségszervezés az a folyamat (és egyben a folyamatot támogató szakmát is így nevezik), amelyben az azonos vagy hasonló érdeksérelmet elszenvedők közös cselekvésbe fognak érdekeik érvényesítéséért. A folyamat katalizátora a közösségszervező, főszereplői az érdeksérelmet elszenvedő érintettek, illetve a közülük kikerülő közösségi vezetők. A közösségszervezés kulcsfogalma többek között a kampány és a közösségi akció. A közösségszervezés egyik alapkönyve: Bobo–Max–Kendall 2001.

(2) módszertani útmutatóként a gyakorlati szervezői munkát segítené elő; (3) egyetemi kurzusok szöveggyűjteménye is lehet; (4) a közösségszervezésen keresztül pedig a demokrácia építését állítja középpontba. Mindez túlságosan ambíciózus lenne? Abban az esetben igen, ha a könyv az elméleti kérdések mellett (ilyen pl. a kötetben a közösségszervezés elhelyezése a társadalmi beavatkozások rendszerében, a vezetés értéktelítettségének vizsgálata vagy a szervezeti struktúra hiányának problematikája) nem tartalmazna jól körülhatárolható módszertani fogódzókat (Alinsky-modell, nőközpontú modell stb.), történelmi példákat (lásd pl.: polgárjogi mozgalom az USA-ban, női felszabadítási mozgalom), konkrét kampányismertetőket (New York-i háztartási alkalmazottak munkajogi kampánya, az Alacsony Jövedelmű és Hajléktalan Állampolgárok Szövetségének kampánya stb.) vagy a praxis kihívásainak elemzését (pl. az urbánus vs. vidéki közösségszervezés eltéréseit illetően). A zárójeles megjegyzéseimből reményeim szerint érzékelhető, hogy az a benyomásom: a kötetet jegyzők nem a levegőbe beszélnek.

A könyv számos szerző az elméletet, illetve a gyakorlatot bemutató tanulmányának gyűjteménye, szerkesztői, *Sebály Bernadett* és *Vojtonovszki Bálint* maguk is gyakorlott közösségszervezők, akik biztos kézzel válogattak az írások között.

Az elméleti rész *Marshall Ganz*nak a közösségszervezés főbb fogalmait (szervezői folyamat, közösségi vezetők, hatalom, akció, tervezés, stratégia, kapcsolatépítés stb.) ismertető írásával indul, amelyet *Paul Kivel* „Szociális ellátás vagy társadalmi változás?” c. tanulmánya követ. Utóbbi a segítségnyújtást, majd továbbblépve a hatalommal való felruházást vizsgálja a társadalmi változások elérésének fényében, miközben kendőzetlenül szól a vesztélyről, miszerint a jó szándékú segítő is hozzájárulhat a társadalmi igazságtalanság és a status quo fenntartásához, ha nem tesz föl magának néhány alapvető reflektív és etikai kérdést. Ganz és Kivel is középpontba helyezi az értékeket, erre a szálra fűzhető föl *Ronald A. Heifetz* több vezetéseméleti modellt is számba vevő szövegének logikája is. Ahogy Kivel szerint az, hogy kit és hogyan támogatunk, kivel vagyunk szolidárisak, már önmagában árulkodik valós értékorientációnkról, Heifetz szerint a vezetés sem tárgyalható a mögötte álló értékek nélkül, akkor sem, ha ezek rejtetten vannak jelen.

Az értékek, a társadalmi kontextus, a történelmi pillanat és a személyes történet összekapcsolódását a közösségszervezésben *Jan Rehmman Willie Baptist*tal készített interjúja illusztrálja remekül, amelynek segítségével többdimenzióssá válik a Rosa Parks nevével összeforrt buszbojkott, ifj. Martin Luther King munkássága (különös tekintettel az itthon kevésbé ismert tervekre a Szegény Emberek Kampányát illetően), a Fekete Párducok tevékenysége, illetve személyes mélységgel gazdagodik többek között a rasszizmus elleni harcról vagy a szakszervezetiségről alkotott képünk.

Két közösségszervezői modell, az Alinsky-féle irányzat és a nőközpontú megközelítés társadalmi nemi alapú összevetése áll reflektorfényben a *Susan Stall* és *Randy Stoesker* szerzőpáros által jegyzett tanulmányban, illetve *Ai-Jen Poo*

kampánybemutató írásának is a központi eleme a társadalmi nem és a szerveződés. *Stall* és *Stoesker* a szervezői modellek vizsgálata közben a közösségszervezői szakma egyik „szent tehenét”, Saul Alinsky munkásságát (akitől szintén találunk egy szöveget a kötetben) is kritikusan szemléli, ismertetve, hogy a nők hogyan kerültek hátrányos helyzetbe az általa kidolgozott szakmai modellben. Poo pedig a háztartási alkalmazottak munkaügyi küzdelmét bemutatva szól az interszekcionális kirekesztésről (hiszen a szerveződő közösség tagjai jórészt fekete és latin-amerikai szegény nők), illetve hoz példát egy ilyen nehezített pályán zajló sikeres közösségszervezői folyamatra.

A gyakorlati rész *Larry B. McNeil* írásával indul, amely átrajzolja azt a sematikus képet a közösségszervezésről, amely a szervezői folyamatot leegyszerűsíti a stratégiák mentén lebonyolított akciók összességére. McNeil hangsúlyozza, hogy közösségszervezésnek éppígy részét képezi a kapcsolatépítés is, amely empátián, aktív odafigyelésen keresztül (mindez a szociális munkából is ismerős lehet), illetve tudatosság és megerősítő szokások, ha úgy tetszik, rítusok révén valósul meg. *Saul Alinsky* is hangsúlyozza, hogy a kapcsolatépítés, a bizalom és a remény erősítése kulcsfontosságú: ezek segítségével aktívvá válhatnak korábban apatikus emberek, érdekközösségek formálódhatnak, erősödhet a közösség, amely ügyeket határoz meg és szerveződik, és amelynek a remény mellett hajtóereje az elégedetlenség is, amelyben megnyilvánul a változásra való igény. A mozgalmak, szerveződések egy pontján *Jo Freeman* szerint a hatékonyság érdekében elkerülhetetlené válik a struktúra átgondolása, mert ennek hiánya rossz információáramláshoz, a transzparencia hiányához, motivációvesztéshez és káros klikkesedéshez vezethet. Freeman mindezek elkerülésére a demokratikus strukturálás alapelveit ajánlja.

De hogy néz ki a közösségszervező napi valósága? Erre ad választ *Joe Szakos*nak és *Kristin Layng Szakos*nak Nicholas Graber-Grace közösségszervező egy munkanapját végigkövető összefoglalója.

Mike Evans, *George Goehl* és *Kim Bobo* egy városi lakhatási kampányt mutat be, amely inspirációul szolgálhat többek között a médiahasználatot, a szövetségeskeresést vagy a forráshiány kreatív kezelését illetően. Az urbánus környezet után *Gary Sandusky* írása bevezet a vidéki közösségszervezésbe tíz alapelv mentén, amelyek segítségével a vidékre jellemző közelség, személyesség, lassabb tempó nem gátjává, pusztán adottságává válik a szervezői folyamatnak.

A gyakorlati rész zárásaként a *Myles Horton*, *Judith Kohl* és *Herbert Kohl* írásában Myles Horton hívja föl a figyelmet arra, hogy a közösségszervezésben döntő jelentősége van a képzésnek, a tanulási folyamatnak, aminek azonban nem szabad a rossz iskolai beidegződéseket előhívó „információt átadó és információt passzívan befogadó” sémára épülnie, hanem egy interaktív folyamatnak kell lennie a képző és a képzésben résztvevő közt, a képzőnek pedig szem előtt kell tartania azt az aranyszabályt, hogy onnan indítsa a tanulási folyamatot, ahol a képzésben résztvevő tart: építsen a résztvevő tapasztalataira, teremtsen döntési helyzeteket, amelyekben a résztvevő megélheti, hogy van mozgásteret és cselekvőképessége, amellyel lehet is, kell is élnie.

Nem véletlenül itt, ezzel a gondolattal végződik a kötetben található tanulmányok sora, tulajdonképpen az olvasónak szánt felhívásként. Ezt követően kapott helyett a könyv szerzőinek rövid bemutatása.

A recenzióm nyitányában kérdéseket tettem föl magam is, amelyeket most megválaszolok. *Aktuális és releváns-e „A hatalom társadalma vagy a társadalom hatalma? – A közösségszervezés alapjai” című kötet?* Úgy vélem igen, hiszen nem lehet nem észrevennünk, hogy a jelen Magyarországon a társadalmi ranglétra tetején a javak és a hatalom koncentrációja a kevesek kiváltsága, míg az alján a nélkülözés és a kirekesztettség tömegek terhe. Egy olyan kötet, amely gyakorlati útmutatóul szolgálhat abban a tekintetben, hogy ezt a társadalmi széttöredezettiséget, igazságtalanságot hogyan lehet átalakítani a részvétel segítségével, közösen felismert érdekek és demokratikus értékek mentén, már témájánál fogva figyelmet érdemel.

Módszertanilag igényes és használható szakkönyvről van-e szó? A könyv szerkezeti tagolása világos, jól átlátható. A közösségszervezésre az elmélet és a gyakorlat szemszögéből is alapos rátekintést nyújt, ezért nem csupán a szervezéssel most ismerkedők, hanem a gyakorló szervezők és a képzők számára is gazdag anyagot jelent. A kötetben számos tanulmány ágyaz meg a fogalmaknak, amelyeket aztán a híres, sokat hallott, de a könyvben bemutatott módon mégis újszerű történelmi kampányok és kevésbé ismert, érdekes, esettanulmányként elemezhető, dilemmákat felvető, módszereket, eszközöket fölvonultató frissebb kampányleírások egészítenek ki. A könyvnek külön hitelességet ad, hogy a tanulmányok jegyzői között számos gyakorlott közösségszervezőt találunk, és a szervezés folyamatát többféle környezetben és történelmi pillanatban (vidék és város, 1960-as és '90-es évek stb.) is vizsgálhatjuk a segítségükkel. A kötet által nyújtott tág szakmai-társadalmi perspektíva és a szövegek közérthetősége elősegíti, hogy a könyv sokak számára legyen hasznos olvasmány: civilek, állampolgárok, tenni akarók, különböző közösségek tagjai és közösségen kívül rekedők, segítő szakmát űzők, szociális területen dolgozók (szociális munkások számára pl. örömmel ajánlanám Paul Kivel írását), társadalomtudományokkal, demokráciafejlesztéssel, demokratikus oktatással foglalkozók és persze közösségszervezők figyelmére mindenképpen számot tarthat.

A kötet erőssége a szövegtestet olykor fogalmakkal, kulcsszereplők és szervezetek bemutatásával érdemben kiegészítő lábjegyzetek megléte, a hivatkozások pontossága, az egy-egy fejezet után található bő szakirodalom-jegyzék. A fordítás színvonalas, a szöveg olvasható, szakterminusokkal nem túlterhelt. A könyvet szöveggyűjteményként kapcsolódó egyetemi kurzusokhoz ajánlanám, a reménybeli következő kiadásokhoz (amelyekben akár a koalíciószervezés témája is hangsúlyosabban megjelenhetne, illetve a kampányelemzések részeként majdan hazai példák is) annyit hozzáfűzve, hogy az oktatáshoz a kötetben egy név- és tárgymutató hasznos lenne, valamint az alapfogalmak vizuális kiemelése (félkövér vagy dőlt szedéssel) megfontolandó. A borítókép összhangban áll a kötet tartalmával, a fülszövegek figyelemfelkeltők.

A képessé tétel, felhatalmazás tárgyalása során elkerüli-e a könyv az altruizmus, heroizmus csapdáját? A kötet szövegeit átjárja az egészséges és elengedhetetlen kritikai hangvétel, amely elől a segítő szakmát űzőket gyakran kalodába záró jóindulatú(?) paternalizmus nem menekülhet. A könyvből számos példát emelhetnék ki szövegszerűen, a rövideg kedvéért itt most az elméleti részből a Kivel-féle kérdéssort, a gyakorlatiból „A tisztesség szigetei” c. fejezetet említtem.

Vállalják-e a szerzők/szerkesztők, hogy kimondják: a másokkal végzett munka nem értékes, és a hatalommal való felruházás folyamata kérdéses, ha nem képezi részét az emberi jogokra való reflexió? A kötetnek kifejezett erőssége a társadalmi igazságosság gondolata mint vezérelv, amely habarcsként tartja egyben a különböző közösségszervezői témákat taglaló szövegeket. Nincsenek üresjáratok, ez a könyv világosan és egyértelműen arról szól, hogy a különböző okokból (szegénység, rasszizmus, szexizmus stb.) a társadalomban elnyomással, kirekesztéssel szembenező csoportok érdekvédelme hogyan támogatható a közösség erejével. Kevés ilyen húsbavágó téma van ma Magyarországon.

Mindezek alapján úgy gondolom: szakkönyvként és inspiráció gyanánt is érdemes elolvasni, sőt újra és újra áttanulmányozni ezt a kötetet. Én egészen biztosan ezt fogom tenni.

Irodalom

- Bobo, Kim – Max, Steve – Kendall, Jackie (2001): *Organizing for Social Change*. Midwest Academy Manual for Activists. Santa Ana, Calif.: Seven Locks Press.
- Tew, Jerry (2009): A hatalom és a hatalomnélküliség értelmezése. In Bányai Emőke (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, 133–158.

ABSTRACTS

Zsuzsa Ferge: Woe to the country where public spirit is an offence!

István Széchenyi (1791–1860, honored with the epithet “the Greatest Hungarian”) was deeply interested in public issues. One of his topics was taxation. He wanted to abolish the privilege of the nobility not to pay taxes, to introduce progressive taxation, and to free the poor from taxes. After 1848 the privilege of the nobility was abolished. Modern progressive taxation and a tax-free zone for the poor was introduced in 1989. The current government abolished progressive taxation and replaced it by a flat-rate tax with no 0-tax first bracket. The development of a then non-existent civil society was important for Széchenyi in order to mobilise people to participate in public issues for the development of the country. Hungarian civil society was dormant until 1990. The organisation of free and independent associations started then, including organisations for advocacy. In case of need for it civil disobedience also appeared. The current government is hostile towards advocacy organisations, does not accept them as equal partners and ignores the potential importance of civil disobedience.

Ágnes Darvas, Zsombor Farkas, Ágnes Kende, Katalin Vígh: Roma children in child protection system. Child well-being and child protection system in Nógrád county

The study is about a research on the situation of child welfare services and professional child protection, the circumstances and reasons of child removal and the features of the placement of children within the child protection system in Nógrád county with a special attention of Roma children whether the prejudices against Roma people can play a role in removal from their families. The overrepresentation of ethnic minorities in child protection system is a well-known fact in Hungary as in other countries as well. The deeper knowledge about the situation of Roma children in child protection system is made the lack of sensitive registration more difficult even if it has been recommended by UN Committee on the Rights of the Child for a long time. The research experiences presented in the study offer more precise knowledge about the situation. Although the research focused on one county in North Hungary, the explored situation does not correlate with the features of this special county child welfare service and child protection system, but shows correlation with a more general and more specific for the national processes in Hungary.

Domonkos Sik: Substance abuse from a critical network theory perspective

The article is part of a broader research project aiming at renewing critical theories based on the empirical descriptions of suffering appearing in psychological and psychiatric discourses lead by therapeutic “knowledge interest” (Sik 2015a). The present essay contributes to this project in two steps. Firstly, a conceptual analysis of distorted network constellations resulting in addiction is elaborated based on the integration theories of Giddens, Habermas, Honneth and Lash on the one hand and the explanation of the symptoms and causes of addiction provided by psycho-sciences on the other. Secondly, the key network dynamisms are analyzed with the help of a case study based on a narrative biographical interview. Beside the aim of renewing critical theories, the article also hopes to provide conceptual framework for the practice of social policy and social work by introducing the relevant distortions of social network.

CONTENTS

Studies

- 3 **Zsuzsa Ferge:** Woe to the country where public spirit is an offence!

Whither the European Social Model?

Conference in honour of Zsuzsa Ferge's 85th birthday

- 31 **Adrian Sinfield:** Structural Social Policy the Central Pillar
42 **Georg Vobruba:** Center, periphery, shadow. A new geopolitical pattern after the Euro- and the Schengencrisis
48 **Guy Standing:** The Principled Rebel: Conscience of the Precariat?

Hungarian Reality

- 52 **Ágnes Darvas, Zsombor Farkas, Ágnes Kende, Katalin Vigh:** Roma children in child protection system. Child well-being and child protection system in Nógrád county

Social Work

- 83 **Domonkos Sik:** Substance abuse from a critical network theory perspective

Review

- 120 **Johanna László:** On the ethical and efficient organization (Sebály Bernadett – Vojtonovszki Bálint [szerk.] (2016): *A hatalom társadalma vagy a társadalom hatalma? – A közösségszervezés alapjai*. Napvilág Kiadó, Humán Platform Egyesület, Civil Kollégium Alapítvány)

SZERZŐINK FIGYELMÉBE!

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőbizottság bírálja el. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

2. A folyóiratban megjelent cikkek szerzői joga a Kiadót illeti, beleértve az interneten való megjelentetés jogát is.

3. A tanulmány szövegét Word-dokumentumban kérjük e-mailben megküldeni.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen a szerző(k) neve, foglalkozása, végzettsége, munkahelyének megnevezése, e-mail címe, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt laplji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. A lábjegyzeteket laplji jegyzetként kezeljük. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: Piroska (1999: 15–16);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: (Tóbiás–Benedek 1999: 13).

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni. A diagramokat szerkeszthető formában is kérjük (pl. Excel).

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és a lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat oly módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozásokat az alábbiak szerint kérjük megadni:

– könyv: Szerző(k) (a megjelenés éve): *A mű címe*. A kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: Szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. *A folyóirat neve*, (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő írás: A szerző(k) neve (a megjelenés éve): A cikk címe. In *A gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve* (szerk., vagy ed(s), vagy Hrg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és befejező oldalszáma.

– Több szerző esetén a neveket gondolatjellel (–) kössék össze. Legfeljebb három szerző nevét adják meg, ha több szerző van, akkor az első szerzőnév után et al.-t írjanak.

– Az internetes hivatkozásokat az utolsó megtekintés időpontjával egészítsék ki, pl.: (utolsó letöltés: 2014. 05. 05.)

8. Külön lapon kérjük mellékelni a tanulmány legfeljebb 200 szót tartalmazó tartalmi összefoglalóját (abstract) magyar és angol nyelven.